

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

ERDÉLYI.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTIK

ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

HATODIK KÖTET.

ERDÉLYI JÁNOS

BOLCSÉSZETI DOLGOZATAI

I. KÖTET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

ELŐSZÓ.

A fejtegetések, melyeket e könyvben vesz az olvasó, Erdélyi János bölcsészeti dolgozatainak első kötetét teszik. «A bölcsészet Magyarországon» eredetileg a Csengery Antal szerkesztette Budapesti Szemlének III—VII. kötetében (1865—67) látott napvilágot s először tárgyalja a magyar filozofálás történetét fáradhatatlan kutatás árán gyűjtött anyaggal, filozófia- s némileg kulturtörténeti szempontból s tudományos módszerrel. Nem ide tartozik Almási Balogh Pál ugyane tárgyát földolgozó s az első kísérlet érdemével bíró munkájával az Erdélyiét méltatólag összehasonlítani. Erdélyi nem szorult sötétebb háttérre, hogy kiváló tulajdonai igaz fényökben ragyogjanak. Ő maga e dolgozatában sehol Baloghot nem említi, a minthogy tényleg nemcsak messze fölötte áll elődjének, hanem tőle minden tekintetben független is.

Erdélyi, fájdalom, nem fejezte be tárgyát, melyet, mint a szövegbeli 8. lapból látjuk, három korszakra felosztva s egészen a jelenkorig levezetve akart megírni. Az itt közölt részben a XVII. század végeig ér. A Descartes követőit — e szókkal zárja be dolgozatát — «a többi árnyéklát képviselőivel együtt, ha némileg ismeretve előadtuk, fog következni a jezsuiták hatása által jelzett XVIII. század bölcsészeti műveltsége.» De azt már nem írta meg. A többi idevágó értekezése is mind a XVII. század egyes magyar elmélkedőit tárgyalja s inkább csak előmunkálatul tekinthető az itt közölt korszak rendszeres földolgozásához s egy pár lapnyi kis értekezés kivételével, valamennyi már 1857- s 1859-ben jelent meg a Sárospataki Füzetekben. Erdélyiinek egyetlen önállóan kiadott filozófiai munkája: A hazai bölcsészet jelene, is már 1857-ben lett közzé.

Amaz értekezések s e kis munka fogja Erdélyi János bölcsészeti dolgozatainak második kötetét tenni. Nemcsak Erdélyiinek

tartozunk vele, hogy e nembeli munkálkodása érett gyümölcseit összeszedetvén, magunknak róla, mint magyar filozófusról, a valóságnak az eddiginél megfelelőbb képet alkothassunk; hanem tartozunk vele még inkább nemzeti irodalmunknak, mely e jelesével szemben való kötelességeinek — egyéb munkáinak kiadása által is — még csak ezentúl fog megfelelni; és tartozunk vele első sorban a magyar filozófiának, mely ez eddig legkiválóbb történetírójától a távol forrásokba és idegen gondolkodásba való hű és odaadó elmélyedést, s ez eddig legélesebb eszű bírálójától az elvont gondolkodás terén is nemzeti irányban és nemzeti szellemben való haladást tanulhat.

Erdélyi magyaros, de ingadozó műnyelve legfőlebb helylyelközzel fog az olvasónak némi nehézséget okozni. Némely magyar kitétele ma már — hál' Isten — szótárra szorúlna, például: erőszet, valárd, ósany stb., de részben maga az író veti melléjük a latin szót is s részben megadja értelmöket az összefüggés.

Budapest, 1884 október hóban.

Bánóczi József.

TARTALOM.

Lap
V

A kiadó előszava V

ELSŐ KÖNYV.

<i>Első fejezet.</i> A magyar élet kezdete, helyzete Európában. — A pápai tekintély és skolasztika. — Az egyház és népek megoszlása. — Jogi és bölcsészeti nyelvvidom. — A nyelv és bölcsészet. — A magyar élet és a középkor. — Elosztás. — Párhuzam. — Erkölespolitikai irány	3
<i>Második fejezet.</i> István és könyve Imre herczeghez. — Tartalom és méltatás. — Irodalmi becs. — Az arab tudományosság és skolasztika. — Könyves Kálmán. — Erdélyi Bojót. — Lajos és Zsigmond kora	10
<i>Harmadik fejezet.</i> Mátyás korának műveltsége. — A latin nyelv birása. — A reformáció előjelei. — Mátyás és a főpapok tanultsága. — Az olasz befolyás. — Csuda Miklós. — A mátyáskori műveltség enyészte. — Mághi Sebestyén	25
<i>Negyedik fejezet.</i> Hussziták és hitújítás. — A magyar várszerkezet. — A magyar szellem a középkorhoz képest. — A hitújítás a történelemben. — A középkor hiánya. — A bölcsészet Magyarországon, mint élet és tudomány	40
<i>Ötödik fejezet.</i> Népi egyéniségek. — Melanchton. — Preysius Kristóf. — Balsaráti Vitus János. — Szikszai Kovács Vazul. — Likai Skalikh Pál. — Dudics András. — A bölcsészeti nyelv zsendül. — Tudományi törekvések. — Laskói Csókás Péter. — Decsi Simor János	47
<i>Hatodik fejezet.</i> Értekezők. — Protestáns skolasztika. — A természeti böleletek. — Szepsi Csombor Márton. — Pataki Füsüs János. — Szenczi Molnár Albert. — Mutatvány irataikból	71
<i>Hetedik fejezet.</i> A nagyszombati egyetem. — Tolnai, Comenius. — Az előkor bevégeződik	90

MÁSODIK KÖNYV.

<i>Első fejezet.</i> Apáczai Cseri János. — Bölcsészeti álláspontja. — Nyelve. — Tanügyi sürgetései. — Ellenhatás	105
---	-----

	Lap
<i>Második fejezet.</i> Akadémikusok vitaértekezései. — Vörös Lőrincz. —	
Alistali Farkas Jakab. — Politikai színezet. — Pósházi János. —	
Önállósági igyekezet. — Theozófia	122
<i>Harmadik fejezet.</i> A pozitív hitvallás és a bölcsészet, meg a kormány-	
forma. — Az antik Aristoteles, Ladiver. — A skolasztika, Barkóczy. —	
Az atomisztika, Czabány. — Baco, Bayer. — Ramus követői. —	
Több skolasztikusok a XVII. században	136
Jegyzetek	156

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON.

ELSŐ KÖNYV.

I.

BÖLCSÉSZETI ELŐKOR.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar élet kezdete, helyzete Európában. — A pápai tekintély és skolasztika. — Az egyház és népek megoszlása. — Jogi és bölcsészeti nyelvvidom. — A nyelv és bölcsészet. — A magyar élet és a középkor. — Elosztás. — Párhuzam. — Erkölcs-politikai irány.

A keresztyén időszámítás IX. századának utólja a magyar élet kezdete Európában. Ez időpont épen a középkor dereka, s mint a történelem írói tanítják, egyike a sötétség századainak. Alkalmasan esik azonban, tudományosságról levén szó, megjegyezni, hogy a kornak már voltak emlékei, ragyogó tényei. Nagy-Károly csudálatos lángelméje, a tudósok és könyvek iránti gondja, hajlandósága, esemény volt Európának, melyet ma sem lehet felejteni. Vele más arca ígérkezék ugyan az életnek, de hihe öleg csak az történt volna, a mi el nem maradhat s nélküle is megtörtént.

A világ fölött ez időben két nagy hatalom uralkodott, egyik a pápi tekintély, mely pápa nevet viselt, másik a tudomány, mely skolaszticizmusnak neveztetett. E két nagy hatalom összefogván, egyesült a keresztyénség fentartására, vagy legalább, mint a csúcsív oszlopai, szorosán támaszkodott egymáshoz szűkre mért okoskodásaival. A jézusi vallás nevében Aristoteles zárolásai harczoltak, s emberi ész gyámolítására szorúlván az isteni tan, elismertetett a gondolkodás ereje, a bölcsészet hozzászólási joga minden időre.

Tudományi tekintetben a mivelődés súlypontja egyébiránt a

bölcsészeti körön kívül esett. A középkor pallérozódása oly tárgyakra irányult, melyek az emberi tudalom mélyét s homályos rétegeit foglalják el, s magokban véve nem tudomány, hanem a tudomány burkai; értjük a nyelveket. A nominalizmus és realizmus vitái csakugyan e korban voltak időszerinti napirenden. A világ sokat vesződött a nyelvekkel, vagyis formákkal, melyekben lelki, testi szükségeit, a gondolatot és a dolgokat legalkalmasabban kifejezze. Valóban e nyelvi hagyományok eldöntő befolyással voltak magára az egy és osztatlan egyházra, melytől nem szabadúlhatván, lett nyugati és keleti, azaz latin és görög, mint a birodalom, Róma és Konstantinápoly világszerű tekintélye után.

A történelem tények tudománya s helyet ad mégis az események közötti okoskodásnak, de nincs szála, mely az egyház megoszlásából a népek megoszlására vezetne. Nem is tudnók megmondani: hogyan hatott a birodalom, mint olyan az egyházra, az egyház a népekre s külön nyelvekre, ha ezeknek nem önségi érzetét fogadjuk el mozgató erőnek. A népek különböző, változó szerencsével keresték a jövőt, oda is lettek annyian; míg más rész, feledve a múltból a mi nem tartható, ragaszkodott az élethez, mely kockára volt téve, s előállott a történelem rajongása. A germán és gall, az olasz és kelta népek sorsot vetének a két régi klasszikus nemzet nyelvkincsére, s a rokonság czimén és a szolgaság díjában magukhoz ragadák az illető részt s a jutalékból kipótolák saját készletök hiányait. Az európai nyelvek igen is a középkorban alakultak *egyen* kívül, mely a magyar.

Épen az alakulás vesződségei közepett lépe ide a mi nemzetünk, fegyverrel kezében, mint szerszámmal Etele utáni jogának visszaszerzésére. A fegyvert ez alapon bizonyos jogeszme kísérte, mi Európa előtt az időben föl sem tűnhetett; de ha föl is tűnik, nehezen lett volna elegendő arra, hogy a vendég meghonosúljon. Bírnunk kelle tehát szükségkép az európai élet föltételeit. Ezek egyikét bírtuk, másikát megszereztük; amazt a nyelvben, mely *nemzetül* ismertetett el bennünket, emezt a vallásban, mely *európaivá* avatott.

Nem czélom, e munka elején már, vitába állani bárkivel is e két pontra nézve, annyival kevésbbé pedig lelket nyerni a hit és nyelv ügyének; de e kettő nélkül, bármi egyébvel gazdagon különben, hogyan állhattunk volna meg idegen származású létünkre

az európai népcsaládban, nincs mód belátni. A hunnok és avarok eléggé ragyogó, de szerencsétlen föllépése csak emléknek lehet jó, s ennyiben igénynek is, de nem alapnak. Az sors volt, nem veszedelem, s rajtok kívül annyi népág enyészett el vagy olvadtott fel másba, hogy magunkra nézve különös isteni kegyelem előjogát vitatni, ha nem bírjuk nemzetileg a fenmaradás politikai és társadalmi föltéteit, csakugyan félreismerése volna az igazságnak, melyet a történelem szolgáltat. Az európai meggyőződésben, mely a középkor óta nem igen sokat — vagy csak legújában — változott irántunk, két árnyékvonásnak kell tehát a mi javunkra kideríttetni. Egyik az, hogy barbár nép módjára állati erőszakkal és állami jogismeret nélkül tettük volna be lábainkat mai hazánkba; másik az, hogy a családíságon túl semmi egyéb jelét nem mutathattuk a polgárisodási alakulásnak. A történelem mást hirdet, a siker mást bizonyít. Különösen a jog- és nyelvtörténetből, bármi kevés adatok fedezvék is föl eddigelé, ott van a hunn alaptörvény egy-két töredéke, a székely és magyar nép soha meg nem írt szokásai, élményei (Sitte), melyek történelmi kezdetre visszavihetetlen folytonosságban rendezik, szabályozzák az életet. A mi pedig a jogi eszmék forgalmát illeti, bizonyos, miszerint nyelvünk annyira készen volt alakjaival, hogy az akkori élethez képest elég gazdag létére sehonnan sem kelle kölcsönözni kifejezést, s a görög és római befolyás nélkül inkább ellehete, mint valahány európai nyelv. A legrégebbi hagyományokból és nyelvemlékekből ismerjük a *szér, bírság, jokat, fez*, ⁽¹⁾ *jorg* vagy *jarg, jorgat* vagy *jargat**) szavainkat, míg másfelől az élet is megörzvé a maga örökjét a *törvény, igaz, jus, ítélet, bíró* stb. régi használatával. Magok a spiritualizmus legelembibb szavai: *lélek, hit, értelem, isten, ész* oly rég mieink, hogy rólok semmi egyéb oklevél, mint az örökös birtoklás kétségbevonhatatlan élvezete.

A bölcészeti hajlam és tudományosság elemei a nyelvben

*) *Jorg, jarg, jorgat, jargat, jorgol, jargal* gyöke, mint tudatik, az egyszerű *irg*, honnan *irgalom, irgalmaz*, minek a jelentése önkéntes, kegyelem = stipendium, *gratia, douceur*; megvan ma is a népnyelvben elrontva vagy legalább a *j* hangnak *ny*-re átfordításával: *nyargaló*, oly díj, melyet a mezőről, a tilalmasból behajtott marháért vesz a kerülő. Mátyás Flóriánál (*M. Nyelvtudomány* II. füzet.) Czany uramnak minden lovára húz-húz forint volt *jargalása* (54. l.).

lerakvák. A nyelvek csakugyan a bölcsészet bölcsői. A szellem öntudatlanul él bennök, mint Betlehem kisdedei a pólyában, és Heródes nem tudja megkülönböztetni, melyik a félelmetes; azért valamennyit kardra hányatja és neve útálat a világ előtt. A külföld feketevérű tudósai, midőn rólunk vadállatiságot, embertelen rajzokat írtak, szerencse, hogy csak különböztetni nem tudtak, a helyett, hogy földi hatalmak lettek volna.

Minden bölcsészeti műveltség utoljára is a nyelven fordulván meg, mint egyetlen közlönyén, nagyon természetes, hogy némely nyelvek a *beszéd* és *ész* kifejezését ugyanazon gyökre vihetik. A görögben *λογος* jelent nyelvet, ily összetétel szerint *φιλολογια*, és gondolkodást, eszmét (az evangyéliomban igét) ebben *λογικα*, mely csakugyan a gondolkodás, az eszme tudománya, míg amaz a nyelveké. Hasonló eljárást mutat a magyar nyelv, melynek beszéd (b-esz-éd) és (esz-me) szavai az *ész* gyökre hajlanak vissza, csakhogy elsőben a gyök (ész) el van fődve a *b* hang előtété *) által, mi nyelvünk szóképzésében gyakori, mintha volna először *eszéd*, azután *beszéd*; másodikban (esz-me) gyök (ész) és képző (me, mi) szabályos elemek, benne a gyök és képző egyszeri tekintetre világos. (2)

Fontosabb azonban a *bölcs* szó eredete. *Bölcs* szavunkat hihetőleg a *Bulcsu* névben reggeté az előkor, mint a hasonlagok mutatják; de a rokon nyelvek közül feltaláljuk a törökben, hol *bil*-mek az, a mi magyarban *tudni*, a honnan *bil*-s, *bil*-cs,**) aztán *böl*-cs, az *i* és *ö****) hang játékaival úgy nyerte alakját, mint a halottí beszéd *is*-e ma *ös*, az életben *ismer*, *ösmer*, *sítét*, *sötét* egyenlő jelentésűek. De csak egy szavunk sincs oly igazán bölcsészeti, mint az *elme* szó. Köznyelvünk használata szerint az *elme* jár, változik, busúl, örül, felfog, egybevet, gondolkozik, s mint ilyen egész rendszerré fejlődik a belső munkásság fokozatain, melynek minden ár-

*) A *b*, *v*, *p*, *f* hangok előtété nyelvünkben ismeretes. Különösen a *b* járja ilyenekben: *András*, B-andi, archa b-árka, állvány b-álvány. Ilyen lesz b-er-ek, (berek) is azon gyökből, mely az *er*-dő, *er*-esztvény (régí nyelvben ültetvény) szóknak is lételt adott.

***) Az *s*-nek *cs*-re változása gyakori, p. kis, kicsi, munkás, Munkács, golyóbis, golyóbics stb.

****) Rokon nyelvben *ireg* (kírgíz kipesak. VÁMBÉRY), magyarban *öreg*. *Iregh* helynév.

nyalatát méltóztatik fölvenni, az érzéklés, az értelem, a gondolkodás minden foglalatosságait végezni, a legellentétesb változatokban. Mondjuk is róla, hogy mély, magas, éles, tompa, könnyű, nehéz, lassú, gyors, felejt, emlékezik, s ily módon még is különbségül marad a *lélek* és szellem rokon fogalmától, mely két utóbbi átvihető körre, istenre, péld. a kor szelleme vagy lelke; isten lélek vagy szellem; de sohasem mondjuk: a kor elméje, az isten elme stb., hanem csupán az emberre viszonyítva élünk vele, a honnan kitünő érteményben mondhatjuk: az elme az ember. A német nyelv, bár eléggé dús a bölcsészetiekben, ily szót nem ismer. ⁽⁸⁾

Elég ennyi a kezdet korából, melynek országalapítás, törvényhozás, hősök emlékezete, hagyomány és történet adják valódi színezetét. Kezdő népnél hiába is keresni a nyelven kívül bölcsészett, mint tudományt, hanem annál inkább találni szellemet, életet. A bölcsészett — a dolgok közepe — nyugszik mélyen a tudalomban, mint irány a delejben; ha legforróbb életjelenetek közt sem csap ki a földszinre; csak legbelsőbb természetét követi; ez az ő sorsa kezdetben és folytatásban örökké.

Megjegyezzük pedig, a középkorról levén szó, hogy nemzetünknek az európai viszonyokkal, a hiten kívül, semmi szorosabb egybefüggése nem volt. Fegyverfogható katonai nép létrere örömet hajlott a kötelesség, a fegyelem tanához, mely összetart és gyakorlati eredményekre visz. Elméje, mint korán észrevehető, igen el van papi sanyargás vagy erkölcsi töprengés nélkül, s a lélek küzdései alól könnyebben feloldja mint oldatja magát; az okoskodás bogait hamarabb fejt meg életrevaló tapintattal, mint kerülgető elmélődéssel. Ha mégis benne a gyakorlatiséget kiemeljük, mi nagy szerencse, féltő, hogy a végrehajtás mohósága némileg csorbitja becsét. Ily nép, a középkor eszmevilágában mit fogott volna keresni! Nyoma sincs az efféle törekvésnek. Hadviselése, csatázási modora, ősgyűlései, törvénytétele, nyilvánossága, mely a pompaüzést nagy élénkségekben tartotta, szerződésai, melyeket a vér külső formás vegyítésével láthatólag s rettenetesen alkotott, vendégségei, melyek ünnepies komolyságtól lármás őszinteséggel zajosultak, táncza, melyben a lassú és gyors ütem egymás ellen váltakozik, nyelve, melyben annyi az erős hang, mint a harci harsónában, emlékei, melyek történet inkább mint regehagyomány — mind, mind oly idegenszerű lehete a kor tudalma előtt, hogy ellen-

mondásnak is elég volt, vagy legalább daczúl tűnhetett fel, és eleinkre, épen azért, méltán tekinte görbe szemmel az akkori európai műveltség. A mi életünk nem is szabályon fordúlt meg, hanem a kísérlet sikerén; példa inkább mint tan czáfolá a középkort, lendítvén alakulásán annyit, hogy nem alkalmazkodott hozzá egyébben, mint a hit dolgaiban, a mi elégnek is bizonyúlt tökéletesen.

Szeretnők visszafelé követni az idők nyomait s megkérdezni a hagyomány emlékeit; de bölcsészetről levén szó, úgy tetszik, mindez nem volna egyéb a történelem faggatásánál. Mert a bölcsészet késői gyümölcs, s oly messzi korban, minő reánk nézve a szittya-kor, találni fel a kezdetet, csak a régiségre volna dicséret, legfőlebb egy nagy ráfogással gazdagítanók a történetet, melynek szála kiesik kezünkől, nem levén semmi összeköttetése mai életünkkel. Oda is engedjük a múltnak minden ebbeli követelésünket, mint a homályos tudalom homályos adatait, és ha csakugyan történetről kell szólni, sietünk a világosabb időkhöz, bevallván előre, hogy saját fölfedezésekkel, újításokkal, aprónál apróbb rendszerek hamaros előállításával nem dicsekedhetünk, s elégnek tartjuk magunk részéről, ha betalálhatók magunkat az idők tudalmába, meggyőződéseibe. Ugyanazért három bölcsészeti korszakot veszünk föl. Az *első*, mely egyúttal *előkor* is, a nemzet világos történelmi élete óta egész APÁCZAI CSERI JÁNOS-ig foly, mint beszokás az európai gondolkozásba, előadván a skolasztikai bölcsészet divatát lehető fényváltozásaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, míg nem a nemzet nyelvén szólal meg ez. A *második* korszak folyjon egész a M. T. Akadémia megnyitáig, mely a nemzeti értelmiség magára gondolásának intézete, vagy ha név kell, nagylelkű alapítója gróf SZÉCHENYI ISTVÁN föllépteig; végre a *harmadik* legyen a mostani, mely az Akadémiával kezdődik, s maga írja történetét.

Megvallom, előzmények nélkül magam rovására teszem ez osztályozást, mely nem szorosan a tudomány, mint olyan, szükség-szerű fejlődése, hanem összehangzik a történelmi élet tudalmának alakulásával. Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme és szemérme alatt fejlődvén előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velök. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert,

bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szüksége, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erélyünkkel feleltünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szótlán elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával. E rövid észrevétel is elég, úgy tartom, a fennebbi osztályozás igazolására, melyben csakugyan kevés van a tudományból, hanem annál több az életből. Mégis ez a helyes és reánk nézve a legalkalmasabb elosztás. Mert a bölcsészet, mint tudomány, nélkülünk is ott állana, a hol ma áll, s lehet, hogy nincs hivatásunk e részben világra szóló szerepet vinni; ez azonban senkit se háborítson. A bölcsészet a szellem fényűzése; nélküle nagy államok elváltak, ellehetnek ezután is; hanem utoljára szép látni a gondolkozás, az elme, a meggyőződések történetét; szép tudni, hogyan és mi úton-módon lett a mi nemzetünknek az európai állapotokhoz való édesedése, mi volt izletes neki abból, a mit bölcsészetnek nevez a tudós világ; voltak-e, vannak-e némely kiváló jelenetei e tudományhoz való hajlandóságának; s ha igen, hol és hogyan juthat ezek ismeretére. Mert a filozófia magában fősvény tudomány s nem szórja marokkal kincseit, mint a történelem, melynek hely és idő kell, hogy lendületet kapjon; míg amaz egész időközöket betölt hallgatással, mint valamely titokzat, vagy feltartott meggyőződés, visszafojtott elmélkedés. Különösen egy, keleti hallgatagságából a szószaporító Európába lépett nép, minő SZÉCHENYI szerint is a magyar (kelet népe), hódolt-e azonnal és minden előítélet nélkül az idevaló gondolkodásnak, becsülte-e a tudományt, mint olyat, vagy csak az idők puhító viszontagságai alatt törődött és mennyire hozzá, s mit mutat e részben a tudomány, vagy a mi mindegy, az elme története.

Különösen megfoghatóvá kell lenni a bölcsészet irányának. Mert e részben vagy az ország igazgatására, vagy a természet nyomozására, vagy a hit dolgainak ismeretére hajlanak az elmék előszeretettel, s uralkodó színnel vonják be az idők és népek műveltségét, mint a régi és új világban egyiránt tapasztaljuk. Lehető annál fogva, hogy az elme nem a gondolatot fejti, rendszerezi tudományyá, hanem alkalmazza mint meggyőződést gyakorlati czélokra, eredményre. Lehető ismét, hogy némely idő ismeri a gondolatot, némely idő pedig éli, használja. Lehető elvégre, hogy például egyik nemzet vagy műveltségi tömb elmélyed a nézelmek-

ben, másik elfásúl a gyakorlatiságban, mi egyoldalúságot szül mindkét részre; ellenben a kettőnek párhuzamos iránya, ha lehető, legjobb; de az élet előbbvaló, mint a tudomány; ez annak egyik mutatója. Nevezetes mindjárt, hogy a magyar gondolkozás eleitől fogva kitűnő súlyt fektetett az országos életre, közigazgatásra, s egy vérszerződés nekünk hagyomány és alkotmány, költészet és történet ugyanakkor, melynek tudalmával mind e napig mind jobban táplálkozunk. A természet, mint megismerendő tárgy, nem igen vonzotta tudási viszketegünket, s hozzá legfőlebb annyiban közeledtünk, hogy megtapinthattuk; de hogy megköztöttük, vágtuk volna, mint Baco szereti, ezt soha nem tettük. A hit tárgyainak vizsgálása fegyelmi tény inkább, mint bensőből kiindult ájtat vagy nézelődés egész történelmünkben; s hogy mindez így van, körülbelől nem fog iránta semmi kétség fenmaradni. Az erkölcs-politikai színezet valóban egyidejű a mi fejlettebb állami életünkkel. Már az előkor ezen adatról hoz tanúságot, és a vezérségből királyságra menvén által országos állapotaink, találkozunk vele az első lépésnél.

MÁSODIK FEJEZET.

István és könyve Imre herczeghez. — Tartalom és méltatás. — Irodalmi bec. — Az arab tudományosság és skolasztika. — Könyves Kálmán. — Erdélyi Bojót. — Lajos és Zsigmond kora.

ISTVÁN, a magyarok első királya, a magyarok első bölcsésze. Mit tőle birunk, egy királyi atya emlékirata királyi gyermekéhez *az erkölcsök intézéséről*. Tudniillik fiának, az ifjú Imre herczegnek az uralkodás gondjaira előkészítése, az új királyságnak szilárd alapokra helyezése, a harczias nemzetnek az európai életbe felavtása, szelidebb polgárisodáshoz édesgetése voltak ama roppant czél, melyet egy nagy eszmének, a világhatalommá fejlődött keresztyén vallásnak meghonosítása mellett el akart érni fiában intelme könyvével. Szerencsés író, ki látta munkája sikerét s egész nemzeten látta azt; de szánandó atya, ki nem hogy erőteljes utódot, de pusztá örököst sem láthata maga után gyermekében. Imre herczeg túlérzékeny szívvel fogadván a keresztyén tanok igazságait, korán meghorgadt a cselekvő életpálya viszontagságai előtt. A hitben ellágyult ifjúnak edzése nagynemű gondokkal tölté a királyi atya elméjét. Gyöngéden, mint szülei aggodalomról kép-

zelhető, gondosan, mint böles férfiútól várható, igyekvék magát egész elmevilágával átörökíteni reá s nem tehete jobbat, mint egy könyvet írt számára, vagy inkább a mi számunkra; mert a fehérvári sírbolt elebb fogadja a gyermeket atyjánál; az idő pedig nem lehet oly irigy, hogy a legelső irodalmi zsöngét, mely az *ország-lási erkölcsstan* valóságos kézikönyve, tőlünk elrabolta volna, s mi e nagybecsű ereklyét mind e napig bírjuk.

Született ISTVÁN a 969. évben, Esztergomban. Atyja Gece,*) a vezérek negyedike, anyja Sarolta, Gyula erdélyi fejedelem leánya. A keresztyén hit fölvételéig, mi huszonöt éves korára esik 994-ben, és Adalbert prágai érsek szent szolgálatai mellett történt, neve Salamon volt. A keresztyénségben nyerte Vajk és István neveit. Nevelése Deodat sanseverinói gróf böles és tapasztalt férfiú gondja és atyja felügyelése alatt királyi volt s úgy intézve, hogy erkölcsben, tudományban megfeleljen a reá várakozó méltóságnak. A grammatikai tanultságot mihamar elsajátítván, mindtovább szorgalmas és böles oktatásban részesülvén, alig hogy betölté a gyermeki éveket, már méltó lón beavattatni az országlás gondjaiba atyja oldalán, ki a nagyok közös belényugodtával nemcsak utódául jelölte ki, hanem ünnepélyesen fogadott esküjök mellett népének fejévé is kikiáltatta. 995-ben házasságra lépett Gizelával, Henrik bajor herczeg leányával. Két év múlva elhalván édes atyja, reá szálltak az uralkodás terhei, a mikor erős kézzel ragadta meg a nemzet kormányát, három évig ugyan még vezére s a vezérség mellett apostola, az 1000-dik esztendő óta pedig első királya a magyar nemzetnek. A pápai széken Serestély, régibb nevén Gerbert, a század egyik nagy tudósa ült, kiről Ottó püspök egész komolysággal állította, hogy magas állását a rossz szellemekkel való szövetségének köszönheti. ISTVÁN Asztrikot, a kalocsai érseket bízta meg, hogy menne Rómába áldást kérni tőle a legifjabb, a

*) A sok varians között: *Geyza* (Chronicon posoniense), *Jesse* (Chronica hungarorum), *Geicha* (Kézai, Gesta hungarorum), *Geysa* (Hartvic. Vita S. Stephani), *Gejza* (SZALAY), *Gyéza* (TOLDY), *Gejcs* (Gyejcs) (SZABÓ K.), *Gejeicsa* (MOLNÁR ALADÁR), sőt még *Gyözö* is (az életben mint Victor = Geiza magyarítása) a különböző olvasásokat legjobban egyesíti *Gece*, mely szép, igen magyaros hangzású név maradt fel, gondolom, Abatjban, Bergeben, Vértesalján a hasonló helynevekben. Vannak családok is *Gece* néven.

magyar keresztyén egyházra. Serestély fölismervén a magyarországi szent állapotokat, egész elragadtatással kiálta föl: én csak apostoli vagyok, de ISTVÁN valóságos apostol! s Asztrik által koronát küldé neki egy üdvözlő irat kíséretében, oly lényeges nyilatkozattal, hogy ISTVÁN nem csak elismertetik királynak, hanem apostoli buzgóságaért, melyet a magyar nemzetnek keresztyén vallásra térítésében bizonyított, a magyar egyház önálló főnökségével is felruháztatik.

Gyermekei mindkét nemen többen voltak, de névről csak az egyetlen Imre herczeg (Hemicus dux) ismeretes. Épen több gondot igényelt már nevelése, midőn 1021 körül, a szentföldre vett útjában meglátogatta Magyarországot, benne ISTVÁN udvarát Gellért. A bölcs atya szerencsés volt megragadni az alkalmat, hogy fia hitbeli és tudományos nevelését ily derék emberre bízhatja. E tudós férfiú oktatásai mellé jött már ISTVÁN könyve az erkölcsök intézéséről, s ez, a mi bővebben igényli figyelmünket. A polgári történezszerre hagyván ISTVÁN-nak had és béke idején viselt dolgait, sietünk egyenesen fenmaradt munkájának s az írónak ismertetésére.

A magyar tudományosság ezen irodalmi zsongéje «*S. Stephani regis de morum institutione ad Emericum ducem Liber*»*) czímet visel, s a bécsi császári könyvtár XV. századbéli hártya codexéből megjelent; előbb ugyan hibásan a «*Corpus Juris hungarici*» gyűjteményben, később és hibátlanul Endlichernél. Áll az egész tíz fejezetből előbeszéddel. Ezen előbeszéd azon igazságból indulva, hogy az egész világegyetemet isten akarátja teremté s tartja fenn, hogy továbbá minden ország, fejedelemség, megye és minden méltóság részben isteni parancs, részben törvények, részben a nagyok és idősbek tanácsa által igazgattatik, és hogy nem csak a testőröknek és szolgáknak, mint minden rendűeknek van, a ki parancsol, javasol, hanem a fiaknak is: «hasonlóul én — mond ISTVÁN — illendőnek tartom, míg életben vagyok, tanúlságokat, javaslatokat adni eléd, melyekkel magad s alattvalóid erkölcsét fölékesítsed, ha ugyan isten ő szent felsége megengedi, hogy utánam uralkodjál. Atyád szól hozzád Salamon szájával: hallgasd meg én fiam atyádnak tanítását, és el ne feledd a te

*) *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sangalli 1849.

atyádnak törvényét, hogy sokasodjanak életed évei. Ha, miket atyád parancsol, megveted, istennek és embernek barátja nem vagy többé. Ádám is engedetlenség miatt bukott el, és így egy régi nép, melyet isten magáénak választott, megtörvén törvénye kötéseit, különböző módokon elveszett. Salamon fia is megvetvén atyja békés szavait, ugyancsak szenvedne, míg nem az uralkodásból kilöketett. Hogy ez veled ne történjék, fogadj szót én kedves fiam. Gyermekek vagy, korán a legtöbb kincs örököse, ápolva, nevelve minden kényelemben, nem tapasztalva még a hadjáratok nélkülözéseit, melyben fogyasztottam el már csaknem minden időmet én. Jelen az idő — mond közelebb érintve tárgyát ISTVÁN — hogy ne csak a puhaság párnája, mely maznává s tompa elművé tenne, legyen neked, mi az erények romlása és a vétkek tápszere: hanem olykor szigort és sanyarúságot is érezz már, hogy elméd azokra, miket eléd szabok, figyelmes legyen.»

Most jő a könyv maga a következő fejezeti címek alatt: I. De observanda catholica fide. II. De ecclesia et continendo ecclesiastico statu. III. De episcoporum nomenclatura et impendendo honore pontificum. IV. De merito honore principum et baronum. V. De servanda virtute patientiæ et tribuendo iudicio. VI. De acceptione exterorum et nutrimento hospitum. VII. De magnitudine consilii. VIII. De executione filiorum (quod majores imitari debeant et filii obedire parentibus). IX. De observatione orationis. X. De pietate et misericordia, ceterisque virtutibus.

E címek alatt következő tartalom kivonatossan. «A vallásra nézve — mond ISTVÁN — javaslom neked édes fiam, légy minden alattvalóid előtt példa. A hit cselekedet nélkül meghal. Az eretnekeket se tartsd, se védj (I. Fejezet). A keresztyén egyház, édes fiam, a mi királyságunkban mintegy ifjú és ujonez; annál fogva éber örökre van szüksége. A ki az egyház bármely tagjait botránkoztatja, vettessék le a méltóságról, és maradjon az igazak egyházán kívül világi nyomorban, mint pogány és publikánus (II. Fej.). A főpapok, édes fiam, legyenek szemeid világa gyanánt; ha jóakarójok tied, semmi ellenségedtől sem fogsz félni. Kezőkben a kötés, oldás hatalma. Ha valamelyik bűnhödnék, dorgáld meg háromszor, négyszer négy szem közt; ha nem hallgat reád, mondd meg az egyháznak (III. Fej.). A fejedelem és katonák, fiam, atya és testvér egymásnak. Ezek közül egyet se tégy vagy nevezsz szolgáltnak. Ők

neked vitézleőd legyenek, ne szolgálád. Rajtok harag, kevélység, irigység nélkül, békésen, alázatosan, szelíden uralkodjál, megemlékezvén, hogy minden embernek ugyanazon sorsa, hogy semmi sem emel, hanemha alázatosság, és semmi sem buktat, hanemha kevélység (IV. Fej.). Ha akarod az ország becsülését, szeresd az igazságszolgáltatást; ha meg akarod tartani lelkedet, légy türelmes. Valahányszor elítélni való ügy, vagy főbenjáró bűnös kerül eléd: őrizkedjél türelmetlenül hozzálátni vagy esküvel fogadni, hogy megbünteted; az nem áll, mert az oktalan fogadások megtörendők; s óvakodjál elítélni személyesen, nehogy királyi méltóságodat alsóbb nemű eljárással szennyezd, hanem inkább add által a bírának, a kikre tartozik, hogy a törvény szerint döntsenek. Félj lenni bíró, örülj lenni király s annak neveztetni. A türelmes királyok országolnak, a türelmetlenek zsarnokolnak. Ha pedig olyan, mi egyezik méltóságoddal, jő hozzád elítélni való: türelemmel és könnyörülettel azaz részvétellel ítélj, hogy koronád díszes legyen és dicséretes (V. Fej.). A jövevények és idegenek haszna, hogy valamint különböző tartományokból jönnek: úgy különböző nyelveket és szokásokat, különböző tanulmányokat és fegyvereket hoznak magokkal, melyek mind együtt ékesítik és emelik a királyi udvart, visszanyomják a külföldiek nagyralátását; mert az egy nyelvű és szokású nép és ország gyöngé és töredékeny. Azért jóakarattal lásd és tartsd őket, hogy szívesebben lakozzanak nálad, mint másutt. Ha, mit én építék, lerontani, ha, mit összegyűjték, szétszórni akarod, kétségen kívül igen megérezné országod, melyet inkább növelj naponként, hogy dicső legyen koronád (VI. Fej.). Bolond és nagyralátó vagy félkegyelmű nem adhat jó tanácsot, hanem a főb-
bek és jobbak, a bölcsék és a tisztességes öregek. Azért fiam, ifjakkal és kevésbé bölcséssel óvakodjál tanácsot ülni vagy tőlök venni; hanem igenis a vénektől (senioribus), kiknek életkoruknál és bölcseségüknél fogva épen tisztök az. Mert a királyok tanácsát a bölcsék elméje zárja magába, nem pedig a bolondok szelessége tartja fenn. Ifjak fegyverben, vének tanácsban kell hogy forogjanak; de az ifjakat se üzd el az értekezletből, hanem valahányszor velök határozottál, ha jól is, mondd meg a véneknek, hogy tetteidet bölcsesség mérsékelje (VII. Fej.). Tudod, hogy királyi dísz az elődök törvényét követni és a tisztességes szülék nyomdokain járni. Ki a régi atyák szabályait megveti, az isteni törvényekkel sem

gondol. Az atyák arra valók, hogy táplálják fiaikat, a fiak arra, hogy engedelmeskedjenek az atyáknak. Ki atyjának ellentáll, istennek áll ellent. Szokásaimat édes fiam, melyek mint látod, királyi méltósággal egyezők, habozás nélkül kövesd; mert bajos ezen éghajlat alatt országotni, ha csak nem követed az előtted volt uralkodók élményeit. Kormányozhatná e a latinokat görög szokásokkal a görög, vagy a görögöket latinokkal a latin? (VIII. Fej.). Az imádkozás a bűnök elmosása vagy megbocsátása. Te pedig, fiam, Salamonnal, a királyfival, királyfi magad is, ekkép szólj: bocsásd ki uram a bölcseséget a te széked dicsőségéből, hogy velem legyen, velem munkáljon, hogy tudjam: mi kedves előtted minden időben (IX. Fej.). Az erények ura, istene: a királyok királya. A király legyen irgalmas, kegyelmes. Azért édes fiam, szívem gyönyörűsége, jövőd mag reménye, kérlek téged és meghagyom neked, hogy mindenütt és mindenben gyámolítson tégedet a kegyesség nem csak az atyafiak és rokonok, fejedelmek vagy hercegek, szomszédok vagy földiek, hanem idegenek és mindenek iránt, a kik hozzád járnak. Légy könyörülő az erőszakot szenvedőkön, türelmes nem csak a hatalmasok, hanem a hatalomban szűkölködők iránt is; légy állhatatos, nehogy a jó szerencse elkevélyítsen, a balsors megalázzon; légy alázatos, hogy isten fölemeljen; légy magadmérséklő, hogy senkit ne büntess vagy kárhoztass módján felül; légy szelíd, hogy az igazságnak ellent ne állj; becsülettudó, hogy akarva senkit meg ne szégyeníts; légy szemérmes, hogy a bujaság undok-ságát, mint a halál ösztönét, elkerülhesd» (X. Fej.).

Ime a fejedelmi tíz parancs, vagyis az intelmek rövid kivonata. Valamennyi fejezet úgy van ajánlva s előadva a bevezető sorokban, mint a királyi korona egymás után jövő ékességei. Különösen az V. VI. VII. VIII. fejezet mint politikai, és a X. mint valóságos erkölcstani tartalom ragadja meg a bölcsész figyelmét. A többi fejezet a vallás apostolát és a hadak meséjét tünteti föl királyhoz méltó felfogással mindenütt, mély ismeretével a tárgynak és szomorú elgondolásával fia sorsának, kihez van intézve a könyv. Semmi nehezebb és nyomottabb, mint az a kedélyhangulat, melylyel megnyitja és bevégzi ez intelmeket a király. Az előbeszéd többet mond a kétkedésnél, kevesebbet a jövődőlésnél az iránt, hogy fia uralkodni fog utána. Előérzet, melynek homálya valót fed. A zárszavak, az atyai kebelnek áldásteli áramlásai, mintegy nem

akarva kifogyni a jó szóból, az erények hathatós ajánlásából már-már sejteni hagyják ISTVÁN lelki fájdalmait. Tudniillik szívét több nyomja előérzetnél fia lehető korai halálára nézve, úgymint félelem, hogy nem fog méltán léphetni nyomába, mint uralkodó, ha megél. A félelmet kigúnyolá a halál; Imre herczeg nem használá ez intelmeket, de a nemzet ma is követi útmutatásait. Ugyanazért ma sincs népszerűbb név ISTVÁN nevénel s nagyobb eszme koronájánál, melynek dicsőségének bennök van kifejezve alapgondolata. Azóta nyolczszáz év múlt el és valamennyi pontja ma is áll. Az állam ma is eretnkséget lát mindenben, a mi nem keresztyéni; az egyház ma is tagad mindent, a mi kívülötte van; a papirend és katonaság ma is fő helyet tart az államban; nem említvén, hogy ISTVÁN határozottan tiltakozik valamely saját erkölcsü népnek idegen módú kormányzása ellen, mi napjainknak épen jelszava; mert valóban senki sem kormányozhatja görög erkölcsökkel a latint s viszont; mi oly politikai elv, hogy maxima, ezenfelül még humanus is. De már az idegenek fogadása és szives látása felöli pont kemény megrovásokra talált némely időben és némely rövidlátók-nál. Ama kifejezés pedig: «regnum unius linguae, uniusque moris, imbecille et fragile» (az egy nyelvü és egy szokású ország gyöngé és töredékeny) úgy nézetett, mint ama szerencsétlen oltóág, mely által nemzetünk testében mindjárt a kezdetnél meg lett fogantatva s örökítve a sok nyelv és különböző vér miatti gyöngeség nyavalyája.

Nehéz az elfogultsággal vitázni; nehéz, főleg ha nem szolgál rá az idő. ISTVÁN kora úgy szólván újra megjött még egyszer igazolni a történelmet, mely lefolyt, s adatokat, illetőleg kulcsot adni kezeinkbe politikája, kormányelvei ismeretéhez. Úgy látszik, mai nap jobban értjük ISTVÁNT s türelmesebbek vagyunk keresztyénsége s nemzetisége iránt, mely oldalról félre volt ismerve. — A magyar államélet ISTVÁN óta sohasem ismert faji alkotmányosságot, nyelvi országlatot. Ez magában ellenkezik a kormánytani eszélylyel; hanem vallott igenis oly nemzeti politikát, mely a nyelv és faj különösségein felül a jog, habár kiváltságos jog eszméjében magába foglalt minden vérü és szokású népet, országlakókat a legújabb időkig, mikor az irodalom jelentősége félreértetvén, a nemzetiség utána, csudálatosan, politikai alap gyanánt lett fölfedezve, s mint talált gyermek az igazinak helyére tolatott. Ez a nyelvben

állana, de valósággal eszmezavar, mely a vér jogait helyezi az ildom bölcsesége fölé. Kezdeté láz, folytatása következetesség, orvossága meggondolás, vége magasb eszmélkedés. Mert politikában utóljára is a jog és méltányosság logikája s ezekből folyó egyenlőség dönt, a nyelviség pedig alárendelt határozomány. Valamely telivér nemzet és külön fajsúlyú nemzetiség: mai nap történelmi kép telenség. A mostani nemzetek a középkor alakulásai, különböző faj és vér vegyületei. Valamennyi a latin nyelv emlőjén dajkáltattott fel odáig, hogy megértvén az időt vagy uralkodó műveltséget általa, saját nyelvükön is megérthették s kifejezhették magokat. Az egyvér nemzetek inkább az ókor szerencséje, de a mai népek élete aligha nem szívósabb. A régiek sokkal egyszerűbb élete a vér szűkebb alapján is megállhatott, maiakban különböző erkölcs és égalj, nyelv és szokás lassú egyetértésben olvadván együvé, e rokonulási alapon a szellem idoma is nyert, és pedig nyert fogékonyságot, kitartást a keresztyénség nagy eszméinek elsajátítására s megőrzésére; a honnan bizonyos, mintegy a vér vegybontásából is kimutatható igazság, hogy a faji elv sürgetése folytonos előzmények, történelmi élet és jogviszonyok nélkül mármár az észiség alapjainak is háborgatása; vagy az a különbség, mely a vér után egyes fajok közé esik, oly véletlen s közönyös valami, hogy rendszeren használat nélkül maradhat; mert ha felhasználatik, leginkább a rosszakaratnak tesz jó szolgálatot.

ISTVÁN NEM félt a sok nyelvű, szokású néptől: ellenkezőleg, szabadon engedé országába jöni az idegeneket. A behonosulás lehet vala ártalmára intézményeinek, ha föl nem fedezi elébb a baj orvosságát: úgy kormányozni az országot, hogy örömeztobb lakozzanak bene a jövevények, mint akár szülő földjükön is. Ez úgy hiszszük bölcs uralkodóhoz méltó egy gondolat, bár egyelőre föl sem tehető, hogy valaki jobban szeressen idegen országot, mint saját születése földjét. Mégis úgy van. ISTVÁN az anyagi, ne mondjuk állati honosságot túlemelte régi klasszikai értelmén a polgári élet s az erkölcsi ország magasságára, honnan többé semmi politikai zökkenés le nem ütheti. — Az idegenek letelepültével már különböző új tan, műveltség, gyakorlat és fegyverek jönnek az országba, rokonszenv köttetik a bel- és külföld között. A népek, mint HOMÉR hősei, kicserélik fegyvereiket, vagy mint a gyermekek játékaikat. E gondolat ISTVÁN-nak oly kedvencz gondolata volt, hogy

reá építé birodalma fenállását, «különben», szívére szólva nyilvánítá fiának, «szétmegy a mit én gyűjtöttem, összerogy a mit én építettem.»

Az idegenek ily módú szíves látásán, elfogultság nélkül, bajos volna többet érteni, mint a királyi udvarnak és az országnak folytonos nyitva tartását az európai élet, szokások és eszmék előtt. Az ellenkező vagy az elzárkozás nem a sajátságok fentartása, nem is az ország függetlensége, hanem a vérrel járó előítéletek szentesítése, s a velünk született ősi hibák örökítése, mi okvetlenül szolgaságra vezet. ISTVÁN magas elme volt, bírta fedezni elméletét, együtt tartani a főigazságokat. Közvetlen utódai a velencei Péter, a kun Aba, mint nevök is mutatja, mindegyik a maga módja szerint, mi a fajiság előtérbe tolásának hamis politikája volt, sokat ártottak a hazai életnek, de ISTVÁN intézkedéseit nem birták lerontani. Pedig az országot és népét más is fenyegette. A pogányság szűk nézelmeiből kibontakozva, nemzetünk két hatalmas császárság közé ékelve, nyugat és kelet tanaitól ostromolva, még szerencse, hogy, ha már csakugyan változtatni kelle hitét, alkalmilag a keleti vérnek igézetes, akkoriban feltörekvő mohammedanizmus karjaiba nem hajtatott. Ősi intézményeink megőrzése nagy dolog; de a keresztyén vallás elveihez való alkalmazkodás még nagyobb. Nem is felejtí el ISTVÁN, hogy a keresztyénséget a háromság hitének megtartásával ajánlja. A ki ennek egységét felbontani, vagy a háromság számát kevesbiteni avagy többíteni akarná (*collationem sanctæ rinitatis dividere, vel minuere sive augere conantur*), az az eretnek. Mintha kelet dualizmusa és politheisztikus hite forgott volna még elméjében, mint valamely nemzeti vagy rokonos hagyomány, melyre vissza lehetne tévedni. Talán e kevés szóban volna kimutatva ISTVÁN államveszélyének jól-rosszul magyarázott, de soha meg nem czáfolt magas iránya, oly kulcs a múlthoz, mely ma is nyit; oly érdem, melyért ISTVÁN-t az egyház utóbb szentté avatta, a költészet legenda hősévé tette, a tudomány pedig bölcsnek kiáltja ki.

Bölcsnek, de nem oly értelemben, mintha ő valamely tüzetes iskolázással űzte volna a bölcsészeti tanultságot, hanem mégis oly alapon, mely a történetben nem ismeretlen. A görögök hét bölcese, THALES-en kívül, ki a természeti tudni valókkal foglalkozott, valamennyi az erkölcsi és politikai tudalmat mívelé. Ők az idő szelle-

mét igyekeztek megértetni a magok korával. ISTVÁN is ebben tűntette ki magas elméjét. És valamint amazokon megesett, hogy a bölcsészet történetének némely írói kifelejték nevöket emlékirataikból: hasonlóul ISTVÁN-t is kihagyták a bölcsészek sorából hazai tudósaink. A nyomok ugyan, hogy méltónak tartaték, nem hiányzanak. Mert, ha nem vesszük is többnek vallásos szemlélődésnél azt a «contemplatitot», melyről ISTVÁN életrajzában HARTVIK emlékezik, mi ugyan papos felfogásnak is tulajdonítható: bizonyos, hogy korához képest a böles nevet jogosan reá ruházhatjuk. Böles LEO százada egyúttal az övé is. Való, hogy senki sem ismerte inkább korát korában. Senki sem tudott több lényegest a gyakorlatiról, több igazat a közerkölcs és élet felől. A mit az idegenekről és fogadásukról, a többnyelvűségről mond, a legbölesészbib elmélődés, ugyanazért száraz empirikus fő nem is foghatja meg. A tanácskozás, igazságszolgáltatás és az ethikai erények fölötti pontok a legtisztább főre mutatnak; politikai érdem, minő volt a régi görög vagy más nemzeteket alkotó böleseké. De ISTVÁN nem csak valódi államférfiú volt, mint amazok közt az egy Solon, hanem erkölcsök intézője is, mint amazok közül egy sem; mert utána nem csak töredékes életszabály, jelmondatt maradt emlékezetben, hanem új országban új vallás is, mely mindkettőt az ő dicső elméjétől vette ajándékul a keresztyén Európá.

Idő folytával a nemzeti tudományosság történetének írói azonban mindinkább kezdtték méltatni ISTVÁN-t mint írótt. CZWITTINGER*) s utána HORÁNYI egyformán írják felöle: «primus hungarorum in politicæ æque ac sacræ doctrinæ capitibus doctor.» WALLASZKY**) már közelebbről jellemzi, mondván: «omnium inter hungaros primus auctor»; HETÉNYI***) jelesb íróink közé számítja; TOLDY †) az intelmek könyvét böles statuspolitikájának örök emléke gyanánt üdvözli; BARTAL††) épen tanulmányaiban lepi meg, melyek szerint a bizancziaktól semmit sem vett, hanem Aristote-

*) CZWITTINGER: *Specimen Hungariae literatae* 10. l. — HORÁNYI: *Memoria Hungarorum* III. 307. l.

**) WALLASZKY: *Conspectus Reip.* lit. 69. l.

***) *Új Tudománytár* II. 116. l.

†) *A Magyar, Nems. Irodalom Története.* Második kiadás I. 78. l.

††) BARTAL: *Commentariorum* 203—4, 208. és *Új M. Múzeum.* 1860.

lestől legtöbbet, kinek szellemében osztá el a szabad hazafiakat «in divites et pauperes»; a keresztyénség elveihez alkalmazván ősi intézvényeinket, Nagy-Károly kormányrendszeréhez képest alakította át. Nem csoda, ha elvégre én, minden habozás nélkül, bátor vagyok azzal fejezni be írói rangja méltatását, a mivel kezdetem: ISTVÁN, a magyarok első királya, a magyarok *első bölcsésze*. Mint ilyet tartva őt meg emlékezetben, ma sem hallhatunk jobb tanácsot, igazabb kormányelvet országos életünkre vonatkozólag, mint a mit SALLUSTIUS *) mond: «Imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est», de a melynek bűvös hatalma csak ISTVÁN nevéhez kötve érthető. — «Kevés embernek jutott az a dicsőség, — mond HEGEL **) — hogy törvényhozói névre tessen szert. A germán fajú népek között egy sincs ilyen.» Valósággal ez állítás a történetben alapszik, de itt azért hozatik fel, hogy ISTVÁN érdemeit annál jobban emelje azzal együtt, mit egy más német bölcsész***) szintén a történetből vont el, hogy «erkölcsöket inkább javít a törvény és rendelkező intézkedések, mint a tanok.» Nemde mintha ez itéletmondások részben hazai történelmünkől húzattak volna le ISTVÁN szellemében; és ez, úgy tartom, még legjobb és legtöbb, mit az ő neve dicséretére mondhatunk.

A XI. század, melyre a hierarchia megerősödése s a skolaszticizmus felvirágzása esik, az egész Európának viradó százada. A nemzetek megalakulása után a tudományoké is elkezdődött. A skolasztikusok megismerkedtek az arab tudományossággal, mely legkitűnőbb volt a számismében, elég bő a fizikában és orvosi szakban, de kevésbé eredeti mindkettőben. Mindamellett megvolt benne az a jó, hogy a bölcsészeti formái miveltség kezdé belőle tartalmasodni, vagy legalább tőle kölesönözni tartalmat, s ez úton az említett isméágak is bevonattak a bölcsészeti, azon tudományi körbe, mely maga is a theologia szolgáloja volt. E fordulatból magyarázható már ama visszásnak látszó irodalomtörténeti jelenet, hogy a theologusok bölcsészekké lettek a skolaszticizmus által, de bölcsészek lettek az orvosok és matematikusok is a filozófia tekintélye után, s ez, mely a világoasság tudománya, s minden

*) *Catilina*. Cap. II.

**) *Geschichte der Philosophie* I. 180., 181. l.

***) RITTER: *Geschichte der christl. Philosophie* I. 185. l.

ismeretek művészége (ars), oly merő zavar lett, hogy valamennyi oldalról megkezdődött a visszahatás, s előbb ugyan a filozófia ügyekezett lerázni a hittan igáját, majd a fizika, mathezis és orvosi szak a bölcsezzet uralkodását. Eme zavar ma is fennvan az egyetemi károk (facultates) megosztásában, mely még mindig a régi alakulás maradványa, és a mi nem theologia, nem jog, nem orvosi osztály, mind bölcsezzet. Hasonlóul osztályoztatnak az írók is, vagy más szóval: nem lehet mind filozófnak venni, a ki annak mondatik a régi följegyzésekben. A XI. századnak elég, ha bármi hiányos följegyzései maradtak.

Semmi kétség benne, hogy mihamar ISTVÁN után lehet már szólani hazánkban iskolákról. A tanfolyam egyhangú volt és a hittan érdekében mindenestül. A bölcsezzet, egy kis középkori (aristotelesi vagy skolasztikai) sovány logikát elgondolva, nem tartozott az iskola tanitmányai közé. Mégis van szó egyes tudóokról, talán bölcsezzekről is, de a tudományok szálainak összefonódása miatt nem vehetni ki, minő értelemben. Hihetőleg theologiai műveltségű bölcsezz volt GELLÉRT apát, később csanádi püspök, Imre herczeg nevelője, kit a pannonhalmi benzések SIRDIANUS-sal együtt küldének ki Bolognába tanulni, hogy a szerzet (mint Gvillermus*) mondja: a mi szerzetünk) a tisztességes tudományokban rövidséget ne lásson. Jelesül kimívelvén magokat grammatikában, *bölcsezzetben*, hangisme- és törvényben, öt év múlva tért vissza közéjük a két férfiú, elhozván magokkal a tudományok kézikönyveit is. Hasonló szellemű bölcsezz CZECH-nél**) egy Pál nevű, ki MAGYAR PÁL-nak (Paulus Hungarus) is nevezetik.***) Írt két könyvet: a szüzeségről egyiket, a világ megvetéséről másikat, de a melyek elvesztek. A tárgy bölcsezzeti; de hogy felfogása papos volt, szabad gyanítani. Ha még említjük KÖNYVES KÁLMÁN-t, kit előneve maga is ajánl, és az előkor bölcsezzekének dicsőségében, mely az idő lelkének az emberek lelkéhez közelebb hozása, részéssük, igen tiszteletre méltó emlékezettel lépjük át a XII. századot, melyből egy nevet sem látok följegyezve, és érünk a tizenharmadikhoz.

*) *Vita S. Gerardi*. ENDLICHER-nél, 207—8. l.

***) *Magy. Tud. Társaság Évkönyvei* I. k. 223. l.

****) CHERRIER: *Magyar Egyházjog* 121. l.

E században csak épen hogy említtetik GERARD*) IV. Béla, V. István és IV. László királyok főorvosa, mint bölcsész és nem utolsó csillagász. Ily czím és jog szerint említjük MARCZEL-t,**) ki némi divatosan Magyar Marczelnek, mint a következő ÁGOSTON***) is Magyar Ágostonnak nevezetik. Marczelnek már vallásbölcseleti tételekben maradt föl emlékezete: istent szeretni, magát útalni, senkit le nem nézni, meg nem itélni. Szűz Margit, írja Ferrarius, hallván az elveket, gondolkodása, beszéde, cselekvése zsinórmértékeül vevé, s csak így lehete oly tökéletes, a minő volt. E tételek azonban vezérigéi az első keresztyénségnek, a keleti aszketikus erkölcsstannak, rokonságban az életből ismeretes jeles mondatokkal, melyek közmondások neve alatt forognak, p. o. járt utat járatlanért el ne hagyj; lassan siess, tovább érsz; s mindkettő a népi vagy közélet bölcsezetébe tartozik. ÁGOSTON, traguri születés a Gazotti családból, Olaszországban tanult, majd Párisban 1286. évben. Egész erővel feküdvén a tudományoknak, hittanban és bölcsezetben ritka tanultságig emelkedett. Vele történt, hogy Páris felé utaztában, a Ticino völgyén orgyilkosok által megrohanva, fején sebbel félholtan hagyatott a hó közt, honnan valamely, a dömés rend iránt rokonérzettel viseltető emberbarát mentette meg. Járt később Rómában is, hol XI. Benedek pápa fölismervén tehetségeit, 1302 — 3. évben zágrábi püspökké nevezte. Kitünő politikai szónok; az országnagyok előtt Gentilis bibornok jelenlétében nagy lelkesedéssel vitatta és védte Robert-Károly ügyét a pártok tusái közt. Életét megírta TOMKO †) bosznyák püspök csudálatos mesésen. Meghalt 1323-ban.

Ugyanezen időtájott, 1300 körül, említették PÉTER (Petrus de Dacia), kit BOD††) minden tartózkodás nélkül ERDÉLYI PÉTER-nek ír, ki híres filozóf és csillagász volt, és munkákat is hagyott volna maga után.

A bekövetkezett századdal, mely a XIV. és az országos életnek is ragyogó századaikhoz tartozik, kezdenek kiválni egyes nyomok alig meghatározható irányban. Valószínűnél bizonyosabb,

*) WALLASZKY: *Conspectus reip. lit.* 79. l.

**) FERRARIUS: *De rebus s. ordinis Praedicatorum* 108—9. l.

***) U. o. 115—117. l.

†) Lásd: *Ferrarius Appendixét.*

††) *Magyar Athenás* 349. l.

hogy ARISTOTELES tanulmányozása színezi e nyomokat. A stagirai bölcseész tanainak ERDÉLYI BOJÓT*) (Boëtius ex Transylvania) leszen szószólója 1345. évben I. Lajos király alatt. Vizsgálódásokat irt Aristoteles fölött ily czimű dolgozatokban: *de sensu et sensibili, de vita et morte, de somno et vigilia*. Önálló munkát is irt volna a *világ örök voltáról* (De æternitate mundi).

A bölcseészet theologiai színezetének, a skolaszticizmus lelkének, sőt magának az egész theologianak is határozottan ellenszégülve, szólalt fel egy Névtelen**) a dömés szerzetből, 1420 körül. Huss és Wickleff tanainak idejéből. Száraz, elvont raczionalizmus, mely magát a hit és pozitív vallás szentélyébe is, hol mindent tagadjon, szereti befúrni, lett volna e mozzanatban kifejezve, ha megiratik vala. Névtelen, a reá vezető nyomok szerint, a raczionalizmus legszélső határán állapotott meg, de félő, hogy sötétebben van festve pályája, mint hogy az előadó szerzetes (FERRARIUS) felfogásában megnyugodhatnánk. Egyébiránt ő, a szabad művészetek koszorúsa, végezvén elébb a triviumot Bécsben, miután egy darabig theologiai leczkéket is hallgatott volna, mint lelkész jött alá Magyarországra (descendit in Hungariam. FERRARIUS). Forga hitszónoki tisztben és a sacramentumok kiszolgáltatója körül. Keveset hívén a theologiai tudományokban, meghasonlott az egyházzal, a hit ágazataival, s addig üzte-füzte tünődéseit, míg utóvégre a vallásból kihányt mindent, a mi természetes okoskodás és bölcseészeti megmutatás útján oly világosan nem vala bizonyítható, mint azon igazság, hogy az *egyetemnek egy elve és mindennek egy fő oka van*. Az ő szövetséget meg nem engedé, az újat el nem fogadá; a régi tanokkal szakított, az újakkal meg nem barátkozott. Gondolkozásának ily rideg irányát a szertartások elleni komorsága s a nézetek egyoldalú szárazsága fejti meg; de a világegyetem egy elvéről való tana elegendő, hogy többnek tartsuk pusztá viszketegeges elménél.***)

Szükségtelen mondani, hogy ily irány az egyház kebelében

*) FERRARIUS: *De rebus s. ordinis Praedicatorum* 443. l.

***) Ugyanott 401. l.

****) DÖBRENTÉI (*M. Akad. közlöny*, 1850. jún. 10-ki ülés jegyzőkönyve szerint) egyenesen *deista* bölcseésznek nevezi; ha ugyanez az a XV. századbeli bölcseész, kit ő említ, mit én csak a jegyzőkönyvből vagyok képes gyanítani.

tévedés vagy épen eretnekség, s nem maradhatta sokáig titokban és büntetlenül. Napfényre is jött csakugyan minden, s bölesésziünk bevádoltatván, fogságra vettetett. Fogságában többször látogatta meg Jakab (Jacobus de Clavaro), piacenzai bibornok és pápai követ Németországon. Rendesen három, a kor szerint igen tudós tanár kíséretében látogatta meg: ha tán szóval rá lehetne bírni, hogy változtassa gondolkodását. Semmire se boldogultak. Előhozták neki WIKLEFF, HUSS, WALD, ÁRIUS, majd a héberek és zaracénok tanait; ő valamennyivel nem gondolva, marada mi volt előbb. Daczos elme, ki bírroit azzal utasította el, hogy megvetette, mondván: «emberek vagytok, nem csoda, ha emberileg gondoltok.» Utoljára segített a kínzás rendszere. Névtelenünk nem állhatván tovább ellent az erőszaknak, lélekben és testben meggyötörve, hajlandó lett bevallani tévedéseit, s érzelmét — ha ugyan ez valóban lehetséges — megváltoztatván, a pálosok szerzetébe vonúlva fogott megnyugodni. Munkái nem maradtak.

Az egész időszakon keresztül, melyet megfutánk, legszembeünőbb a kevés kölcsönvétel idegenből: mindössze is Aristoteles politikájából és Nagy-Károly országlati rendszeréből István, később a Lajos király idejében élt ERDÉLYI BOJÓT által. Hihetőleg minden műveltség a skolasztikai bölesészet járszalagán s az egyház fegyelme alatt fejlődött. Idegen elem azonban meg nem tart, hanem legfelebb utasít, alakít; s épen azért valamely egészséges, jó magvú gondolkozásnak kelle az országos életben pezsgeni, eleven szívnek a keblekben dobogni. A papi vagy egyházi hatás ellenében ilyenek gondoljuk a polgári, vagy időszerűbben a világi elemet, mi a középkor szellemében van gondolva. Papoké volt a tudomány, világiaké az élet. Amazoknál dolgozott a rendszer és következetesség, emezeknél az élet józansága és az eredmény, mely kiegyenlíti a netalán rendszer nélküli lépések hiányait, szakgatottságát.

Egyébiránt minő habvetései lehettek a tudományra ez időben az I. Lajos állította pécsi főiskolának, valamint a Zsigmond budai *Studium generale*-jának, vagy ezekre a külföldi gondolkodás fejlődésének: nincs módunkban kijelölni. Elég annyit megállapítanunk, hogy az országos élet meg volt már nyerve az európai szellemnek; ezzel földet érzünk lábaink alatt a jövendőbeli műveltség-történetre; hallgatagul, mint az idő, melyről szólunk, átmenvén arra,

melyről valamivel több mondanivaló lesz. Olasz- és Németország, amaz leginkább Lajos hadjáratai, emez Zsigmond kirándulásai által, közelebb hozott kozzánk, s mindegyre jobban benne valánk az európai szolidaritásban.

HARMADIK FEJEZET.

Mátyás korának műveltsége. — A latin nyelv bírása. — A reformáció előjelei. — Mátyás és a főpapok tanultsága. — Az olasz befolyás. — Csuda Miklós. — A mátyás kori műveltség enyészte. — Mághi Sebestyén.

Az irodalomtörténet meggyőzőleg bizonyította be a tanultság s művelődés örvendetes megindulását, időről időre nagyobb mérvű terjedését hazánkban a keresztyén kor óta folyvást a XV. századig, mikor Mátyás a trónon körülbelől Európa akkori műveltségének volt kifejezője. A tanügy jelentékeny előmenetelt vón, közép és felsőbb iskolák mind sűrűbben keletkezének, a külföldön tanulás szüksége divattá emelkedék. Idővel könyvek készültek, nyomda és könyvtárak alapítottak, tudományos társaságok alakultak, magyar könyvkereskedés létesült; végre az ó irodalmak tanulmány tárgyaiul választattak, s különösen a latin nyelv nem csak a gondolatok közlője lett tudományban és törvényhozásban, hanem művészi formákra is hajlékonyná, s ezekben is termékenynyé lón művelve CESINGE JÁNOS, GARÁZDA PÉTER és egy harmadik, Névtelen, által; dicső jelenségek, mégis olyak, hogy folytatásuk csak ismétlés lett volna.

Mi a tudomány és műveltség tekintetében ez idő folytán nyilatkozott, elegendő lett volna egy nemzet újjászületésére; s úgy látszik, hogy sok igaz van azon történészeink állításában, kik a tudományok megújulását — illetőleg művelését — Magyarországon nem a XVI. századra szeretik halasztani, hanem a XV-re, névszerint Mátyás korára merik visszavinni*); félő azonban, hogy a mi történész előtt s hazai szempontból igen érdekesnek s mintegy fölfedezésnek mutatkozik, nem állja ki a szigorú bírálatot. Egy az, hogy minden nagy reform esatlakozik a vallásos eszmékkal, vagy épen a vallás keblében tör ki; a magyar elmének pedig ama fenséges izgalmakra sohasem volt elegendő heve, irányadó és

*) WALLASZKY: *Conspect. Reip. Lit.* 95. 1.

eszmevezető képessége; más az, hogy az európai keresztyénség már a XV. században volt oly mélyen egyesülve egymással, hogy az egység kötelékeiből nehéz lett volna kiszakadni valamely díszes, formailag bár klasszikai de lényegben nem új ihletű műveltség kedvéért, mely csak a réginek leende visszahelyezése, nem pedig újnak a kezdete. Mátyás kora ilyennel dicsekedék; a nagy alakulások azután történtek. A valárd ismeretek, Amerika fölfedezése, az eszményi érdekek a hitújítás által óriási mérvű felfogásra kényszeríték az elméket. Dolgok, melyek a tudomány és élet körében mármár teljesnek vagy épen bevezetnek is mutatkoztak, elveszték nagyságuk tekintélyét, formájok ígését. Már pedig a mi egyszer szüknek találtatik az eszmék történetében: az annyit jelent, hogy odalesz, mert a szellem okvetlenül a nagyobb formát szereti, az egyetemesnek ad igazat. Ezért a mi Mátyáskori hazai műveltségünk sem maradhatta meg önállóságában a régi alapokon; az új formába mi is befértünk, s azóta viseljük a kereszt sorsát magasb mint pusztá nemzetiségi állásponton.

Hallgatván a történelem bölcsészeire: mik lehettek a reformáció eszközlő és végokai, úgy találjuk, hogy egy sincs ezek között, mely hazánkban is meg ne mozdult s ne hatott volna, mielőtt még Németországon világra szóló esemény alakjában tűnt vala fel a hitújítás. Nálunk is érzett az egyházi élet és fegyelem lazultsága, a társadalom szélesb alapokra tételének szüksége, hatott a lelkiismeret szabadságának jogosultsága, a reál tudományok tekintélye. Nyilvánulni kezdett különösen, hogy közel a skolasztikai bölcsészet idejének kitelése, a tágabb világnézletű humanizmusnak mélyebb felfogáson alapuló visszakerülése; és magyarokúl, jogosan elmondhatjuk, hogy ama nagy változáskor mi is az idő teljességében éltünk, az európai műveltség színvonalán állottunk, egy gondolat, egy eszme sem volt idegen a magyar tudalomtól, s ez volt szerencsénk a török uralkodás alatt, mely a reformációval egyidejűleg szakadt nyakunkba. Ezentúl, midőn hazánkat védtük, az nem a magyar nemzet védelme volt már, hanem a keresztyénségé. A reformáció és török uralkodás e szerint csak egy időre esnek, de következményeikben egymástól teljesen elütők, s ha egyik csapás, a másik áldás.

Mátyás uralkodását akár a közpolgári, akár a magasb szellemi élet szempontjából, úgy tekinthetni, mint a mely inkább ked-

vezett az életnek és gyakorlatnak, mint a tudománynak és elméletnek. A királyi udvar példájára az egész országban változott ugyan a gondolkodás, módosultak a nagy igazságok körüli nézetek; de mindez nem vala egyéb az étellel járó eleven színezetnél, melyen nem egyesek arczán, hanem az egésznek kifejezésén, nem egyes tudományos könyvben, hanem a közös történelemben látható, olvasható. Ez a vélemények reformja s a tudalom előkészítése magasb műveltségre. Mert nem a tudomány szüli az életet, hanem az élet megelőzi a tudományt; különösen a bölcsészet, mely a tudományok fejlődésében is rendesen legkésőbb jön, csak iránya vagy legfelebb nyugtalansága lehete a haladás ingerének, de nem a haladás maga. Ily értelemben felfogandó mindaz, mit történészink némelyike, névszerint CORNIDES, WALLASZKY és HETÉNYI, a tudomány érdekében, lelkesedve mondanak Mátyás koráról.

Hogy a nagy királynak valóságos bölcsészeti műveltsége volt, GALEOTTUS *) emlékirataiból tudjuk. Hogy az országos érület és gondolkodás az ész uralmára mutat, a történet beszéli. Ugyanis Mátyás fogságból emeltetik trónra, alsó rendűek országnagyokká lesznek, a papi hierarchia csupa szabadelyűséggel az érdemek pályája, az oligarchia összéb vonja fenhéjazása vitorlát; a király fényét egyiránt neveli a kard és ész ragyogása, a tudomány és művészet derűje; szóval a csaknem abszolút uralkodás oly jöltévő alakban jelenik meg, mely midőn körébe vonja a lángelméket, csak népszerűsíti a hatalmat, s védelme alatt, mint rendesen, a polgári élet színvonalának emelkedésével, a gondolatoknak vele járó fenköltségével nem csak a hitbeli meggyőződések nyernek magasb tért, hanem vallásos újításokra is érlelődnek az elmék. A husszíták, a reformáció előhadai, ha gonoszul gazdálkodtak is egy vagy más tekintetben felső Magyarországon, mint hadi néptől alig várható máskép: de hogy vallási oldalról előkészíték a földet a nem sok idő múlva bekövetkezett reformációra, kétségen kívüli. Mindez a magasabb és szabadabb világnézet nevében történt, s így nem a műveltebb osztályoknál, hanem inkább az alsóbb rendű népnél talált fogékonyságra, mely nem birván kizárólagos előjo-

*) GALEOTTUS: *De Mathiae regis egregie, sapienter, jocose dictis et factis.* (Schwandtnernél, Scriptorum rerum hung.)

gokkal, mintegy születve volt reá, hogy a kivételeken uralkodó *egyetemés* igazságot bevegye. Ihlet vagy ösztön, de minden esetre oly szerencse, mely az igazság életbe lépését könnyíti, mely nélkül Mátyás igazságos voltáról nem tudna jelenleg a világ. Ez fejt meg emléke roppant népszerűségét. A nép felnővén hozzája, nagy területet vete a műveltségnek. Egyébiránt az egyház szabadelvűsége már a hussziták előtt volt képviselve Magyarországon több szerzet, pl. a petrinusok, pálosok, de leginkább a lovagias templáriusok által. Mennyire bírá e vitézi rend a közvélemény becsülését, megtetszik abból, hogy kevésbbé aszketikus élete, netaláni kicsapongásai elfeledvék vagy elengedvék; s a hussziták hadai, mintha embervérbe sem kerültek volna, hasonlóképen. Legalább a felvidék lakói szent emlékezettel vannak mindkettő iránt; s a romban heverő vagy ódon színezetű várak és templomok eredetét örömezt viszik vissza reájok, azon különbséggel, hogy a katolikusok inkább a templomosokra, a protestánsok inkább a husszitákra.

De a hazai gondolkodás felsőbb nemű irányára legtöbbit tön a főpapság. Első vagy idős Vitéz János, váradi püspök korában Mátyás nevelője, majd esztergami érsek; második vagy ifjabb Vitéz János, szerémi utóbb veszprémi, Cesinge János (költői nevén Janus Pannonius) pécsi, Báthori Miklós váczai, Dóczy Orbán győri, utóbb egri, Fodor István szerémi püspökök; Geréb László budai prépost, majd erdélyi püspök, végre kalocsai érsek, ugyanannyi tudományos fő, mármár azt látszának tanúsítani, hogy az egyházi rend, isteni magas hivatásához képest, megosztzott a világi renddel, hagyván ennek a had véres munkáját, fentartván magának a szelid tudományok művelését, az emberiség nevelését. Példáik után ítélve, bizonyos, hogy nem csak rés volt törve a papi gondolkozás zárkozottságán, hanem a világiasság színe s bizonyos neme a libertinizmusnak is megtetszett már rajta; melyet legkönnyebb volt humanizmusnak elnevezni. Végre az iskolák sem maradtak érintetlenül az élet levegőjétől, sőt épen a Mátyás állította budai főiskola tanárai, KONRÁD, GRYNÆUS és LÁNG vették be majdnem legkorább Luther tanait.

Bármily szép volt is e tanultság, az idők úgy voltak még hangolva, hogy a könyves műveltség valami férfiatlannak látszott magok a papok előtt is, kik Báthori Miklóst, ki nagyon szeretett olvasni, mi akkor nálok még nem volt szokásban (*præter patriæ*

mores), kinevették; *) minden tudományos készség úgy szólván családi szűk körre, baráti viszonyokra volt szorítva Mátyás közéletében. Maga I. Vitéz János egy részről ily viszonyban volt a királylyal, mint atyjának barátja, magának nevelője, más részről rokonaival II. Vitéz Jánossal és Cesingével szaporítá a kört. Geréb László anyáról volt rokon a királylyal, míg Báthori Miklóst, a kenyérmezei hős fivérét, Dóczi Orbánnal együtt, kinek meg Fodor volt rokona, hivatali magas állás kötö az udvarhoz s ennek tudós köréhez.

Egyébiránt minden felsőbb tanultság forrása Olaszország volt, s az itt adott hang élénk választ nyere Budáról egyházi nagyjaink s maga a király részéről. I. Vitéz János már ott tanult, ott nevelteté Cesingét, Várdai Pétert, mint példájára ez Keserü Mihályt. Ott ismerkedett meg Geréb László a német születésű, épen ott a nyomdászatot tanuló Hess Andrással, ki az ő eszközzésére Budán telepedvén meg, az országban az első nyomdát alapította, s a budai krónikát nyomta 1473-ban. Onnan jött Bonfini, Ranzan és Galeottus, mely utóbbi keze és fegyelme alatt művelődtek II. Vitéz János és Báthori Miklós. Továbbá Guarino Ferrarában, kitől Cesinge**) tanult; Gazuló, kitől ugyanő csillagászati ismereteit nyerte vagy gyarapította; azután Beroald Fülöp Bolognában, kitől későbbi egyháznagyjaink vettek sükeres oktatást; Marsilius Ficinus, ki Valori Fülöpöt küdötte Budára 1489-ben, hogy a királyt, kívánsága szerint, Plato tanaiba vezesse, avassa; mind olaszok, s kitünő befolyást gyakoroltak hazánk tudományos állapotaira. Mind nem elég. A főiskolák tanárainak egy része is Olaszországból jött, névszerint Brandolini, Gattus; méltó tisztelettel hozván fel különben, az egyetemes tudós kör kiegészítéseül, egyúttal a más országi tanárokat, Niger (Schwarz) Pétert, Regiomontanus Jánost (Joannes Müller de Monte Regio), Krumpach Lőrinczet, Thöringer Pétert, Gruber Mátyást, erfordi Ehrenreich Jánost, Rorbeck Pongráczot***),

*) Ugyanaz, u. o. XXXI. fejezet.

**) «Marsiglio Ficino növendéke,» írja TOLDY (*M. Nemz. Irod. Története* II. 53. l.). Ellenben iratik (*Jani Pannonii Opusc. Pars II. 188. l.*): Quod Janus Marsilium Ficinum (philosophiae) platonicae doctorem habuerit omnia inquam liquido falsa esse constat.

***) *Magyar Sion*, 1865. 69. l.

Ilkus Mártont, kik vagy a budai vagy a pozsonyi és esztergomi iskolákban tanítottak.

Az olasz befolyás tehát túlsúlylyal birt Mátyás udvarában és mert ez időtájon Olaszországban a bölcsészet is, még pedig platói nyomokon és Gemistus Pletho ösztönzésére, új fordulatot vön Marsilius Ficinus és Mirandola Pico által: irodalomtörténészeink hajlandók lehetnének, mint HETÉNYI *), azt hinni, hogy Budán a platói bölcsészet divatozott. Mit a tudós kör egyes férfairól e részben tudhatunk, körülbelől nem terjed túl az egyetemességen; anynyi mindössze is, hogy jártasok voltak a bölcsészet külön ágaiban; de hogy életök vagy tanaik által szint vetettek volna a tudományra, nem lehet alaposan állítani. I. Vitéz Jánostól minden szorosabb határozottság nélkül írják REGIOMONTANUS **) és GALLEOTTUS, hogy szerette, bírta a bölcsészetet; Cesingeről tudjuk, hogy kitünő tudományos műveltséggel birt, de hogy bevallott platói bölcsész volt, vagy épen Marsilius Ficinust mint olyat hallgatta volna, nincs bebizonyítva; legfelebb egy epigrammja***) engedi elfogadni azt a véleményt, hogy becsülte őt, mint a platói bölcsészet művelőjét. Báthori Miklós a gyűléseken is Cicero Tusculanumi kérdéseivel mulatott; Dóczy Orbán olyan olvasottságú könyves ember volt, hogy több szakbeli munkákat ismert, a kétséges állításoknál előhozatá a könyvet, s az idézendő helyre nagy könnyen ráfordított. II. Vitéz Jánosnak «Athenæum» című könyvét ajánlotta ALDUS MANUTIUS †). Ennyi, a mit a tudomány érdekében a

*) *Új Tudománytár* II. k. 131. l.

***) *Universa philosophia tibi familiaris est.* WALLASZKY, 25. lap. *Tu philosophiae princeps.* U. o.

****) *Nuper in Elysiis animam dum quaero Platonis,
Marsilio hanc Samius dixit inesse senex.*

Jani Pann. Poëmata I. 561. l.

†) Janus Pannonius munkáinak budai kiadója, Conradi Norbert Ignácz írván Janus Pannonius életét, e szavakat hozza együvé: «ad Janum *Verthesium* Pannonium.» Hihető, mint már TELEKY S., Janus költeményei legteljesb kiadásának eszközlője s életírója, megjegyezte, hogy romlott írással *Verthesium* áll *Vithesium* helyett, Cesinge alkalmasint Vitéz Jánosnak is nevezetvéen anyjáról való rokonsága után a Vitézekkel. Az a Janus már, kiről Conradi szól, némelyek szerint II. vagy ezen ifjabb Vitéz lenne, s ennek ajánlotta volna *Athenaeum* című munkáját Aldus Manutius, kitől ered épen a fenebbi hibás név: *Janus Wyrthesium*. Legtöbb az, hogy

tudós kör férfairól elmondhatunk. A mi végre Mátyást, mint a bölcsészet kedvelőjét s tanulmányozóját illeti: nem lehet szabatosan eldönteni, minő bölcsészetnek hódolt. GALEOTTUS jegyzetét, mely szerint Apulejus platói bölcsész munkáit szintén kimerítőleg ismerte, nem fogadhatni el érvül arra, hogy az udvar gondolkodása platói szellemben lenne megállapítható; mert ugyancsak GALEOTTUS szerint Avicennát, az arabok Aristotelesét, Mátyás hasonló gondal tanulmányozta, mikép a reá való könnyed hivatkozásból következtethetjük. Sőt az a körülmény épen, hogy VALORI FÜLÖP *) a platói bölcsészet magyarázása végett jöve hozzá Budára, arról győz meg, hogy körében Plato bölcsészete ismeretlen volt, melynek mélyébe hatni Mátyás nem elég jókor igyekezett, mert a következő évben már meghalt.

Még mindig nem hagyhatunk föl a bölcsészetnek középkori értelmével. A hét főtudomány (nyelvészet, szónoklat, dialektika, aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika) még mind a bölcsészetbe tartozott, s főtárgyát tevé a felső oktatásnak. A többi három kar (orvosi, törvénytudományi, istenészeti) tudomány (scientia) volt, a bölcsészet pedig művészség (ars); ama három a hivatalé, emez a hivatásé. I. Vitéz János már, mint az ő irodalmak ismerője és a matematikai tudományok bűvára, méltán neveztethek bölcsésznek. De ha ide vesszük országlati érdemeit, különösen fensőbb nemű gondolkodását és gondoskodását a tudományosság elővitele körül, olyan férfiúnak kell őt tartanunk, ki inkább ada fényt főpapi állásának, mint állása nevének. Ő, mint GALEOTTUS írja felőle, a tudósokat mindenünnen (ex toto orbe) maga köré gyűjté, s Magyarországot a múzsák lakhelyévé alakítá; ily úton oda vivé a világ véleményét, hogy a magyar tudományos törekvések iránt érdekeltséget költson a kor tudósainál oly időben, mikor a tanférfiak szűke inkább akadályozható az iskolák alapítását, mint az anyagi források hiánya. Így történhetett aztán, hogy 1465-ben a budai, 1467-ben a pozsonyi akadémiákba kellő tanerőt lehetne összehozni, mire a király, Vitéz és más főpapok áldozat-

Vértesi Jánost, mint valamennyitől különböző tudós harmadik egyént írja Hetényi «a magyar philosophia történetírásának alaprajzában» (*Új Tudománytár.* 1837. II. k. 134. l.), minő forrás után s mi alapon: nem mondja meg. Hihetőleg Manutius és Conradi után; — így hibásan.

*) TOLDY: *A Magy. Nemz. Irod. Tört.* II. k. 28. l.

készsége mellett, nagy szerencse volt és jó alkalmul szolgált épen a görög tudósoknak nyugat felé vonulása keletről, hol a török uralom által szorítottva, mind kevésbbé volt maradásuk, és szinte seregestől jöttek Olaszországba. Vitéz fentartván viszonyait az olasz földdel és míveltséggel, midőn a tudósok balsorsát honi míveltségünk megalapítására használta fel, semmit sem nevelt úgy, mint neve dicsőségét — méltán. Mindez elegendő alap volt, hogy GALEOTTUS öt «*princeps philosophiæ*» czímmel tisztelje, de ebbeli műveltségének mégis az adja meg színezetét, hogy nagyon becsülte a csillagjóslatot (astrologia), melynek tudta nélkül semmihez sem fogott.

CESINGE JÁNOS *) szellemi arcza, miután több rendbeli mun-

*) Szül. Pécsen 1433. aug. 9-én. Pannonius fölvett költő neve, Janus Joannes helyett átváltoztatva. Atyja Cesinge János szlavoniai nem vagyonos magyar nemes, anyja Vitéz Borbála, Vitéz János, előbb váradi püspök, utóbb esztergomi érsek nővére. Tizenkét és fél éves korában a váradi püspök Olaszországba, Ferrarába küldte tanulni veronai Guarino nevelő intézetébe, hol kevés időn kívül tizenegy évet nagy szerencsével töltvén, a latin, görög nyelv és irodalom ismeretébe avattatott; együtt Galeottussal, kinek barátságát azontúl is becsülte, megtartotta. Hazáját négy egész esztendeig nem látta, s már 16 éves korában néhány jó latin verset írt. 1451-ben Vitéz látni kívánván Cesingét, haza hívta, de bizonyos szállás, asztalérti adóssága miatt nem jöhetett, mígnem Vitéz János hitelére a mutinai püspök eleget tett érte. Itthon nem igen sokáig volt maradása, s ment vissza Ferrarába ismét Guarinohoz még 1451. márcziusban; végkép haza jött 1458-ban, nyárban, betöltvén élete 24. évét. Következő évben vagy 1460-ban és így 25 vagy 26 éves korában pécsi püspök. 1461-ben követé Mátyás hadjáratát II. Mohammed ellen, 1465-ben a szegedi országgyűlésen II. Pál pápához követségbe küldetik, mint annak vezére és szónoka. Még azon évben visszjövén nagy dicsőséggel végzett járatából, 1471. évig a király oldalánál a legfőbb ügyek elintézése körül forgott, mikor Magyarország főurai Mátyástól elpártoltak, köztük Janus is, magával vonván nagybátyját, az esztergomi érseket I. Vitéz Jánost. Mátyás megtartá méltóságát, de megbünteté a párttűtöket; így az érseket is. Ennek hallatára Janus Zágrába menekült, hogy még tovább is mehessen. De tovább nem juthatott, s meghalt 1472 november vagy december havában. Testét hű papjai visszavitték Pécsre, de ünnepélyesen nem merék eltemetni, mígnem Mátyás oda menvén, a mint a dolog előtte tudva lett, a dicső férfiúnak emlékéhez méltó temetését nem csak megengedte, hanem parancsolta is. (Lásd: Életrajzát. Jani Pann. Opuscula. Pars altera. Trajecti ad Rhenum. 1784. 109—233. BUDAI polgári Lex. I. 475—7. lap. — KERÉKES ÁBEL: Erdélyi Múz. V. füzet 100—113. l.

kái maradtak, jobban kivethető. Egyik nemtője volt ő, mint bátyja, I. Vitéz János, a királynak a tudományos élet meghonosításában. Óvakodunk mindamellet a költőt a bölcsészet történelmébe tüzetesen befoglalni, s csak azt mondjuk el róla, mi adalékkal járult ő a Mátyáskori gondolkodáshoz. Kétségtől ő a kor legelső humanistája a régi görög és latin irodalom ismerete, s ez utóbbinak újrászületése által. Munkáinak, melyek kisebb-nagyobb terjedelemben huszonnyolcszor jöttek ki, 1518. évi Bázelen készült kiadása előtt, Frobenius János egy ajánló levelet közöl a tanítókhöz, melyben javasolja nekik, hogy verseit az aranykori költők után azonnal magyarázzák. *) Ha szabad, a mi nem lehetetlen, költeményekből bölcsészeti elemeket kiolvasni, Cesinge be volt avatva a klasszikai tudományosságba, ennek bölcsészeti tartalmába, s egyúttal túltette magát a csillagjóslati tudákosságon nemcsak, hanem megvallván, hogy nem jó asztrológ, élczet is monda ellene, mint a mely nélkül eddig elég szerencsés élete volt, s ezután is lehet. **) Mint költő a bölcsészetben is a könnyebb részre hajlott, vagyis nem gondolt ennek szigorával, de annál inkább elfogadta szabadságát platói fenség nélkül. Őt a mai francia társadalom, mint a világ legvilágibb emberét, szívesen ismerné el tagjául. Epigrammjai előtt maga a római pápák, bucsújárások sem találtak kiméletet. ***) A szabados nőtlen élet oly kevéssé van leplezve költeményeiben, †) mint Horácznál a klasszikai Róma nyers fajtalanóságai; miből valószínűséget látszik nyerni azon vélemény, hogy főpapi hivatalára már huszonhat éves korában inkább a király jótetszése, ki a szellem emberét hamar fölismerte benne, mint saját eltökélése vagy Vitéz János pártolása is emelte. Egygyel több adat, hogy minden emelkedés a szabad gondolkodásban némi szabadoosságával jár az elmének mindaddig, mígnem kellő tartalmát megnyerte az új forma, melyben erőssé lesz, de a mely nélkül széttörök mint a buborék.

Bölcsészetben mindegyiknél jelöltebb a király míveltsége.

*) *Tud. Gyűjtemény*, 1838. I. k. 108. l.

**) *Satis feliciterque viximus sine horoscopis et genethliacis; spero vivemus et in futurum. Jani Pann. Opusc. Pars II. 90. l.*

***) *Opuscula. Pars I. 483. l.*

†) Lásd epigrammjait. *Pars I. ad Laeliam 506. l. Ad amicam. 549. l. Qualem optem amicam. 576. l. stb.*

Már mondtuk, hogy APULEJUS-t, ki platói, és AVICENNÁ-t, ki aris-
totelesi nyomon járt, mily szorosán ismerte; hogy MARSILIUS FICI-
NUS megküldé neki vagy legalább eljuttatá hozzá saját munkáját,
PLATO latin fordítását; azt is hogy VALORI FÜLÖP által még ben-
sőbbben akart beavattatni PLATO eszméibe. De tudjuk róla továbbá,
hogy beszélgetés közben egész biztossággal hivatkozott a külön-
féle bölcsészekre, theologok, orvosok tekintélyére. «Ha te valami-
kor — szolt egy asztali vendégéhez — a bölcsesség könyveit átfutot-
tad volna, tudnád mi hatása van a képzelődésnek»; egyszersmind
idézi AVICENNÁ-ból az ide vágó tant, mely szerint «az emberi lélek-
ben van erő a dolgok képein változtatni, például oly nőknél, a kik
férjeiken kívül más férfiakat is ismernek, mégis apjokra ütő gyer-
mekeket szülnek; mert, úgymond MÁTYÁS, «a fogamzás perczében
annál inkább előttök van a megcsalt férj képe, mennél jobban
bántja őket az öntudat». — Egy hat újjú emberről levén szó, ő a
természetnek ezen rendes útból való kitéréséről is tudott valamit
mondani oly különbséggel, hogy itt nem a test követi a lélek ido-
mát, hanem megfordítva, a lélek a test alakját: «anima sequitur
corporis habitudinem». — Esztergamban GATTUS kérkedő theolo-
got, egy történelmi tárgyról levén szó, épen lélektani érvel, me-
lyet szent Jeromos tekintélyére való hivatkozással erősített, győzte
meg. A kérdés ez volt: miért lőn Péter és nem János első az aposto-
lok között. GATTUS e kérdést nem bírván megfejteni, a csudálatos
isten gondviselés titkaira hagyá az egészet; Mátyás pedig jobb-
nak tartván *ésszerűleg és lélektani alapon magyarázni meg a mit
lehet*, mondá: «nem kell ide semmi titkolózás. Ha János lett volna
első, nem tapasztalván soha is a kéj csábjait, erőszakát: maga ha-
sonlatára óhajtaná nevelni az emberi nemet, és Krisztus és hite
hagyóit, a megromlottakat szintűgy a legnagyobb szigorral üldö-
zendé, gondolván, hogy az ember nem esendőségből vétkezik, ha-
nem szíve romlottságából». — Mégis alig van helyesebb adat Má-
tyás bölcsészi emelkedésére, mint a következő. Egy valaki maga
részére vitatván TERENCEZ ime szavait: «obsequium amicos, veritas
odium parit». MÁTYÁS ellene mondott ezen állításnak, s éles elmé-
vel látott értelme kifejtéséhez. «Természtől — monda ő — *min-
den ember vágy tudni*» a bölcs bizonyossága szerint. *Tudatni* pedig,
ismét a bölcs bizonyossága szerint, *csak az igaz tudathatik*. Innen
következtethetjük, hogy az igazság az emberi természet szüksége.

A ki tudja magáról, hogy ember, kell hogy az igazság szeretőjének vallja magát. Mikor már költők és színészek mondatai felhozvák, azok inkább a *személyek* állásához, mint az *igazsághoz* levén alkalmazva, nem lehetnek bizonyítékok. Szolgák, szolgálók, dévaj ifjú szerelmesek a költők által beszéltetve úgy szólnak, mint magok erkölcséhez mérve szólhatnak; a miért beszédeik aljasak, hitványok s az igazsággal ellenkezők. — Mind e hang ellenére sem veté meg MÁTYÁS a népi bölcsészet igazságait, névszerint a közmondásokat. Bölcsesége tréfával levén fűszerezve s tréfái bölcseséggel vegyítve, azok nem maradhattak el műveltségéből. A hagyomány több közmondásról emlékezik, mely az ő ajkain megfordult vagy épen róla maradt. Midőn állítá, hogy a bölcsék tekintélyül fogadják a közmondásokat, csak a tapasztalás érdemét ismerte el; mert a közmondások becse abban áll, hogy életből vett tapasztalatai igazságok. Ezen népi hajlam átvitte őt, de kora szellemében, nevelője példajaként is által kelle vinni, a csillagjóslatra, mely a világ legrégebb, legnépszerűbb tudománya, noha azért épen igen gyermekies; de MÁTYÁS fölötte sokat adott reá, mint példája bizonyítja: mert midőn Bécs-Újhely városának kapui megnyiltak előtte, a csillagjósok tanácsára nem előbb, mint a sereg diadaljárata után *harmad* nap múlva vonult be falai közé. Különösen nagyon kedvelte a budai plebánost, Ilkus Mártont, mint nagy csillagászt, ki a csillagok viszonyaiból jövendőt tudna mondani, és Szombathelyi Tamás pálos barátot, kit épen az iránt kérdeze meg: vajjon lesz-e kívánt sikere Bécs ostromlásának.

Az a kérdés tehát: minő bölcsészet uralkodott MÁTYÁS udvarában, könnyebben fölvethető, mint megoldható. Bizonyos csak annyi, hogy a klasszicizmus a megúnt régeinek helyét, hiányát pótolni — de a mit nem pótolhatott — egész erővel toltá fel magát, s tetőpontra ért CÉSINGÉ-ben és a papi felvilágosodást a katholicizmus határain túl terjesztette, miből a tudományokra is, mint rendszeren az udvaroknál libertinizmus és dilettantizmus színét árasztá; míg másfelől a mágia és asztrologia ráfogásai uralkodó tekintéllyel súlyosodtak az igazság után epedő lelkekre. Tehát semmi határozott irány, csak jóakarát, mely a jobbra előkészülés kezdete, s a határozatlannak határozott felé hajlása, oly igyekezet, mely a középkor unodalmas szörszálhasogatásait szerette volna már levetkezni, de még mindig a réginél maradt, hasztalan kísérelvén újat

alakítani az ismeretvilág magát kiélt anyagából, elkallott készletéből. Reformra volt szükség, nem renaissancera.

De hogy ne hiába lett legyen felhozva, mint MÁTYÁS udvarában uralkodó bölcsészet, a platonizmus: elismerjük amannak ezzel összefüggését annyiban, a mennyiben összefügg a korcs a maga eredeti előképével. A középkor mizticizmusát értjük, melynek csakugyan a platói eszmejárás, de az új platonizmuson keresztül, adott létet. Az eszmevilágot PLATO alkotta fel legelőször; neki éltek az eszmék örök elvontságban és magasságban, mint egész rendszer, az isteni eszmék rendszere. Ha ezen eszméket nem a gondolat bensőségében, mint örök előképeket, hanem a lét külsőségében, mint felsőbb természetű lényeket, magasb értelmiségeket veszszük: előáll azonnal a középkor mizticizmusa, mely az alapgondolat megváltoztatásával a tudományokat is elváltoztatja, például a fizikát magiává, a khemiát alkhimiává, a csillagászatot (astronomia) csillagjóslattá (astrologia). Ha pedig e miszticizmus számokkal űz rejtelmeket, vagyis fogalmakká teszi a számokat, s a mind ennél világosabb kétszer kettő négybe örök, egyetemes, szükségszerű igazságokat tukmál, melyeket aztán a gondolkozás minden tárgyaira kifogás nélkül kiterjeszt, azaz bölcsészetté teszi a mathézist: előáll a rejtelmes számvetés, mely mint egyik része a miszticizmusnak, a pythagorási tanokra vihető fel. E részben egyiránt volna mondható, hogy MÁTYÁS a pythagorási tanokat vallotta, annyival inkább, mert PLATO a számok felőli elmélődéseiben sokat vett által PYTHAGORÁS-tól, min a rejtelmesség jelleme van. Várdai Pétert, udvara egyik tagját, épen a pythagorási tanok legbugzóbb tisztelőjeül említi BEROALD.*) Nem; PLATO bölcsészete nem volt uralkodó másképp MÁTYÁS udvarában, hanemha mint történelem, mint szobai olvasmány, melyben sok szép van, a mit méltó ismerni, de azért nem oly eleven, öntudatos szabályzó gondolat, hogy követni kellene, lehetetlen volna nem követni az életben. CESINGE nem volt misztikus, mert humanista volt. A humanizmusnak alapjelleme az ember gondolatának teljessége, a kebel tágueltsága, s mindannak, mi az ember szelleméhez tartozik, magunk keblében érzése,

*) GR. KEMÉNY JÓZSEF: *Történelmi és Irod. Kalászatok* 63. l. — Ezen Várdai Péternek ajánlá BEROALD Fülöp Apulejusra írt kommentárjainak első kiadását. «Tu pythagorici dogmatis observantissimus cultor.»

jelenítése, birtoklása. Hogy e lélekállapot a szépség, mint teljesség országát idézi elő, mondani sem kell. Ezért, midőn a keresztyén művészet annyi előszeretettel dolgozta fel a pogány elemeket, bármi csudálatosnak tessenek is, de mintha szíve két kamrájában két istenség lakozott volna; egyiket buzgalmaiban imádván, másikat művészkedéseiben híván segítségül. Hogyan magyaráznók meg különben a keresztyén költő esengését a muzsához? És az a humanizmus, mely a középkorban feldíszlett, azért is nem szülhet újja a világot, mert nem volt a kebel teljessége, melynél meg lehetett volna maradni, hanem inkább oly hiány érzése, melyet nem lehet kielégítenül hagyni. CESINGE művészetet csinált az eszmei lényekből, mondhatni mitologiai alapon fogá fel őket, mikép a görögök, noha nem öntudatlanul, mint ezek, hanem magát oda engedve, öntudatosan. MÁTYÁS és VITÉZ a gondolkodás, az esz nevében, metafizikai alapra helyezé ama felsőbb értelmiségeket, mint a melyek befolyással bírnak földi életünk eseményeire; s így van indokolva, mit rólok e részben olvasunk.

MÁTYÁS-nak és környezőinek szintén a fényűzésig ment gondoskodása a tudományok meghonosítása iránt nem teremte, nem teremthette a kellő gyümölcsöket, s a filozófia folyvást középkori maradt, miután a budai törekvések PLATO megízeltése iránt, ha többet nem mutatnak is divatnál, mely Firenzéből, Medici Lőrincz udvarából jött, de azt sem lehet állítani, hogy MÁTYÁS-nak az lett volna velök minden czélja, hogy udvara, mint egykor az arab fejedelmeké Bagdadban, művészi és tudományos fényűzésben ragyogjon.*) Az a csekelység, mennyit fennebb MÁTYÁS-ról, mint a bölcsészet ismerőjéről mondottunk, már elegendő, hogy jó vélelmenyt támaszson szándéka nemes volta iránt. Legnyomósabb észrevétel e helyen az lehet, hogy egyénekhez levén kötve, mintegy családi körre szorítkozva még minden felsőbb igyekezet, a kör felbomlaltával — mire, fájdalom! elég okot adott a királynak I. Vitéz János, Cesingével való meghasonlása, miért II. Vitéz János is gyanúsnak nézetett az udvarnál — a legszebb kezdetnek is balúl kelle kiütni. Magok a főiskolák hasonlóul alapítóik egyéni nagyságának köszönhetvén inkább, mint az élet fölismert szükség-

*) *Phil. Pályamunkák* I. k. 24. l.

gének keletkezésüket: azok elhunytával kezdének mindjárt alászállani, s tanáraik, a behívott tudósok, ki egy, ki másfelé szomorú arczezal tértek vissza hazájokba — meghalni. (†)

A tudományosság azonban csendesesen bár, de mégis folyt. Egyes, elszórt jelenetek a fölvett nyomokon legalább például maradtak fel. Kolozsvári (születésű) CSUDA MIKLÓS (Nicolaus de mirabilibus) 1493-ben munkát írván *az elővégzetről*, mely eszmét egy, Ulászló király előtt mondott beszédének tárgyául vón, és másat *az igaz boldogságról*, — közönségesen bölcsészeink sorában említetik. Lehet, hogy helyesen, Munkája hártýára volt írva és aranyozva, melyet a budai királyi könyvtárból mint ékszert kapott Farber János bécsi püspök, és a szent Miklós kollegiumának ajánlékozott 1549-ben, honnan másolatát látá, használat végett magánál is tartá, ki ezeket róla emlékezetben hagyta, FERRARIUS.*) Maradt még egy hadászati munkája *de machinis bellicis*, mely alapos gyanítás szerint,**) MÁTYÁS könyvtára több kincseivel együtt Konstantinápolyban lappangana. Egyébiránt hivatala szerint CSUDA II. Ulászló király alatt országos hitnyomozó volt az eretnekség ellen, mely hogy mennyire volt elterjedve, már ez intézkedés mutatja.

GIBÁRTI KESERŰ MIHÁLY Bolognában tanúlt a híres BEROALD FÜLÖP alatt, Várdai Péter kalocsai érsek pártolása mellett. Fordítá ISOKRATES két beszédét görögből latinra, s nyomatá Bolognában, ajánlván elsőt II. Ulászlónak, másodikat MÓRÉ FÜLÖP egri prépostnak, majd pécsi püspöknek. Amaz tanít az *ország kormányzásáról*, emez *az alattvalókról*. 1502 május 30-án IV. Sándor pápa boszniai püspökké nevezte; mint ilyent ismerjük még 1623-ban is, a mit egy alkulevél***) közte és Krisztina testvére között igazol. — E komoly nemű tanultságban járatos volt GYULAI, máskép MORÉ FÜLÖP, imént felhozott pécsi püspök, ha ugyan jelent valamit az, hogy BEROALD FÜLÖP neki mint *kedves* tanítványának ajánlotta CICERO «*Tusculanumi kérdéseinek kommentárját*», melynek tartalma épen a bölcsészet szentélyéből (ex philosophiæ sacrario)

*) De rebus ung. provinciae sacri ordinis praedicatorum. Viennae 1637. 428. l.

***) TOLDY: *A Magyar Nemz. Irod. Története* II. k. 57. l.

****) *Tud. Gyűjt.* 1836. X. k. 106. l.

van merítve*) Ő Mohácsnál veszett 1526-ban, s vele a MÁTYÁS-kori tanultság képviselői is elenyésztek.

De elenyészett még a mohácsi vésznapi előtt már az a vidám életszín is a nemzet arczáról, mely a nagyra törekvés kortársa vagy kísérője szokott lenni a történelemben, s azóta sem jelent meg ismét oly igéző, annyit ígérő elevenséggel. Mily szomorú egy tekintet lehetne már az emelkedettebb gondolkozás előtt magának a budai főiskolának, a világ ezen roppant tudományos falanszter-ének állapotja, mely elébb, hogysem fölépülhetett volna, romladozásnak indulván, csonka falaival még a XVI. század utolsó felében is hirdeté MÁTYÁS nagy elméjét. Az előtérbe állított eszmék, a kilátásba helyezett remények bizonytalan jövőbe, a távolság mögletébe vonultak vissza mesékké válni, hogy annál inkább élésítsék a hanyatlás keserűségét. Történetileg áll ugyanis, hogy a XV. század vége és a XVI. eleje — újból ébresztvén honfiainkban a tudományok iránti kedvet amaz, nem bírván teljesíteni emez — mint valamely erőszakos zökkenés következett egymás után. A mi a hazában nem volt elérhető, külföldön kerestetett. Nem is puztán az egy Olaszország édesgeté immár az elméket hanem feltárult előttök a német föld is. Van példa rá, hogy meglett férfiak sem tarták időutáninak iskolázás végett kiutazni; mert SERÉDY GYÖRGY, mint egri kanonok járá Bécs szónoklati és törvényiskoláit; sőt Lengyelország is megragadá a figyelmet; a minthogy MÁGHI SEBESTYÉN (Sebastianus Maghius Pannonius) idősb Perényi Gábor tudománykedvelő nagyúr gyámolításával, a hírneves tanár CROSNAI PÁL keze alá Krakkóba mene tanulni; honnan széptudományi jártassággal s bölcészeti műveltséggel fordúlva honába, munkát írt az emberi élet viszontagságairól,**) s megmutatá az utat, hol kerüljön sajtó alá a *legelső magyar abéce*.

*) Gr. KEMÉNY JÓZSEF: *Történelmi és Irod. Kalászatok* 55. l.

***) U. a. i. l. 79. l.

NEGYEDIK FEJEZET.

Hussziták és hitújítás. — A magyar várszerkezet. — A magyar szellem a középkorhoz képest. — A hitújítás a történelemben. — A középkor hiánya. — A bölcsészet Magyarországon, mint élet és tudomány.

MÁTYÁS, mint egész életével, országos intézkedéseivel bizonyítá, függetlenül a környező anyagi vagy erkölcsi akadályoktól, minők első rendben a hadviselés terhei, másokban a hagyomány és előítélet rozsdái, nagyot tágíta összes hazai gondolkozásunkon. Ezt mondtuk is már. De nem azt még, hogy midőn a főrangú és nemesi osztályhoz nem tartozó köznépet ő czímezte legelőbb *regnicolanak*, új gerjet doba országos életünkbe, törvényes állapotainkba oly czímen, mely a földhöz ragadt népet kiemelte alázott helyzetéből; de a főbb osztályokat is magába foglalhatta, hanem oh rengeteg idő! — csak 1848-ban foglalta be valósággal. A viszontagságok miatt azonban nem volt mikor örvendeni e nagy fordúlaton. Az új eszme alig hogy megszületett, hamar elborúlt, és a földnépe göröngyhöz lett ismét paskolva, mindjárt a XVI. század második tizedében, hogy a harmadikban utána vesszen az ország is királyostúl, mindenestül. Mert ki nem ismeri a pórlázadás rémségeit, Dózsa György iszonyú végét, hogy tüzes királyi székben halt meg; «nagybotú» Lőrincz pap szertelen rajongását és a történelem szigorú következetességét hazánkra nézve Mohácsnál? Hasonlóképen tudatik, hogy vallási érdekekben a reformáció előbajnokai különösen Wikleff óta, kit haló földjéből kiásva égettek meg Angolországban, Huss Jánoson keresztül, ki élve hamvadt el a koszticzi máglyán, a hussziták által égő kanócz löketett közénk, s a kelyhesek már 1506-ban kérelmet nyujtának Ulászlóhoz egyházújítás érdemében, melynek pártjára, levén a ki megtámadja, 1508-ban védirattal is merészelték előállani az ország felső vidékeiből. Nagy jelenség, nem elegendő jelentőséggel. A magyar elmének ugyanis eleitől fogva, ösgyűlési szellemben, az országos közakarát volt irányadója. Mit a köz elhatározott, megellete útját életbe, foganatba, de nem is különben. A vallásos érdekelttség pedig az ország oly részéből jelentkezett, melynek lakosai és történelme koránse a haza sorsát intéző nép és történelem volt, különösen szláv hajlam és idegzet mozgékonytsága után indúlt. E népfajnak költői érzékenysége a hiedelem dolgaira, politikára is átsikamolván, nem egyszer fogja még kisérteni a gond-

viselést. Ily alku nélküli, fedezetlenül hagyott nézetnek azonban meg kelle dőlni az ősmagyar alkotmány s várszerkezet miatt, mely katonai talán inkább, mint politikai, de úgy hiszem mindkettő, s elmoshatlanul van feltartva életünk viszontagságai közepett oly előjoggal, hogy a tudás egész országára is átvitetett mind e századig, melyben élünk, és tekintélyes erkölcsi törvényszéket ült az ítélő erő és szabad eszmélkedés fölött. Az elme fegyelme, mint legjobban gondolhatni, önfentartási érdekekben. Mi csuda épen azért, ha tekintélye előtt munkába került gondolkozó fejjel is egyenesen állva maradni, ha még nem régen is tanácsos volt, bár egész agygyal növe túl valaki a sokaságon, térdeit meghorgasztva legörnyedni, hogy ki ne tűnjék a tömegből.

Igazán Magyarország a szokások évelő országa, s a szokás elvégre a tömeg logikája. Nem kell tőle félni. Eljő az idő, mikor az újítók különbséget fognak tenni e hatalom tényezői, alkatrészei között. Újítani, a tömeg ítelete szerint, ha kevesebb is a szentelenség-nél, de több a bátorságnál: gyöngeség, melynek neve hiúság. Ez réven így van, de azért nem végítélet. Annál inkább tisztelhetjük aztán egy ISTVÁN, KÁLMÁN, MÁTYÁS és SZÉCHENYI emlékezetét, hogy fölüllemelkedve a kor és nemzet előítéletein, merészelték valamit tenni az eszmék világában, mi ellen paizsul vagy megtorló fegyverül pártütés, gúny, rágalom, szinte a testi hibák felhányásáig, mint KÁLMÁN ellen — nyomatékosan volt használva, szerencsére, mindig szerencsétlenül.

A XVI. század világeseménye, a reformáció, Magyarországot is találta és nem készületlenül. A Hunyadiak kora nagynemű hatással volt a köztudalomra, s különösen MÁTYÁS dicső országlása mintegy teljes korba vitte fel a nemzetet. A régi szokásos törvények épen együvé voltak már szedve, mint ugyanannyi adatai a múltnak, gyökerei az életnek, és VERBÖCZY népe a hármaskönyvet forgatván, tudta mi van a kezében. E törvényekkel a nemzet úgy szólván bevégezte magasszerű fejlődését, s derékban lett mint varázsövvel megerősítve. A reformáció ellenben idegén földi tünemény volt, de bevégezte vele maga Európa is a középkort, melybe mi csak történetesen tartoztunk, féligmeddig illettünk, s intézményei nélkül hamarabb ellehattunk, mint bármelyik európai nemzet. Magyarország csakugyan igen jól érezhette magát, midőn az európai egyetemes államélet formái alól szemében a legelső kivétel megtétetett. Mintha

minden az ő kedvéért, még pedig a világ érdekében történt s az idő hozzá igazodott volna. A pápa világi urasága ellen tett kifogás annyi volt a magyar tudalom előtt, mint az európai véleménynek az ő gondolkodása felé hajlása. Hasonlóul a nemzetiségek irodalmi ébredése s magokhoz térése az európai fenmaradásért küzdő magyarnak csak örömhír lehet. Szóval: mi nem voltunk a középkorba elfátyolozva, nem különösen hitbeli rajongásaiba s költői ábrándjaiba elfogúlva. Mi szorosán történeti nép valánk; csak egy rövid elszenderedés a történelmi helyzet gondjai között árthatott volna lételünknek. Hol is vettük volna mi a középkorhoz való nagy ragaszkodást? Régiségünk felől biztosan, de tudva, hogy nem idevaló születés vagyunk, szerényen és józanon megvoltunk a többi európai népek közt, melyek szintén keletről jöttek, s mégis itt kutatták vagy legalább szerették volna föltalálni autochthon eredeteket, hitregéjük isteneit, hőseit, mondáit, ifjuságukat; és elmekalandokba, képzelgésekbe zavarodtak, merengésbe távolodtak el önmaguktól. Mi ellenben mit sem tudunk ama középkori lovagokról, kik egyik kezökkel a mi derekat csinálnak, elrontják a másikkal. A Lancelotok, Tristanok kalandjai előttünk ismeretlenek. A mi régi családaink közül, bár több van fel mind e napig, egy sem dicsekszik a szentföldre tett zarándoklásokkal; egy sem tartja irigylésre méltónak a Montalambert-eket; egy papunk sem fájlalja Remete Péter idegen voltát, hírnevét; egy polgár sem követi ama nürnbergi polgárt, ki Jeruzsálemtől a Golgothaig lépésről lépésre méresgélte föl a kinszenvedés állomásait, s idehaza utáncsináltatta. Arthur király bretagnei legendája, Nagy-Károly tizenkét pairje, Roland meséje, Nagy-Sándor hadjáratai, a középkornak megannyi költői tárgya, jó ha elvéve találtak némi figyelmet, de sohasem magasztalást nálunk az utolsón kívül, mely azonban a régiségből maradt reánk, mint európai szomszédainkra is. A Franciaországból indult költői mozgalom átmenet mihamar Angliába, Németföldre, a normann hódítással Olaszországba, és Bretagne és Normandia, továbbá Flandria és Brabant hercegei és lovagjai egyenlő regerangot nyertek a régi költői világ hőseivel a francia éjszaki szélektől Bajorországig és Ausztriáig, hol a leghiresebb német eposz a Niebelungen iratott*), de Magyarország következvén le volt előttök téve a határkö. Az

*) GERVINUS: *Geschichte d. deutschen Dichtkunst*. 1. B. 334. l.

istenanya dicsőítése nálunk is szintén hitágazat volt és országunk «regnum marianum» czímet nyere tőle: mégis mihamar kivetkőzött a költészeti szürkületből, és pénzeinken foglalva helyet, valláspolitikai érdemben valósított meg. A vele járó troubadouri nőtisztelet, egyik ábrándosan szép vonása e költői sereg dalainak, nálunk megint a legkomolyabb törvényes alakban jelent meg mint özvegyjog az országos intézkedés tényleges, életszerű ágazatai között. Szóval: a regemámor nálunk jókorán elenyészett, s mint a perzsa világnézetben, sőt a görög Hesiodnál is a regevilág történelemmé viradt fel, maradván belőle annyi, mennyi a költészetben nélkülözhetlen vala, minő a keleti származású nemzeti istenfogalom, és a dualisztikus vallásos nézet, mely a zend népek Ormuzdja, Ahrimanja után különösen a perzsával hoz bennünket eszmevilági rokonságba s keresztyénségünk óta is folyvást él a magyar népben, mi az ő történelmi nevezetességű józanságának, élesen különböztető elméjének csalhatlan bizonyosága. Mellőzzük sok mindennemű köz- és magánéleti szokásainkat, melyeket főleg a németek — kik ha tudósok, a könyvből, ha kereskedők, az árjegyzékből, ha földművelők, a barázdából soha ki nem vetik szemeiket, és jó mélyen befúrják, de annál vékonyabban, magokat könyvbe, portékába, földbe; — a németek, mondom, csak azért néztek barbár szokásoknak, mert magoktól nem birták származtatni, holott ugyanannyi sajtáságai az életnek, tiszteletre méltó hagyományai az előidőnek és legfőlebb csak különösek, de nem barbárok, legfőlebb olyanok, mint bármely népnek a magáéi.

Nem tartozunk azon kényelemszerető kegyes elmék közé, kik a világra szóló eszméket a történelmen kívül képzelik, melyek szálait az isteni gondviselés kezéből, mint a selyem-gubóéit egy folytában csak le kell motólálni s bordába szedni, hogy vásznat szerezzünk ábrándjaink lerajzolására. Nem vagyunk épen azért hajlandók és képesek a reformációt sem fogni fel más színben, mint az időhagyta történelem színeiben. A kik LUTHER-t, mint csapodár, asszonyos szerzetest ócsárolják, valamint azok is, kik túllángoló hévvel látnokká emelik, könnyen végeznek az egyházi szakadással, mi egyiknek bűn és eretnokség, másoknak érdem, évangéliomi hűség. Jele, hogy lehet mindkettőnél magasabb felfogás. A reformáció az élet szülőtte, melynek a hit és képzelődés régen dolgozott elébe még az egységes, osztatlan egyház kebelében. A hit már

akkor, midőn Pál apostol, utána s ellene Pelagius, ismét az első mellett Ágoston egyházi atya elmélkedett és írt a krisztusi vallásról mint üdvintézetéről, istennek az emberi nemzet boldogsága felőli gondoskodásáról, nemünknek az üdvre való képességéről; akkor, midőn Occam*), ferenczi szerzetes, rideg nominálista bölcész, első tagadá a pápa világi hatalmának czélszerűségét, és a kerítésen belől igenlő és tagadó véleményekre ágazott az őstan és ugyanazon szent atya czíme és lobogója alatt, szakadásra került a dolog ugyanazon szent atya czíme és lobogója ellen. A képzelődés akkor, midőn a francia troubadourok és olasz dalmokok századokkal előbb hirdették az egyházi élet lazultságát, szervezete korhadását, különösen szép Fülöp francia király az ő hűséges elvokonával JEAN DE MEUNG (Joannes Meunius) költővel**), maga mint világi, emez mint szellemi hatalom, nyomokat vágtak az egyház testén, melyek rajta örök nyílt sebekül maradtak, s Boccaccio novellái takaros formaiságban is kítűnve népi olvasmánytá tették az egyház és emberei kudarczait; Róma és Avignon végre kézzelfoghatóvá az egység megoszlását, két sőt három pápával is néha napján.

A középkorból, melynek leáldozta forog elménkben hiányzott egy magas életelv, az emberiség (humanitas) eszméje. Már egy és fél ezred év múlt el a keresztyén hit felvillanása óta, és az európai társadalom mind jobban tévedt visszaélésekbe, politikai és vallási balságokba. Nyomó nehezzé lett az élet levegője, bonyolulttá az eszmék világa. Lehetlen volt szálát venni fel a kibontakozásra. A végzetről való régi tan újra előállott az ágostonféle istenhittel, és halandóra levén bizva ember mennyei vágyainak sorsa, keserű csalódássá lett a hit. Egyházújítás fejben és tagokban uralkodó nézetté kapott fel. Az iskolás bölcészlet és a pápai hatalom vesztek tekintélyöket, s osztoztak egymás sorsában. Ellenben a régi tudományosság és műveltség, mint egykor az élet kifejezései és embriesség kinyomatai, egyiránt vőnek emelkedést. A keresztyénség világelvve lön kikiáltva, de nem valósítva. Értettük, ha igaz, benne az istenit, nem láttuk, mit ohajtánk, az emberit. Ez a hiány a régi klasszikus műveltség buvárlásával tetszett fel mind jobban a nyelv-

*) RITTER: *Die christl. Philosophie Götting.* 1858. I. B. 210. lap.

**) GERUZEZ: *Histoire de la Litter. Française.* Paris 1860. I. 152. l.

vészet világitó szövéténeke mellett. A művészet és tudomány ítélet, ráspoly alá került. Nem csak a hit könyveit kelle újból elővenni és a mi bennök el volt az eredeti értelemtől magyarázva, visszamagyarázni, hanem az ó-világot és emberiséget is tanulmányozni, nem hogy visszamenjünk hozzájuk, hanem hogy műveltségöket levezzessük magunkhoz, leginkább pedig hogy fölfedezzük bennök az élet és tudomány összekötő szálaít; a mikor világossá lett a kettőnek igazabb összeillése egymással, így magával az emberiség sorsával, mint a későbbi századok lelki, testi vezeklése a keresztyén hittel és tudománnyal. A mai kor épen hasonló jelenségeket mutat, s megint a nyelvészet gyűjt fátylát az európai műveltségnek, midőn előleges gonddal függ a világ ős népein és a hindu és khinai stb. népek istenhitét kutatja, értelmezi nem a keresztyénség érdekében, mely rólok, mint olyan, semmit sem tud, hanem inkább az emberiség szempontjából, melybe ők is belé tartoznak. Ez a humanitás érzéke s történelme. E törekvések betűi mind a jövőbe írvák és senki nem tudja megmondani, mi lesz belőlök; de hogy az emberiséghez szólanak, mindegyre nyilvánvalóbb s meg fogja érteni a maradék.

A nagy eszmék azáltal nagyok, hogy eltűrik az ellenmondást, megbírják a fejlődést az elme minden fokozatain keresztül a túlságokkal együtt, kizárólagosság nélkül. — Csakugyan a humanitás eszméje kizár minden kizárást. Korlátain belől megfér a felekezők minden árnyéklata, töredéke; megfér az isteni, meg az emberi, habár vitával és versengéssel, egymás ellen külön és együtt. Az egy akol és egy pásztor tana, felekezettől külön gondolva, mindenikre értve. Ama középkori kizáró tan megdőlt a reformációval, s azonnal letétettek alapjai egy jövendő alakulásnak, mely által az emberiség korlátozott eszméje úgy fog oda lenni, mint a középkor oda lett a reformáció által, de az arány fogja vetni a különbséget.

Emberiségünk történelme a reformációt már eddig úgy tekintti, mint egy részben a keresztyén kor előtti művelődés elejtett szálának újra fölvetését, más részben mint előkészületet, hihetőleg valamely egyszerűbb vallásos nézet előhozására, talán épen a keresztyén hitnézetek ős eredetiségének visszaküzdésére. Hogy nem pusztá visszatekintés, azonnal elfogadható. Legtermészetesebb pedig azt vitatni, hogy a keresztyénség az emberiség fogalmával készől ugyanazzá lenni, s ebben állana egyetemessége, anyaszent-

egyházi felséges hivatása. Teljesítheti-e hierarchia nélkül, idő kérdése. A mai meggyőződések ide iránylanak. Ez okból a reformáció eszméjéhez ragaszkodni nem több nem kevesebb, mint a kereszténység s általa az emberiség tanát vallani, mely egyházi rekkentéséből menekülve, papi kezekből kiejtve, átment az állam birtokába, mint közjó, mint politikai evangyéliom. Az emberiség, vallásra való tekintet nélkül, mindig jobban részesül benne. Az európai esemény világra szól, s midőn megosztja a népek kultuszát, csak erősíti a szellemi világ alapjait; midőn vonzó, taszító erejével sürgeti a hozzá hajlandó vagy tőle idegenkedő elméket, az állítás és tagadás kölcsönösségében csak élesíti a gondolkodás fegyverét, biztosítja a politikai és közerkölcsei egyetemes alakulást; azaz: a *reformáció*, mint vallásos lépés, régen szakított multjával és *reform* lett, mi az emberiség jelszava s uralkodó politikai eszméje.

Azóta értjük, hogy az egyházi szabású elmék lehetnek szabályosak, de aligha nem korlátozottak, retrográdok vagy legalább bátortalanok. Az emberiségnek azonban van joga felekezni hitben épen úgy mint nemzetiségben, mint nyelvben, mert utolsó nélkül nem értenők az emberit, első nélkül gyanítanunk sem lehetne az istenit; mert adomány mindegyik mint a vér, mint az érzékenység s elvégre az emberiség alaktalan, üres fogalma vagy kialakult teljessége között nem baj a választás.

Talán ily gondolatok fordultak meg némely hazai tudósaink elméjében, midőn MÁTYÁS uralkodásában kezdék reánk nézve a műveltségi új időt. Nekünk, Európa új lakóinak, nem volt mihez visszaújúlunk, hanem igenis megadatott az alkalom, mélyebben egyesülni a művelődéssel. A külföldön kelle valaminek történni, a minthogy csakugyan történt is, a mihez többé nem volt nehéz alkalmazkodni. Gondolom, ez a magyarországi reformáció összefüggése, MÁTYÁS dicső országlása által, a wittenbergi thézisekkel. De hát a foganatbavétel? A haza veszedelmei kiáltó szó lettek az érzékeny lelkekhez, a gondolkozó elmékhez. Rendkívüli szerencsétlenségek rendkívüli gondolatokkal is képesek megbarátkoztatni. Szabály nélkül is lehet győzni a harcmezőn, tudomány nélkül is menekülni a hajótörésből, szépészeti elvek nélkül is alkotni nagy műveket; s visszaokoskodjunk-e a szabályok mulasztására, a formák lényegére, nem elég-e, ha sikerül — a siker? Ne szóljunk

semmit, hanem tanulmányozzuk az eseményeket. A reformáció jó földre talált Magyarországon. «Ha látjuk, — írja SZALAY LÁSZLÓ — hogy ezen hitvallás épen akkor keletkezett, mikor a magyar nemzetre a legnagyobb csapás már ki volt mondva; ha tudjuk azon roppant szolgálatokat, melyeket e vallás hívei a magyar nemzetiségnek tettek: hajlandók leszünk mi is, kik nem tartozunk e hívek közé, ama két esemény találkozásában a gondviselés művét látni.»*)

Magyarországon valóban a reformáció vallásos elmék nagy fejlettsége nélkül, országlati józansággal, politikai jelentőségben felfogva lelte korai és erőteljes alkalmazását. E nélkül, bármi nagy kezdet különben, alig fogott volna oly szerencsével, minővel idők folytán egyre volt módja, dicsekedni. A bölcseleti tudományossággal, úgy tartom, egyedül az hozza össze, hogy a mennyiben *tudomány*, bölcseleti alapokra van fektetve a szabadabb gondolkodással; a mennyiben *élet*, szolgálati érdekekbe vág, azaz politikai jelentőséggel bír, és a politikai tudományok rendszere megint a bölcseletből van kimesterkélve. Mindamellet nem kell mindig a hitvallásnak tudni be az erényt és erélyt, ha úgy cselekszik valaki benne, a mint lehetne cselekedni, ha kívülötte van is; más részről vallásosabb lehet az ember mint pozitív hitvallása, s ez nincs az emberiség ellen, melynek a hazaszeretet legérthetőbb magyarázata.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Népi egyéniségek. — Melancthon. — Preysius Kristóf. — Balsarati Vitus János. — Szikszai Kovács Vazul. — Likai Skalikh Pál. — Dudics András. — A bölcseleti nyelv zsendül. — Tudományi törekvések. — Laskói Csókás Péter. — Decsi Csímor János.

A hitújítás megosztá az európai műveltség irányát, midőn az egységes egyház kebeléből mintegy szabad szárnyukra ereszté a külön nemzeteket, melyek tulajdon módjaik s körülményeik szerint láttak nagy érdekeik munkálása után. Igen kevés mondani valónk az, hogy a bölcseletben szó kezd lenni a nemzetiségről, a mennyiben a vallásos nézetek alakító befolyást nyertek a gondolkodásra. Olaszország híven a hagyományokhoz és elővirágzású

*) *Magyarország Története*. Második kiadás II. k. 380. l.

irodalma jogán annyi foglalást teszen belőle, a mennyi elegendő lenne a katholicizmus felújítására s a hierarchiának némi átalakítására. Az egyház tanai megmaradnak, a bölesészet is megy a maga útján, azaz a külső egyházi élet, nyelv és tudomány mellé egyenjogú hatalomként szegődik a lehető szabad gondolkodás és vezérli a lelkeket, mint a választottak osztályrésze, a kiknek száma vajmi kevés. A hierarchia és szabad eszmélkedés tekintélye a mai napig fennáll, mint küzdő ellentét, mely azóta vált élesebbé, mióta közelebről érdeklí egymást az egyház és állam, mert a hitújításra következő időszakban a bölesészet, mint világi tudomány, oldalt hagyván az egyházat, nagyon szerencsésen fogja kezét a természettannal, s ez úton Olaszország egyszersmind a nagy fölfedezések országa.

Franciaországban erősebb volt a polgári hatalom, nagyobb az ellentállás, mélyebb a fogékonyság. Az állam ereje szívóssá tette az új hithez való ragaszkodást, s e kettőnek egymásra való viszonyhatása skeptikus jellemet kölcsönze a bölesészetnek. A hívők nem hittek egymás hitében. MONTAIGNE mindenről kétkedett, azonban kezde a nép nyelvén böleselkedni. Hasonlóul ébredezett a német műveltség, de a hithez mély egyetértésben csatolá a rejtelmességet, a miszticizmust, a német kedély alkatrészét. Az angol és hollandi gondolkodás kevesbet gondolt az irodalom hazaiságával, kivált ez utóbbi, mint a klasszicizmus fészke, maradt a latin nyelvénél.

Magyarország a bölesészettel vajmi kevés érintkezésben tartá a hitújítást, nem levén reá elődolgozatai, hanem fogadta mint javára eső mozgalmat, és bevitte az iskolákba, vagy helyesebben, iskolákat alapított számára. Ez őszinteség a legjobb alap; legalább nem járult hozzá oly vegyülék, a mely a bölesészet körén kívül esvén, csak sötétíti az elméket. Valóban a protestánsok maig fennálló nagyobb iskolái a hitújításnak ugyanannyi egykorú veteményes kertjei; bennök a bölesészetet MELANCHTON példája, tisztelete avatá fel, ki maga is reformator volt, de még inkább tudós, leginkább pedig tanító (Præceptor Germaniæ); és a tanintézetekre fordítá előkelő gondjait. Szerencsére MELANCHTHON nem vala szónok, vagy legalább nem szeretett papolni, hanem mikor igen sokan mentek hozzá tanulás végett, főleg Magyarországból, kik németül nem értettek, elkezdé magyarázni az evangyéliomokat odahaza latinul. Ezután a hallgatóság annyira megszorodott,

hogy tágas terembe kell menniök, a hol minden rangú, rendű hallgatók gyülekeztek köré, s az ekkép előadott magyarázatok eredménye a «Postilla Melanchthoniana».*)

A XVI. század értelmiségét főleg a hittudomány vitái tarták elfoglalva. Ezekhez a bölcsészet mint középkori dialektika szegődött és szolgált fegyverül csupán oly czállal, hogy a napi renden levő vallásos versengésekben a szó erejének vivassék előny a szálkás kérdések tühegyre szedett megoldásánál. Még az sem volt bizonyos, a hit vezesse-e a tudatot vagy emez utóbbi az elsőt. Az a kérdés is fölmerült: a régi bölcsek, különösen PLATO és ARISTOTELES oldák-e meg jobban a theologia kérdéseit vagy az evangyéliom. Hol ez lön mérsékelve amához, hol amaz ehhez. MELANCHTHON e végett is közbenjárt, midőn ARISTOTELES tanait a keresztyén tudománnyal igyekvék összehozni, vagy legalább a mit bennök felhasználhatónak hitt, a keresztyén tanok támogatására fordítani; de PLATO-t sem hagyá keresetlenül. Mérsékeltén eklektikus nézi, mi az élet hasznára bevehető. Gyakorlati eredményt akar. Jó szemmel látja, ha, mint az egyetemes műveltség kívánja, úzetik a hittani vitázás; ha eszmélkednek az ember állásáról a természetben és rendeltetéséről az üdvre nézve; de legkedvesb neki az iskolák állapotjának megfordítása. Ír tankönyveket dialektikában, ethikában, természet és lélektanban lehető világossággal, hogy értessek, hogy visszahozza velök az egykori tudományosságot; de a víz nem foly többé visszafelé: és nevet, keletet ad az *Aristotelico-Philippica* bölcsészetnek maga (keresztneve: PHILIPPUS) és ARISTOTELES nevérol.

A smalkaldi béke után hazánkból egyre növekszik az egyetemek látogatóinak száma Németországon, s megesik, hogy fiatal tudósaink ott is maradnak. PREYSIUS KRISTÓF tudományának már Németország vette hasznát, mert oderai Frankfurtban volt filozófiai segédtanár 1554-ben.***) MELANCHTHON dicsérettel emlékezik róla leveleiben, hol az idő szokása szerint egyenesen Pannoniai Kristófnak (Christophorus Pannonius) nevezi. Több mint hihető, hogy PREYSIUS az ő nézeteinek hódolt. Hasonlóul ítélhetni BALSARÁTI VITUS JÁNOS-ról, ki PREYSIUS-sal egy időben és szintén ME-

*) *Protestant. Kirchenseitung* 1857. márczius 18., 13. sz. 309. l.

**) CZWITTINGER, 308. l.

LANCHTHON ajkairól vevé a hittan és bölcészet igéit, s ugyancsak 1554-ben odakünn *bölcészeti tudor* czimével ékesítettett.*) Vele a bölcészet a hitújítás után mindjárt (1530 körül) keletkezett sárospataki főiskolában, mint második főmesterrel (rector) rendes tantárggyá lön felavatva. De művelte és megint a derék MELANCHTHON ösztönzéséből az orvosi tudományokat is; mire hét esztendeig tartott wittembergi tanulása után 1556-ban Olaszországnak vette útját, s PERÉNYI GÁBOR, PÉTER fia, pártfogásával Bolognába, innen Paduába ment, hogy később Rómáig meg sem álljon, a hol is IV. Pál pápa udvari orvosa lett, de a honnan félév mulva, élvén a gyanuperrel ha netalán kiléte, miléte azaz hitvallása napfényre jőne, Magyarországra visszatért s nagylelkű pártfogója házában udvari orvosi hivatalt viselt. SZIKSZAI KOVÁCS VAZUL-PÓL, BALSARÁTI közvetlen hivatalutódáról, a felette mondott halotti beszédben, mely 1577. év folytán a wittembergi sajtó alól került ki, jegyzette meg a szónok KASSAI CSÁSZÁR GYÖRGY, hogy latin és görög irodalmi tanultsága mellett bölcésznek is jeles volt. Egyébiránt mint főmesternek a bölcészet tanítása előlegesen kötelességében állott; azt elészabni sem kellett. Tanulmányozá még a polgári törvényt és orvosi tudományokat. Bölcészet-hittani jártasságának leginkább a kassai, 1568-ki zsinaton mutatta fényes bizonyosságát, midőn EGRI LUKÁCS ellen nagy sikerrel vitázott.

Likai SKALIKH PÁL (Paulus Scalichius de Lika) a horvát nemzet fia, Magyarország tudósa, ki magát hunnok grófjának, veronai határgrofnak, zkradi bárónak, a magyar királyok örökös útítársának és a szent hit tudorának szerette nevezgetni, született Zágrábban 1534, némelyek szerint alrëndű, nevetlen családból, de ő magát a Scaligerek ivadékának írta, hivatkozván Fülöp és Bertalan őseire, kik IV. Béla királytól Ekrad várát minden járulékaival együtt nyerték 1265-ben, melynek adománylevelét megerősíti I. Ferdinánd 1555-ben, úgy említvén Skalikhot, mint a ki őseinek hadi érdemeit a tudományosság díszével öregbíti. — 1547-ben a bécsi akadémia stipendiatusa, 1549-ben tankoszorúsa (baccalaureus) és 1551-ben bölcészeti tudora, pályáját Bolognában folytatá, hol ezerötszáz tételt vitatván, 1552-ben az istenészeti tudorság rangjával díszítettett. Ugyanezek oltalmazását minden tudományra kiterjeszkedve

*) SZOMBATHI: *Biographia professorum.* (K. I.) 15. l.

és ezernégyszázhetvenhéttel megtoldva, Rómában is szerette volna folytatni, de a jezsuiták ellenálltak, őt elűzték, a mikor visszatérel Bécsbe, hol előbb I. Ferdinánd udvari káplánja, majd 1557-ben ideiglenes tanár lett. Magyarázataiban az efézusi levél alkalmából, minden tartózkodás nélkül, igenis protestáns kinézetű nyilatkozatokra, túlságig menő állításokra csapván ki, először ugyan intést kapott, aztán fenyegetést, mire tanári székét is el kelle hagyni még azon évben. E kellemetlenség SKALIKH-ot a protestáns egyház kebelébe vadarta, mikor mene Tübingába tetszése szerinti leczkéket adni. Tübinga után Königsberg, itt jelesül Albert határgróf udvara fogadja a tudományok kalandorát, kinek mihamar sikerülvén anynyira beszínlelni magát kegyeibe, hogy busásan venné ajándékait: lön magának és társainak feze, romlása. Már övé volt a Tragheim városrészben egy udvar, mely utána két század múlva is Skalikh udvarának neveztetett, sőt övé egy kis városka is, Kreuzberg. SKALIKH e jótéteményeket azzal fizette meg, hogy a könnyen hívő fejedelem régi tanácsosait kitúrta kegyéből, s magát és barátait fúrta be helyökre; mikor, egész kevélységgel, fölös czímeihez újakat ragasztott: Kreuzberg ura és a porosz herczeg örökös tanácsosa. Méltóságát azonban nem sokáig viselheté. Visszaélvén a fejedelem bizalmával, a lengyel király nyomozó bizottságot küldé ellene Königsbergbe; mit be nem várni tanácsosobnak híven, futnia kelle, mikor mégis herczegi követ rangjával meneküle Párisba. A nyomozó bizottság ítélete szigorúan hangzott. SKALIKH-ot minden lengyel tartományból kiutasítván, földönfutónak nyilvánította. Hasonlóan balul fordúlt a szerencse fölemelkedett barátaira. Kiseve a fejedelem kegyéből, tömlöczre jutottak. Három, HORST MÁTYÁS, SNELL, STEMBACH életben maradt, de FUNCCIUS udvari theolog fejével lakolt Königsbergben 1566 okt. 28-án. SKALIKH-ot e változás nem hagyta változás nélkül: visszatérite a katolikus egyházba. Mielőtt viszontagságos életét bevégezendé, mosolygott még reá a szerencse: Münsterben, mint CZWITTINGER-nél olvassuk, igazságtalan szavazattal kanonokká választatván. Meghalt* Danzigban 1575.

SKALIKH sokat írt. Kora ifjúságában ily czímű enciklopédikus gyűjtéléket szerze: «Conclusiones in omni genere scientiarum,

*) JÖCHER: *Allg. Gelehrten-Lex.* IV. 189. 1.

quas juvenis 12 annorum scripserat olim», mely egy lesz az Encyclopædiájában megjelent ugyancsak «Conclusiones» stb. kibővített feliratú értekezésével, mely a bölcsészetiekben legtöbbször becsülhető munkája, legalább Csókás, még az ő századának bölcsésze, mint utód, méltónak tartá reá hivatkozni. «De justitia æterna» dolgozatában, Jöcher szerint, goromba csenést követett el STEUCH EUGUBUN A. «de perenni philosophia» munkáján; egyéb-iránt ismerte az orpheusi tant, PYTHAGORÁST, PLATÓT, ARISTOTELES-t, és összeolvasott körülbelül négyszáz pogány és nempogány bölcsészt, egyházi atyát, ó- és középkori görög, római, latin és arab szerzőt, s ezek kivonatát, összeállítását szerette aztán Encyclopædiának nézni: csak az a csudálatos, hogy bár valamennyit előszámlálja könyve utólján, EUGUBUN-t sehol sem említi. Sokat mondó elhallgatás. Még leginkább érdeklé, vonzá őt MIRANDOLA PICO, de a kitől, HORÁNYI szerint, annyira távol állt ismeretben, mint alábbvaló volt erkölcsben. Ekkor jött divatba összekeverni mindent a hittan és bölcsészet rovására, mikor mindkettő hitelére sokat adott a természettan, orvosi tudomány és a kor meggyőződésében nyert vele. Legalább az ötödik elem (Quintessenz) az æther tana, a világ teremtésének titkai stb. mikről sokat írtak, nagy élénkséggel voltak fejtegetve, s a ki valamit tudott, nem tudta egen jár-e vagy földön.

SKALIKH szerint, ki ama rejtelmes tanokat áhologja, az ismérhető világ hat lépcsőzetből áll (scala sex gradibus continetur). A lépcsőzet elsője a *mintavilág* (mundus archetypus), második a *értelmi*, harmadika az *égi*, negyedik a *kisebb*, ötödik az *elemi*, hatodik az *alvilág*. A mintavilágnak megfelelő tartalom *isten*, az értelminek az *ész*, az éginek a *természet*, a kisebbnek az *ildom*, az eleminek a *testiek*, az alvilágnak a *törvényszolgáltatás* vagy a *juttalom és büntetés tudnivaló dolgai*. Az isteni dolgok világa (Mundus Archetypus) ugyanaz, mi PLÁTÓ-nál az eszmék világa; égi világa Ágostonból van véve, alvilága éppen HOMÉR-ből, mint Csókás megjegyezte már.

Kalandos elmével, túlzott spekulatív hajlammal SKALIKH a vallásos forrongás legmelegebb korszakának embere, nem kevésbé theolog mint filozóf és egymás rovására nem leheté más mint misztikus. Tudományra büszke, dicsre szenvedélyes, általában ingtag lélekkel ráfogta hitére tudományát, s tudományára hitét.

«Mysticæ philosophiæ theses» feliratú dolgozatából vontuk el ez itéletet. Ama dolgozat első szakasza beszélvén a rejtelemről, melyhez nincs hasonló, így szól: «A ki tudja, mint nem mond ellene egymásnak a nem rejtelmes, a mi a rejtelmesnek nem rejtelmese, és a rejtelmes, a mi a rejtelmesnek rejtelmese: tudni fogja miképen egyeznek az akadémiusok, stoikusok, epikureusok, s ezek közül leginkább Plato és Aristoteles, továbbá Albertus Magnus, Henricus Gaudavensis, Egidius Romanus, Franciscus de Majoronis; különösen Aquino Tamás, Joannes Scotus; aztán az arabok, görögök, khaldok, héberek, ezek közt a pythagorásiak és kabbalisták, orpheusiak és szimbolikusok, gimnozofisták és therapeüták, a magia, az isteni és természeti dolgok bölcészete, az írás és az írók, a keresztyének és zsidók; az arabok közt Averroës, Avicenna, Alfarabius, Auempaten, Izsák, Abumaron, Mózes és Mohammed; a görögök közt Theophrastus, Ammonius, Simplicius, Alexander és Themistius; a peripatetikuskok közül Plotinos, Aegyptius, Porphirius, Tyrius, Jamblichus, Chalcideus, Proclus, Lycius és Abelandus arab; a plátóiak közül a héberek közt Rambam, Johanan, Eleazár rabbi, Salamon kommentator, Mózes rabbi, Azariel rabbi, Rab Hamai, David Kimhi, Hohen Jakób rabbi, Ben Carnitoli rabbi és más, az egyenkénti tudományok szerzői, theologjai, törvénytudósai, orvosai, bölcészei. Oly titok, a melyhez nincs hasonló.»

A titkok részint rejtelmek, részint rejtelmek rejtelmei. Rejtelmek a művészség, tudomány, ildom, indulat, hatalom, lélekidom. Rejtelmek rejtelme az, a mi felülről van extázissal, szóval, hasonlag (analogia), ihlet és látomás stb. által.

Nevezetesebb egyes tanítmányai: a föld forog, az ég áll mint isten mozdulhatlan helye, a honnan mozgat. — A pápa, írja a cseh királyhoz címzett értekezésében (Tractatus de labyrintho romani Antichristi) kénye szerint játékot űz az isteni dolgokkal, és mikép Mohammed hamis vallást s ennek ürügye alatt új országlást kezd, a mely hizelkedik az emberi okosságnak, s nem gondolva felsőbb értelmiséggel, a hit ágazataival csupán azt a tudományt tartja meg, mely jó erkölcsöket parancsol és könnyebben lopakodik be az emberek elméjébe, mint a hitről való tan. — A megmutatásra épített ismeret, különben legtökéletesebb az emberi állapotokhoz képest, az ismeretek között egyszerűen a legtökéletlenebb.

SKALIKH a második író, kit István után nyomtatott munká-

ból* ismerhetek. Életrajza enged következtetni jellemére, tudományára. Élet és tudomány, szerencse és tudós gőg elszórták az embert a gondolkodás különböző éghajlatai alá, egymással ellentétes útakra kimenekülhetlen tömkelegbe. Gondolatai szédítő me-rengés, összetákolhatlan elmekaland. Volt nem volt rá szükség, elég ha e tétovákat gondolatokul vette s árulta. Velök társalkodni lélekgyötrő, érteni haszon nélküli fáradság. A theologok még többet mondhatnának róla, de a miből megint nem lehetne épülni, mert hozzájuk kulcs nehezen található. A vallásos és tudományi töprengés megszakgatá elméjét, mint szélvész a vitorlát, s a hajónak nem volt többé kikötője.

Annál jobban esik, ha egykorúlag oly elme ismerszik fel utána, ki nem kevesb, de magasb erkölcsi hányatás között borongván és derengvén tudományával és meggyőződéseivel, megtartá gondolkodása súlyegyenét, s a legutolsó kivehető állásponton, mint erkölcsi diadala magasságán, verőfényben tűnik fel. Ez DUDITH vagy DUDICS ANDRÁS.

Horehoviczai DUDICS ANDRÁS tinnini, majd csanádi és pécsi püspök, utóbb lengyel nemes, végre morva báró, szül. febr. 16-án 1533-ban Budán vagy környékén. Atyja Jeromos, anyja olasz nő a Sbardella házból, ki után gyakran nevezteték Sbardellatinak. Tanult Boroszlóban, majd anyai rokonság útján Olaszországban, hol Verona, Velenceze iskolái, ez utolsóban különösen MANUTIUS PÁL leczkéi nyiltak meg előtte a görög bölcsészetre, a mint az eredeti kútfőkből vala meríthető. Tizenkilencz éves korában csatlakozott Polus bibornok követségi személyzetéhez, és látta V. Károly császárt Brüsszelben, megfordult Párisban, honnan Angolországba, nagy események színhelyére ment át a csatornán, mikor épen legjobban hordák máglyára az eretnenség bűnöseit. Sok előkelő tu-

*) Encyclopaediae seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam profanarum Epistemon: Pauli Scalichii de Lika, Comitit hunnorum, et baronis Zkradini. S. T. Doct. stb. Basileae, per Joannem Oporinum 1559. 4dr. 755. l. — Index hozzá kettő. *Első* azon írók neveit adja, kiknek munkáiból tanult, idézett; a *másik* a munkáiban előforduló tárgyakat; betűrendben mindkettő. — Írt még többet is. L. CZWITTINGER, JÖCHER: *Allg. Gelehr.-Lex.* IV. Th. 189. 490. hasáb. Ezek között: adversus Cardani subtilitates pro Scaligero defensio; institutiones Philosophicae; Miscellanea de rerum Causis et Successibus. Ezek nem foglalvák idéztem munkájába.

dóssal megismerkedvén, alkalma lett választékos latin nyelven társalkodni magával Erzsébet királykisasszonynyal. Itten mulatása után visszafordult Párisba héber és görög tanútság kedvéért, s a peripatetikus bölcsezsét folytatása végett. Hosszasabb ideig járván a külföldön, nem előbb mint 1557 körül jutott vissza honába, hol megelőző híre után a legszebb kitüntetés várt reá: buda-felhévizi préposttá és esztergami kanonokká neveztetvén ki. A következő 1558. esztendőben ismét Olaszországba ment, hogy 1559-ben megint nem hazájába térjen vissza, hanem újból Párist látogassa meg, újból a bölcsezsétért. 1560-ban végre csakugyan haza jutván, a nagyszombati egyházi gyűlésen Kolozsvári Sylvester János esanádi püspök mellé a tridenti zsinatra, mint a magyar katolikus papság második képviselője megválasztatott s nyerte a tinnini püspökséget kétszáz arany évi jövedelemmel, a felhévizin kívül.

Tridentbe 1562 febr. 9 én érkezvén, székét csak ápril 6-kán foglalá el, mikor mondá az első beszédet, s még azon évben négyet. A vitás kérdéseket, Miksa császárhoz írt levelei szerint, úgy tárgyalá, a mint tudni engedtetett, minden tekintet nélkül egyébre; és maradván alapokon épített meggyőződése mellett, volt alkalma elég kedvetlenül észrevenni, hogy sokan nem szeretik.* A papok házasságáról is volt szándéka beszélni, de az egyháznagyok neheztelésétől tartva, mi különben már a nélkül is megvolt, hallgata; a tárgyat utóbb önálló munkává dolgozta fel, s Miksa császárnak megküldé könyvalakban.

A tridenti zsinat alkalmaiból nagy változáson ment által Dudics szellemvilága, s ha el nem bukott, annak köszönhető, hogy volt meggyőződése, s hatalmas védője, a császár. Mint egyházi férfi elérte mindazt, mire törekedni kevésnek is elég. Oly fényes ünnepeyen, minő volt a tridenti zsinat, oly kitüntetésben részesülni, minőben Dudics, egyértelmű lehete az összes keresztyén világ becsülésével. De ő nagy fát mozzgatott. Be akarta egyházába vinni az előmenetel, a philosophia elvét, s nem vihetvén be, maga ment ki belőle mint igazi reformer, mint valódi filozóf. Miksa császár megbízásából püspökül Lengyelországba járván, titkon megházasodott. Az sem tudható hol és mikor, micsoda lelkészi szolgálá-

*) LORANDI SAMUELFY: *Vita Dudicsii*. 54. l. Megjegyzem, hogy Dudics-ra e munka főkéntforrásom, nem is fogom többször idézni.

lattal és tanúk előtt, elég az hozzá, hogy a lengyel királyné körhölgyei közül egygyel, a nemes származású, a legszűzebb Strus *) Reginával házasságra lépett 1567-ben, a menyasszony édesanyja és legközelebbi rokonai levén csupán a titokba beavatva. Ekképen Dudics valósággal kilépett az egyházi életből, a katolizmus kebeléből, de megtartá a császár kegyét, bizodalját, kitől szűk házi körülményei között egyre folyvást érdemlette a legmélőbb pártolás jeleit. Ellenkezőleg Rómában, hová idézve volt, de meg nem jelent, kimondaték reá a kárhozat, s arczképe lángra vettetvén, ő megszűnt lenni az egyház tagja formásan is.

Elhalván első felesége, másodszeri házasságra lépett Zborowszki Erzsébettel, Tarnow gróf özvegyével 1575 táján. A lengyel király-választás vitái közt Dudics Miksa császár érdekében dolgozott, s munkás részvétével oly igen találta sérteni Báthory nemeseit, hogy rá üzenének: hagyná el Lengyelországot. Krakkótól tizennégy mérföldnyire, a szomszéd Szilézia Bielitz nevű városába vonúla ki most Dudics egész családotól 1572-ben, utóbb pedig és véglegesen Boroszlóba, gyermekkori tanuló városába, hol a magánélet csendében nyugodt elmével, könyvei és gyermekei társaságában tölté hátralevő esztendeit, mígnem 1589 febr. 23-án neki is eljött az órája. Meghalt oly szeliden, mint SOCRATES. Halála rövid elválásnak vagy csak elalvásnak fogott tetszeni.

DUDICS, e rövid életrajzából kivehetőleg, nem mint könyvíró foglal helyet előadásunkban, hanem mint gondolkodás embere, ki úgy látszik élte fordulataival kifejezést adott a reformáció százada eszméinek; mindamellett a tridenti zsinaton mondott beszédeiből fogunk olvasni néhány meglepő helyet, adatul szellemvilágához. Ő mindenütt a meggyőződés nyelvén szólott; a zsinaton is bámulatossá tette nevét a magyar klerus érdekében tartott beszéde. Valóban igen tiszteletre méltó emlékezetben van ez időből a magyar papság érzülete Dudics által megőrizve. Harmadik beszédének egy helye világosan kiemeli a magyar papságot, szólván az egyházi atyákhoz ily módon: «Kérlek atyák, vajjon Oláh Miklós esztergami érsek és Magyarország főpapjai által küldve, miért jöttünk mi ide?

*) Hazai kútfőink *Strass* nevet írnak, hibásan, *Strus* helyett. Len, gyelül Strus annyi mint Strauss; családnév; különben jelentése: strucz- vagy szaladár.

Talán hogy azt vigyük meg nekik, a miről senki sem kétkedik? Vagy talán hogy skolasztikai kihegyezett, sőt szűrös kérdésekkel haza térve, mint kincsesel halmozzuk el őket? Hiszen azok, a miket itt oly nagy szenvedélylyel hallok tárgyaltatni, sohasem alkalmasok többé a sülyedő, mármár összeomlott egyházat fölemelni.» Alább: «Kik az ügyet a pápához fölbebizik, kegyesen járnak el; de nem tudom, ha okosan-e is. Először, nehogy tévedjünk, a pápához menénk; ő hozzánk utasítá az ügyet, ti megint ő hozzá. Miféle körölgés ez? Egyebet nem mondhatok, mint hogy félek: valaki azt fogja mondani, hogy nem lényeges dologban igen szorgalmasnak, az apostoli szék iránt igen híveknek és szenvedelyeseknek akarunk láttatni. Én úgy veszem észre: kákán is csomót keresünk (nodum in scirpo quærimus), magunk sem látjuk, minő tragœdiát csinálunk a pusztaszerzés miatt.» Itt gúnyolódni kezd. «Azoknak már, kik se a szent atyától nem akarnak kérni, se a zsinat által nem tartják megengedhetőnek a pohár kiosztását (erről volt szó), felelni semmi bátorságom. Ezek valamennyinél bölcsőbbek; csudálom is, hogy derekasan szólván, találkoztak, kik elhagyák zavartatni magokat előbbi véleményüktől. Mások imával, böjttel, alamizsnával gondolák kiérdemelhetni a kegyelmet: de magam részéről időnkivülinek tartom azok szenteskedését, a kik legkisebb dologban is mindjárt isten irgalmához folyamodnak. Miért adott isten nektek eszet? Miért gazdagított fel a szemek birtokával, miért más érzékeitekkel? Talán hogy elmétek tunyaságban hibbanjon meg, szemetek zárva legyen s minden érzékteket bénulni engedjétek? Nyissátok ki szemeiteket, verjétek ki belőlök ezt a nehéz veszedelmes álmodat vagy álomkórságot, mely elméteket elfoglalja. Maga Krisztus neheztel reátok, és amaz iránta való megadást és nem lényeges dologban való habozást únja. Ő maga adott nekünk észet, okosságot, hogy jelen állapotainkból a jövőre bölcselkedjünk; s mi ezt az észet, okosságot elvetjük, sárba ássuk és szemeinket lecsukjuk, nehogy lássuk a minek láttatni nem szükség, mi önként is szemünkbe ötlük. Félek, igen nagyon félek: idők fognak jöni, mikor hasztalan bánjuk, hogy visszaéltünk okosvontunkkal. És lesz idő valóban, mikor nemcsak a szerzésekön engedtek majd változást, hanem nagyobbat is megadnátok, de alig lesz a ki hasznát akarandja venni hatalmatoknak, vagy felétek óhajtana fordulni szemeivel: nem lesz, a ki kérjen.» — Ötödik beszédében,

miután fölemlítette volna, hogy Magyarország papjai nem efféle vitatkozást reméltek, melyet iskolákra, henye tudorokra kell hagyni, folytatja: «Kik a reformálást, az erkölcsök javítását és az egyházi férfiak romlott életének jóra változtatását akarják, céljuk nem más, mint a leginkább minhibánk által elégtelenített, sőt elrutított egyház arcát visszaújítani, szépíteni, a szentszék és a pápa méltóságát, tekintélyét megörzeni. Nem most hallik ez, és nem éjszokról; a legjobb férfiak panasza ez régóta, mire ha ezelőtt ügyet vetettünk volna, nem volna ily nagy bajunk, nem ily nagy okunk megsiratni mai nyomorúságunkat,» stb.

Ezek a meggyőződés beszédei. Irja is Miksa császárhoz intézett leveleiben: «úgy harczoltam, oly hévvel szólottam, hogy az ügy, melyben már hozatott végzés, ismét tanácskozás alá vétetett szokás ellen. Sikerre nézve mindent megakadályozott a püspökök szolgáltsága, elvakultsága (superstitio).» — Őszinte vallomások az ő fejedelmi jóltevőjéhez, bizalmasan. — Emlékeztvén papi esküjére, mondja keserűen: «esküdtem nyelvvel, de gondolatom eskütlen ma is (mentem injuratum gero) és volt akkor is, midőn ama halhatlan ígék (az eskü igéi) nekem tapasztalatlanak és semmi olyast nem gondolónak olvasás végett elé adattak. Bátran mondhatom, hogy nem kellő isten előtt a bolond ígélet. Mert mi bolondabb, mint fogadással olyanra kötelezni magad, mi nem tőled függ, hanem mástól.» Ő papságra is nem önként, szabad eltökéléssel lépett, hanem barátai, anyja, rokonai ösztönzése után és Ferdinánd kedveért. Egyébiránt DUDICS a meggyőzések dolgában a legtürelmesebb volt, azért legszabadabb is. Műveltség a türelem anyja. Irja egy levélben Lasiciushoz: «Ti tartsátok meg a magatok értelmét, hagyjátok nekem a magamét. Ne vájkáljon kandilag és szemtelenül egyik a másiknak lelkiismeretébe.» Ez türelem, egész bölcsészet. Mégis ez gyöngye oldala a theologok előtt.⁽⁵⁾ A felekezetek rajongói magok részén óhajtják látni DUDICS-ot, mint egy nagy élő példát, az ő igazságuk mellett, s nem láthatván, készen volt az alkalom támadni. Kétkedtek benne, gyanúsíták, kárhoztatták. A katolikus egyház már tisztában volt vele; a protestánsok, a Socin hívei egyiránt igényt tartottak hozzá; Armin követői hasonlóképp; ő egyik felekezethez sem állott. Aztán mondák, hogy epikuri, hogy atheista. MÉLIUZ Péter pedig nyersen, vastagon, mint szokása volt, Antikrisztus hívének, ariosabellianusnak rágalmazta;

mire DUDICS hasonló vastagon felelt és alázólag: «Három botütésre vagy inkább méltó, mint bármi más feleletre; azt meg is kaptad volna és hátadon hordanád, ha nem inkább nézném nálad magamat.»

Eme nyugalom és méltóság volna érvünk, tanunk arra, hogy hivatalának elhagyása, életnemének változtatása nem dobott az ő kedélyébe oly mérget, hogy belső megszakultság s kétség hányatásaiban látnók őt, mint örömetst akarnák látni azok, a kiket elhagyott, és azok is, a kikhez nem állott. A keresztyén vallást, legalább a felekezeti árnyalatokhoz képest, úgy látszik, a lehető kevés számú hitcikkelyekre szállítva le, maga szerint vallotta. Ha mégis utóbbi éveiben — Boroszló polgára — hajlott külsőleg az ágostaiakhoz, követte a hozzá legközelebb álló felekezetet. Egyébiránt DUDICS-ot, mint korának kora feletti tudósát szokták emlegetni; de pozitív egyházhoz nyiltan nem vallotta magát: alkalmazkodott. Különben tudományossága, küzdelmei korában, leginkább a theológiára, nyugodtabb helyzetben irodalomra és mathezisre irányult, bölcsészetre pedig folytonosan. Legelső olaszországi útjában bölcsészettért kereste MANUTIUS-t, VIMERCAT-ot Párisban kétszer, melyben tekintélynek ARISTOTELES-t nézte; de nem a középkor túlzott bálványozásával, hanem férfias átgondoltsággal: így foga tollat vak imádói ellen is. Ifjú s férfi korában mindig ARISTOTELES volt vezére: quo in philosophia jam inde ab adolescentia magistro libenter usus sum. Gondolkodása, élete a XVI. század vívódásai közepett csodálatra, tiszteletreméltó jelenség. Bármely ő vagy újkori bölcsészhez illő egységben magával, elveivel megbirá a hit és tudat csatáit kételkedés, a hír és dicsőség koczkáit elkedvetlenülélés nélkül. Soha sem volt nyugodtabb, mint paskai magányában családja közepett. Fejedelmek híve, tudósok barátja, főpap, majd egyszerű családanya; végetlen előmenetel és rang alkalmi, hirnév csábitása, küzdes gyönyöre, bölcsészni nyugalom: ime DUDICS élete mint példa, melynek a tudomány is hasznát veheti.

A XVI. század e táján (1563.) perczen meg a magyar bölcsészeti nyelv kivehető érverése MÉLIUSZ vagy HORHI JUHÁSZ PÉTERREL «*Aran Tamás tévelygéseinek megczáfolásában*», tehát a vallásos kérdések vitái között. «Valamely dolgokat isten még eleve meglátott és elvégzett, istentől függ *meglételek* szükségkép meg kell azoknak lenni» (82. l.). «A mi meglett, szükségkép lettnék kell lenni,

az *nemletté* soha nem lehet» (83. l.). Az ez, mi a német Dasein, Nichtsein, melyre hasztalanul keresnénk jobb szót, miután háromszáz év óta megvan. Tehát *lét, nem lét, meglétel, elv*, ugyanannyi bölcsészeti eszme fok kifejezése. *Állat* neki az, a miből valami áll: anyag (ex quo), mint nemsokára MOLNÁR ALBERT-nél, *állati ok*, causa materialis. Hasonlóul ki van fejlődve a *hagy* ige értelme oly formában: tudni *hagyta* (megengedte) isten*), mely a német, angol, francia és olasz nyelvek módjára kiteszi nekünk azt, mit a latin nyelv *jubere, curare* segéd-igékkel szokott kitenni a mai nyelveknek tökéletlenül; de a pogány korban, mely a vakesetet, mint kényszerítő hatalmat istenlette, az időkhöz képest, helyesen. Csak az a csudálatos, hogy írónk sokáig, talán a mai napig utánzásul nézték ezt, mint magyartalan, azaz: németes kifejezést; holott az európai nyelvekben az istentudat fejlődésével állott elő, azaz: teljesen keresztyéni gondolkozás fejleménye az emberi akaratra *hagyott* cselekvési szabadságot jelenteni. E korra esik közmondásaink irodalmi használata, vele a népi bölcsesség formáinak életszerű gyakorlata ugyan csak MÉLIUSZ-nál. «Ha elkölt a bor, vedd le a czé- gért; ellőtt nyilat vissza nem vonhatod (228. l.). Hasznos munkának nincsen fáradsága» (prédikációi); mire nem sok idő múlva még teljesebb gyakorlat következik, mint látni fogjuk. A bölcsészet iránti hajlandóságra mégis legszebb adat az, mit MOLNÁR ALBERT hagyott emlékezetben, midőn a tudományos igyekezeteket, MÁTYÁS-tól kezdve BETHLEN GÁBOR-ig, megérinti. — «A mi országunkban is voltanak kegyes fejedelmek, kik igen jól értvén az iskoláknak és könyveknek az igaz bölcsesség szerzésére használatos voltokat, igyekeztenek hasonló dolgokra: úgymint MÁTYÁS király, ki Budán az királyi Collegiumnak már fundamentomát is felrakatta volt és az akkor romlani kezdett Görögországból és egyébünnet számtalan szép drága könyveket hordatott az ott való Bibliothékába 1480. esztend. Azután 1570. esztendőtájban ifjú János király volt ilyen szándékban, ki ama híres philosophust PETRUS RAMUS-t is hívatta Párisból Fejérvárra. De az Blandrata orvosnak doha

*) Így kezdődik egy ének a «bártfai énekesben». (Lásd: *Sárospataki Füzetek* 1864. 439. l.); de olvasható már PÉSTI GÁBOR-nál is: Még az istenek is azt úgy *hatták* (hagyták) lenni. (Lásd: *Magyar prózairók*. I. 237. lap. Kiadja TOLDY FERENCZ.)

eliszonyította az bölcseket az odameneteltől. Annak utána Báthory István is hívatta ide be Pádvából Jacobus Zabarellát tanításnak okáért, de szándékának lengyelországi királyságában szakadt vége 1586. esztend.» — Hogy a legsúlyosb adatot legutoljára említsem, e kort jellemzi a nemsokára következő DECSI-nek már ez időből vett értesülése, mint műveltség-történeti emlékezés, «Syntagma» stb. című könyvének előszavából, hogy «a bölcsezet, minden művészség anyja, oly igen volt tisztelve hazánkban idette, hogy nem is volt szokás tudósnak tartani, a ki nem volt némileg belé avatva.»

A bölcsezeti tudományosság tehát folyt, de még mindig latin nyelven adatott elő. ARISTOTELES nyomain jártak FISCHER SIMON, a dialektika elemeit fejtegetvén; HAMMER MIKLÓS, «de propositionum natura» munkájával, és DEIDRICH GYÖRGY, ARISTOTELES Ethikájával (ad Nicomachum), melyet elemezett Strassburgban, 1589. FRANCKE KERESZTÉLY Erdélyből latin fordításban adá Epiktetos kézi-könyvecskéjét, mely 1592-ben Heltai Gáspárnál jelent meg Kolozsvárott, előadván benne, mimódon juthat el ember a lélek nyugodtságára és a földi élet boldogságára. HENISCH GYÖRGY (szül. 1549. + 1617.) bártfai születés, tanult Baselben 1573-ban, hol 1576-ban orvostudorrá, majd ágostai tanárrá lett. Munkái nagy részt orvosiak és mennyiségtaniak; de írt ily című könyvet is: «Institutionum dialecticarum libri V.» és «Exercitationum libri II. August. Vindel. 1593.» — LASKAI vagy LASKÓI CSÓKÁS PÉTER (Petrus Monedulatus Lascovius) után egész bölcsezeti munkát ismerünk, bírunk. Született Laskón Baranyaságban, tanulását Erdély főiskoláin végezte, honnan 1578. év utólja felé kiment Wttembergbe, leginkább Erdély nagyjai, jelesül Kendi Sándor korlátnok fedezése alatt, kinek Ilosvay Benedek, gyula-fehérvári református lelkész és esperes mint első pártolója által ajánlatott. Másodszor látogatta Francia- és Olaszországot, s ekkor 1582-ben újra Wttemberget, hogy a könyvkötés mesterségét megtanulja; de fél év mulva, pártfogói úgy rendelkezvén, haza kelle térni Erdélybe, hol a maros-vásárhelyi tanoda igazgatója és Fogaras papjelöltje lett. Rövid nap mulva ismét utazás állott előtte némely urfiakkal Olasz- és Franciaország felé, mikor lakta Bolognát, Rómát, Helvéciát, s tanulmányozá a látott népek iskoláit egész nyolcz éviglen, mely idő alatt, mint Bod megjegyzi, tanult «sok nyelveket és tudományokat». Kora legtudósbjai között is említettik. Elismeréssel szól

felőle BÉZA THEODOR Genfből 1585. Több munkát irt *) egyházi és hittani, költői és történelmi nemben, de minket csak bölcsészeti munkája érdekeljen most, melynek czime: *De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus ejus essentialibus libri. V. Autore Petro Monedulato Lascovio Ungaro. Wittembergæ. Per hæredes Johannis Cratonis. 1585.* — E munka nagyon ritka már. A sárospataki könyvtár még bírja. Formája kis nyolczadrét, lapjai száma 439. Áll két részből. Első az ajánló levél. Seelfisch wittembergi polgármesterhez, melyben az 1522—1585. évek időközén Wittemberget meglátogatott magyar akadémikus ifjak elésorolják. Mása nélküli emlékirat. Második és főrészt a bölcsészeti munka: *De homine*, két könyvben tizenkét, illetőleg négy fejezettel.

Csókás szólván először az *egyetemről* vagy az *universumról*, nagy világról, alábocsátkozik az emberre vagy a kis világra. Munkája theozófia, aztán lélektan. Vizsgálódásai mutatják, hogy ismerte az ó-világ észnagyjait, PLATÓ-t és ARISTOTELES-t, ÁGOSTON-t és AMBROSIUS-t, MIRANDOLA PICO-t a világról való tanításaikkal együtt s elfogadta CUSANUS-ét, ki szerint a világ három: kicsiny, az ember; nagyobb, az egyetem; legnagyobb, az isten. A kicsiny a nagyobbak képe; ez a legnagyobbak látszata; a legnagyobbak pedig magán kívül semmi hasonlója. E hármas világnak, melyet hasonlatosan képlel a mózesi három sátor, csudálásából eredett minden és kivált természeti ismeret; e csudálásból emelkedett, ARISTOTELES szerint, az okok vizsgálására emberi elménk. Ama három világ minden ponton mutatja istent. Annálfogva semmi ok a szentségtörő Anaxagorással tartani, hogy mi csak épen a világ szemlélésére volnánk hiva, de sőt inkább az érzékiekből tanulnunk kell ismerni a szellemi világot, azaz istent, kinek titkai aztán az írás szerint is, nem vizsgálándók.

Az ember, mondja Csókás, kis világ. Benne az élet szelleme és a föld sara egyesülvék. Isten köté össze benne magát a sárral. Lélek és hús lön együtt személylyé. Istent az egeknek egei be nem foghatják, mégis az ember, e kis világ, személyül képviseli. Kis világ pedig az ember tizenkét hasonlat után, mert annyi van az em-

*) Lásd: *Sárospataki Füzetek* 1857. A hazai bölcsészet történelméhez. ERDÉLYI JÁNOS-tól.

ber és az egyetem között. Ilyen és legfőbb hasonlat a második. «Valamint az egyetemben egy a mozgató erő, az értelmiség: úgy az emberben, mint kis világban is.» A többi analogia középkori, mesterkéltségek, például gömbölyű a világ alakja, mint az emberé is, ha kiterjesztett karjai és lábai végső pontját görbe vonallal összekötjük. — Az ember lényeges alkatrészei, lélek az okossággal, és test az érzékekkel. Különösen a lélek szerkezetéről előadtnak a bölcsészek: PHILO, ATHANASIUS, PYTHAGORAS, VARRO, PLATO, ARISTOTELES, s többek nézetei, a szentírás tanítmányai részletesen, bőven. Az okos lélek sem test sem része az isteni lényeknek, a világ előtt sincs teremtve, hanem vagy átvezetve (per traducem) tenyészik, vagy isten minden újonnan születendőbe új okos lelket lehel; mely aztán székel az agyban, de azt is megmutathatni, hogy a szivben. Az okos lélek halhatlan, romolhatlan; létét, erélyét megtartja. Vándorlása nincs, hanem van minden embernek saját külön lelke, mely halál után se más emberbe se állatba nem költözik, hanem isten színe elé járul, oda, hol Krisztus teste van, dicsérni, magasztalni az urat a nélkül, hogy értünk közbenjáró tiszte volna. — Csókás ez úton első. Nem állítja ki a tudományt, de megkezdi a lélektant. Rejtelmességtől ment, de mégis többet tud, mint a mit elménk beláthat. Theolog inkább mint filozóf. Az írásra hiába hivatkozik; ott ugyan nem lel alapot arra, hogy az istenség titkai nem vizsgálándók. Isten titkai az igazság, akár a természeti, akár erkölcsi világban. Ezeket vizsgálni legfőbb rendeltetés. GYULAI PÁL, Báthory István titoknoka, Báthory Zsigmond áldozata, Sibirik Györgyhöz írt egy bölcs tanácsosal teljes levelet 1585. évben Lengyelországból. Ebben, Bod szerint, annyi drága oktatás foglaltatott, hogy a váradi kapitányok előtt, midőn hivataljokba léptek, rendszeren felolvastatták az erdélyi fejedelmek 1660-ig. Ezt a levelet magyarra fordította CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY, Szében, 1663-ban.

A XVI. század írói között kétségtől legtisztább és szélesebb nézetű férfiú (clarissimus, doctissimusque vir*) DECSI CSIMOR JÁNOS (Joannes Decius Barovius Csimor), tolnamegyei születés Decsről (Decius), Baranyaság (Barovius) vidékén. Ő a bölcsészeti műveltséghez «Synopsis philosophiæ» munkával járult, de írt sokat és több nemből. Első oktatást vőn a tolnai, akkor virágzó reform.

*) TELEKI: *Jannus Pannonius munkái* (Opuscula) előszavában.

egyház lelkészétől Tolnai Istvántól, azután Debreczenben és Kolozsvárott művelte oda magát, hogy a bonczhidai Losonczy Bánffy Farkas tanácsnok fiával Ferenczcel, mint nevelője külföldre utazni megbízott. Brassó, Kézdi-Vásárhely felé az ojtosi szoroson Moldvába, Oroszország, Lengyelország, Poroszország, Pomeraniába, Markiába (Belgium) menve, megállapodott Wittembergben 1587-ben. Ott még Zombori Sándor, ki később Olaszországban is tanult, azután Budai Márton, Kovacsóczy Farkas, a korlátnok öcscse, adott keze alá, kiknek hűséges oktatása foglalván el, tanított és tanult szakadatlanul. Munkái 1. *Syntagma institutionum juris imperialis ac ungarici*. 1593. Caudiopoli, typis heltanis. 4-dr. 2. *Libellus adagiorum latino-ungaricorum*. Lőcse. Klöss Jakab által 1593. 3. *Synopsis Philosophiae*. Wittembergæ. 1595. per prelum Velacianum. 4. *Hodoeporicon*. 5. *Magyarország története*. 6. *Salustius fordítása* 1595. Tehát jog és nyelvészet, történelem és bölcsészet voltak irányai. Hodoeporiconát nem látván, róla nem szólhatok. Történeti munkája elveszett. Belőle csak a 10. decas van meg; *) Istvánffy még bírta. Horányi nem is állhatja meg, hogy ne utasítson iránta a zágrábi papokhoz, kiknek hagyá iratait Istvánffy. Libellusa, Synopsisa is nagyon ritka. Amaz találtató még a régiebb könyvtárakban, ilyen a sárospataki; emez a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában, melynek megbecsülhetetlen ritkasága. E könyv kised nyolczadrét alak, lapszám nélkül A—H ivjeggyel egy levél hiány nyolcz iv, nyomva olasz (dőlt, kurziv) betűkkel az egész. A magyar irodalomra nézve különös becsü még DECSI-től vagy inkább CSIMOR-tól egy levél, melyet BOD PÉTER «Bevezetése» a Magyar Athenáshoz őrzött meg, hogy «olvassák azok, a kik az efféle csemegék körül egercsélni gyönyörűségnek tartják». Jó is, hogy megőrzötte. Valóságos egercsélni való csemege; bár több maradt volna fel ilyen.

SKALIKH után, ki első adott Encyclopædiát, CSIMOR ad első rendszert határozottan ARISTOTELES nyomán, kit első bölcsésznek, bölcsészek fejedelmének (primus philosophus, princeps philosophorum) ír. A Synopsis tehát legrégebb ilyenemű tudományi egész, de csak vázolatokban, hol a bölcsészet tanai rövid tételekbe, aforisztikus alakba öntve, értelmezésekbe szorítva következnek egymás

*) KOVACHICH: *Scriptores minores*.

után számokkal jegyezve, rendezve. Látnunk kell e könyvet a lehető kivonatban, mint a régiség felmaradt példányát. A bölcsezzet, CsíMOR-ral szólva, isteni és emberi dolgoknak s ezek okainak ismerete (3. aforizma). Megszerezhető a logika mint szerve által, mely közhasználat szerint kiterjed a helyes beszéd tudására, mit grammatikának vagy literaturának nevezünk; aztán a tanult előadás módjára vagy dialektikára, és az ékes-szónoklat mesterségére (oratoria facultas. 4.). — A bölcsezzet *elméleti* (theoretica), melynek czélja az igazság és ismeret (veritas et cognitio), s magába foglalja a matematikát, természet- és léttant (metaphysica); és gyakorlati (practica), melynek az ismereten kívül feladata cselekvés, területébe ejtve az erkölcs- és országtant, a gazdaszatot (ethica, politica, oeconomia).

A *mathezzis* szemlélődő (contemplativa) tudomány, mely velünk született elvek szerint a természeti dolgok mennyiségét szak és folytonság (discretio et continuitas) szerint bizonyos módszeren vizsgálja (6.). Részre kettő. Első nézi a lényeket külön az anyagtól, másik az érzékieket, melyek az értelemből, érzékek hozzájötté nélkül fel nem foghatók (7.). Ide számítandó az arithmetika, elméleti zene, tértan, mechanika, optika, asztronómia, dioptrika stb., mire következik a csillagok járása, égalj, nap, hold ismertetése leginkább a *mi is miért* (quid est, cur) kérdésekre való felelményekben, mindössze 78 aforizma.

A *természettan* (Physica) 161 tételben fejtetik ki. Szemlélődő tudomány azon dolgok körül, melyek mozoghatnak (1.). Ismeretében előhaladhatni összerakó módszeren az ismeretekről kevesebb ismertekre (2.). Mi pedig jobban ismerjük az egyetemeseket, mint az egyedeket (3.). Általában megjegyzendő, hogy az elvek se magokból se másokból nem származnak, hanem belőlök minden (4.). Az elv pedig vagy egy vagy több (5.). Egy nem lehet, mivel az egy nem szülhet mást vagy magával nem ellenkezhetik (6.). Ha több: vagy végtelen vagy kettő, három s így tovább (7.). Számra, nagyságra nézve végtelen nem lehet, mert az elvekből származott dolgok nem végtelenek, és mert a végtelenekről nem lehet tudomány (8.). Egyszerűen kettő sem lehet, mert a két ellenkező egymást fölemészti. Három lesz tehát: *anyag*, *alak* és *hiány* (privatio). Az anyag vagy *első* (materia prima), mely minden dolog első alanya (subjectum), vagy *második*, mely a belőle származó dologgal oly

igen szomszédos, hogy minden más közbejövő lét nélkül szülje azt, miből egy valami születhessék (9. 10. 11.). A forma ad lényegget, nevet, értelmezést (definitionem) az összetett dolgoknak, s eloszlik *állományira* és *járulékira*; emez a testeké, amaz a testetleneké (12.). Hiány a forma nemléte oly alanyban, mely annak fölvételére alkalmas (13.). E három elvből szülemlenek a természeti dolgok (14.).

A *metafizika* szemlélődő tudomány a lényről (de ente) mint lényről, mondományaival, illetékeivel (affectionibus) együtt, melyek benne vannak (1.). Tudni minden ember a természettől óhajt s az ismeret és tudomány kívánására született hévvel ragadtatik, mint a miben kitűnni szép, elmaradni rút és rossz (2.). Azért kedvesek az érzékek, főleg a látás, mert többet tudunk általa mint a többi által (3.). Az állatok érzéke nem nyújt annyi ismeretet, mint az emberé, mert náluk az csak egyes tehetség, minő az emle, elővigyázás (prudentia), megszoktatás (disciplina); az emberi nem pedig él okossággal, tapasztalással és művészséggel (arte) (5.). Ugyanazon dolog gyakran előjövén emle hozzájárultával tapasztalást szül, a gyakori tapasztalás pedig művészséget (6.). Ezt cselekvés dolgában ha felülmulja is a tapasztalás, de ismeret dolgában fensőbbnek tartják mint a tapasztalást, s okosabbnak utána az embert, mint a tapasztalás után (7.). Az elmélet fensőbb a gyakorlatnál, mert nagyobb benne az ismeret, tartósabb munkával és idővel is szerezhető meg (8.). Miből érthető, hogy a metafizika a dolgok első okai és elvei körül forgódik (9.) — A metafizikára elég 189 tétel. Be van végezve az elméleti bölcsészet, s következik a gyakorlati.

Ennek első része az *Ethika*, oly tudomány, mely az erkölcsök fegyelmezésével az embereket összesen és egyenként jól s boldogul élni tanítja (1.). Ennek mint a politikának is végeztelje a fő jó (2.). A fő jó nem áll a test gyönyöreiben, melyek az embert magánál rosszabbá teszik, se a tisztességben, mely inkább a tisztelőé, mint a tisztelté, se a vagyonban, melyet másért kívánunk, se a plátói eszmékben, melyek semmi (quæ nullæ sunt), se az erény alkalmában, mely henye is lehet; hanem az értelmi erő munkájában s eljárásában (in actione et functione facultatis rationalis) (3.). A fő jó vagy boldogság nem sors vagy véletlen ajándéka, hanem leszen istentől, mint minden jónak kútfejétől, okától

az emberi igyekezet mint másod ok által (6.). — Az etikát bevégi 82 tétel.

Második rész a *politika*, gyakorlati tudomány, mely az országlatot és az egyes emberek cselekedeteit, a mennyiben ki-ki ez vagy amaz, helyes életre irányzott országszervületnek tagja, veszi gondolóra (1.). E tudomány célja társadalmi jóllét, legfőbb rendezettség, alkotmányos módszer (2.). Mert a polgári társaság áll helységekből, ezek házakból, ezek személyekből, melyek igazgatása nem csak mert kisebbek vagy nagyobbak, hanem egyenként is különböző (3.). Szükség, hogy e társulatok minden tagjában feltaláltassanak az erkölcsi erények, de olyképen, hogy szolgálkra csupán az erények árnya és színe, a gyermekekre magva, a férjekre és nőkre magok az erények jussanak mód szerint különbözőleg (12.). PLATO az igazgatás ezen alapját semmivé tenni látszik, midőn a nők, gyermekek és vagyon közösségét s némi egyebeket, a józan okosság ellenére, megállapít (13.). De PHALEAS, HIPPODAMUS⁽⁶⁾ sem szerveztek jó országlati formát, mert a polgárok fegyelmezését elmulasztá ez, a törvényhozás jogát mindenkinek megengedé amaz (14.). Hasonlóan rendezék az államot a lakedémoniak, karthágóbeliek, mert amazok minden tevékenységet a hadviselésre irányoztak, ezek pedig a szegényt, ha erényes volt is, kizárták a tanácskozásból (15.). A krétaiak timokracziája is hibázott abban, hogy a tanácsnokok és tisztetek vagy sohasem eshettek ki a hivatalból, vagy csak lázadással voltak magánosok által kitehetők (16.). — A politikát bevégi 87 tétel.

Harmadik rész, a *gazdászat*, előadja, hogy kell szerezni, feltartani és kormányozni házat és családot, melyben a gyermekek és szolgálk tartozó kötelességöket teljesítsék (1.). A ház áll férjből, feleségből, úrból és szolgálból, szülékből és gyermekekből, utoljára még birtokból (2.). Mindezekben természet szerinti uralkodás vagyon oly különbséggel, hogy az első viszonyban arisztokrácia, másodikban kényuraság (despotismus), harmadikban királyság (3.). Az oeconomiát kifejti 15 aphorisma. — De térjünk vissza még egy kissé a metafizikához.

Rendszere folytán, mely tulajdonkép ARISTOTELES-é, adván a metafizika értelmezését, CSIMOR szintoly rövidséggel, aforisztikus szabatossággal fejti ki az egészet a dolgok első okaiból vagy elveiből (kezdet, principium). Szerinte az okok előszámolásában

tévedtek a régiség bölcseiszei, mert sem több sem kevesebb négy oknál: anyag, alak, eszközlő és végok (materia, forma, efficiens, finis). Lehetlen nekünk a külön állományokat lényegökben megismerni, minthogy elménk értelme (intellectus mentis nostræ) hozzájuk habár legnyilvánvalóbb is, úgy viszonylik, mint nappali fényhez a denevérek látása. A metafizikus tiszte gondolóra venni minden állományt és ezek járulékait. Érzéki állományokon kívül más külön létezők, melyek eszmék volnának, nincsenek. Anyagi okon kívül más ok, magára vagy a természeti dolgok lényegére nézve, mely az egyedeken kívül volna, nem létezik. Az első bölcészet (philosophia prima) alanya a lény úgy, hogy körébe foglalja ismét a teremtményeket is. Minden elvek között rend, idő tekintetében a legelső ez: lehetlen, hogy ugyanaz legyen és ne legyen. Ebből következik első: lehetlen két ellenkezőnek igaznak lenni, vagy köztük valamely középsőt gondolni; továbbá, nem mind igaz, a mi annak látszik; azért minden sem igaz, sem hamis, minden sem mozog, sem nyugszik. Némi sohasem mozdul, mint isten, némi örökké mozog, mint az ég; némi olykor mozog, olykor nem, mint a természeti dolgok. Elv az, miből valami első van vagy lesz vagy megismertetik. Szükséges az, mi nélkül a dolog élhet, nem lehet, vagy másképen nem lehet. A lény más magában, más járulékaiban. — Ez így foly mindegyre. Értelmeztetik a különféle, különböző, hasonló, ellentétes, ellenkező, ható, hatvány, stb. — A soknak és fajilag különbözőnek lehet egy tudománya; épen azért semmi sem áll ellent, hogy a mathesis és fizika ne mondassanak az első bölcészet részeinek. Az állomány első része a lénynek, és az érezhető állományt anyag és alak teszik; ezek közül egyik sem nemzi magát. Az elvek, okok, elemek némileg ugyanazok, némileg különbözők. A külön vált állományokat a mi illeti: szükség, hogy legyen valamely örök állomány, ez isten; ható nem a természet kényszerűsége által, hanem legszabadabban; lényegileg egy, részselhetlen, oszthatlan, csudálatos, ki nem mondható gyönyörrel, legtökéletesebb étellel bíró tiszta cselekvés (actus purus), több istenek létét kizáró, testet és emberi formát nélkülöző, magát magában és egyebeket magokban értő, ki mindenre gondot visel, az egyesek minden dolgait rendező. PLATO eszméi pedig sem léteznek sem használnak; de se a számok, se a nagyságok, se a matematikaiak nem különválók vagy okai, elve

a dolgoknak. Mert, hogy az ellenkezőknek semmi elve a minden dolgok elve, se az elemekből nem állhat elő örök, se számból nem állhatnak a dolgok, metafizikai okok erősítik.

CSIMOR mint bölcseész elég korai jelenet a hittan virágzó korában, hogy Csókás után alig több mint egy pár évvel haladást jelezzon a gondolat művelésében. Legelső haladási adat mindjárt, hogy eltér a hittani gondolkodástól, melyet messzi hagy maga mögött a bölcseészet jogán. El is vet mindent, a mi útjába léphetne. Neki PLATO eszméi semmi; a számok és így a pythagorási tanok semmi, az elemek vagy atomisztika semmi: ARISTOTELES minden, a kinél, egy lépéssel tovább mozdúl, midőn az ok és okozat mellett kijelöli az állományt, mely «első része a lénynek.» Tudván, hogy CSIMOR megfordult a külföldön s ismerte főleg az olasz bölcseészeti mozgalmakat: egyenesen oda következtetők, hogy GORDANO BRUNO és CAMPANELLA forgott elméjében, midőn óvásait megtette. Láttuk fennebb, hogy már az eszelős SKALIKH irt CARDANUS ellen; különben mi oknál fogva rántotta volna annyiszor elő PLATO-t CSIMOR közelebbi ok nélkül? Elég az, hogy CSIMOR, a legpozitívabb elme, nyakasan védte a tárgyilagosságot, mint az egész középkor, de a melynek véges mozzanata volt csak fölismerve, az, mely a szemszűrásig ötlük élénk, sürgeti a tapasztalást: az, mely csak egyedekben nyilatkozik, melyeken kívül aztán nem gondolható az egyetemes. Innen a középkor merevsége, ha szilárd és léhasága, ha enged. CSIMOR-nak a bölcseészet oly tudomány akart lenni, mely az ismeret földébe oszlopu állítva megkösse a földrengést. — Azonban a tudománynak forma kellett. Ezt is meghozá az értelmezés általános becse, melyben titkot véltek, mint a magiában, hogy ereje is legyen, mint ennek. CSIMOR már untalan értelmez pontról pontra mindent, mondatokat kerekít tételekké: mi a nem (genus), különféle (diversum), különböző (differens) stb., és gömbölyűvé öntvén tanait, elérte vele a tudomány korszerű kezelése mellett saját közelebbi célját is, a mennyiben könyve magánhasználatra és vitatkozás könnyebbségeért (in privatum memoriæ usum et ad disputandum) volt írva; mind az emle mind a vitatkozás pedig örül a tételek öntetének, szabatoságának; nyervén benne első az érthetőséggel, a vitatkozás pedig készen találván a fegyvert, melyel azonnal védhet, támadhat. Nagyobb az, hogy az értelmezéssel meg is volt téve minden, holott az értelmezésnek épen az a sze-

rencsétlensége, hogy olyannal értelmez, a mit még magát kellene értelmezni előbb. Ez a lét, est, quid est. Jegyezzük meg azonban s épen a skolasztika kedvéért, hogy a *lét*-et könnyebb értelmezni; vagyis: a léte hamarabb értjük, mint értelmezhetjük. «A világosság: a világos testek világos mozgása — írja PASCAL —; volt a ki ez alakban értelmezé a világosságot, mintha lehetne érteni világosság nélkül: mi a világos mozgás stb. A lét értelmezését — mondja ugyanő — nem vállalhatni el képtelenség kockája nélkül. Mert értelmezésben azon kezdjük, hogy valami *van* (c'est, ist, est; magyarban szerencsére nem is létező, mert nem is szükséges alak): tehát hogy értelmezzük a léte, kezdjük magán a léten, vagyis értelmezésben már használjuk az értelmezendőt, miből látható, hogy vannak szók, melyeket értelmezni nem bírunk. Ha e hiányt — folytatja PASCAL — nem pótolta volna a természet hasonló eszmével, melyet minden embernek ajándékozott, minden kifejezéseink zavartak volnának». Így szó nélkül bírjuk a tisztább értelmiséget, mint lenne az, melyet nyujtana a mesterséges magyarázat.*)

Máskülönben CSIMOR kiválóan bölcsészeti elme. Ő mindenütt a dolgok lényegét, a belsőt nézi, akár a törvénytudományt, akár az irodalmat, akár elvégre a közelet példabeszédeit vegye, mint vette is, szemügyre. «A törvénytudomány kútforrása — mond ő — a természetjog, mely nem emberi elme által van kigondolva, hanem velünk születve; melyet nem tanultunk, hanem a természet elveiből meritettünk; melyre nem képeztettünk, hanem lettünk; nem tanítottunk, hanem felavattattunk; mely nemcsak öregebb mint a népek és városok, hanem egykorú az eget és földet igazgató istennel, ki az emberek elméjébe önté, írta; nem más, mint az erkölcsi törvény vagy természeti okosság istenileg oltva az ember tudalmába***) CICERO nyelve keresztyén bölcs ajkain. Így nézi a közmondásokat is bölcsészi látással. Előszámlálván az «Adagiumok» bevezetésében a régibb és régi tudósok neveit, kik e nyelvi adalékokat becsülték: jól esik látni, hogyan köti össze bölcsészettel a közmondásokat. «A közmondások, szerinte, hasznosak a filozófiára, legjobb írók értésére csin és rábeszélés végett. A filozófia maga is

*) *Pensées.* 65. l. Paris 1843.

**) *Syntagma institutionum.* Praefatio.

sokáig, századokon keresztül, csupán közmondásokban élt. Más-ként hogyan volna lehetséges, hogy azon közmondási alak száz nyelvbe, népbe is szétfolyt egyszersmind. Bennök az igazság gyermek ereje; s mint EURIPIDES-ről emlékezve CICERO mondja: a mennyi közmondás, annyi bölcs ige s mintegy isteni jóslat.» — Az irodalomról TELEGDI JÁNOS-hoz írt levelében, melyet Bod *Athénása* előtt olvasunk, oly alaposan szól, hogy kár volna fel nem említeni, mielőtt még ezen ismeret-ág tudományyá lett volna fejlődve. — Nem kevésbé feltűnő a történelmi bírálat körüli tájékozottsága, ítési pillantása. Mert olyannal nézte RANZAN-t, BONFIN-t, THURÓCZI-t és ZSÁMBOKI-t, különösen intvén a hazai elméket, hogy «ne támaszkodjanak pusztá idegenekre, mi bennünket a világ előtt kiskorúsággal vádolna és barbárnál csakugyan több hanyagsággal.» — Midőn ennyi oldalról ismertettük vagy érintettük CSIMOR-t, akkor meg is dicsértük. Egyuttal érdekes irodalomtörténeti adatot veszünk tőle magáról, hogy előtte senki nem kísérlé meg a polgári (római) és magyar jogot összeköttetésbe hozni. E munkát, melyre senki nem vállalkozott, «én mertem első — mondja biztos önérettel — nem mint törvényhozó, hanem mint filozóf és a bölcsészet tanulmányozója (philosophus et sapientiae studiis addictus) a lélek forrásaiból» (ex ipsis fontibus animi); tehát a tudalomból meritgetvén. De a közmondások előszavában megfoszt CSIMOR bennünket azon örömtől, hogy mint eddig, úgy ezután is őt tarthatnók első gyűjtőnek, mert hivatkozik régibb tudós férfiakra, különösen SIKLÓSI MIKLÓS-ra, a kiknek munkái, szerinte is, vajha megvolnának!

HATODIK FEJEZET.

Ertekezők. — Erkölesiratok. — Protestans skolasztika. — A természeti bölcsesledek. — Szepsi Csombor Márton. — Pataki Fűsüs János. — Szenczi Molnár Albert. — Mutatvány irataikból.

A XVI. század végén, CSIMOR után, alkalom nyílik sok értekezések írására. HERMANN LÉNÁRT, szász-régeni születés Erdélyből, oderai Frankfurtban hosszabb ideig járván egyetemet, bölcsészeti tudorrá lön és 1596-ban tíz vitatkozást bocsáta közre, ajánlva BOCSKAY ISTVÁN-nak, akkoraon BÁTHORY ZSIGMOND udvari kapitányának, később fejedelemnek. Egykorúlag vele és szintén oderai Frank-

furtban, ugyancsak 1956. írt ADOLF MIHÁLY, hasonlóképen erdélyi fi, egy értekezést a megmutatás céljáról: «de fine demonstratio-nis quod sit, quid sit,» melyben a bölcsészetet a megmutatás művészségének állítja. SZEPSI KÓROCZ GYÖRGY, felső-magyarországi Szepsiből, tanult, mivel férfi kora szüksége szerint feltűnésig több irányt követe. 1606-ban Boeskey udvarában Kassán irnok, majd Gönczön tanító, honnan Geleji Katona István emlékezik róla, mint érdemes tanítójáról. Marburgot, aztán 1611-ben Heidelberget látogatá. Mivelte a költészetet, s lön babéros költő; de tanulmányozá a theológiát és bölcsészetet is. Egy vitatkozása az átállatozásról (de transsubstantiatione) e kettős irány eredménye. 1613—1616. időközön sárospataki tanár, aztán 1620. tokaji lelkész. Szerette a hazai nyelvet s magyarra tevé I. JAKAB angol király «βασιλικον δῶρον» című könyvét, melyben a fejedelmek kötelességei istenhez, emberhez advák elő. Megjelent Oppenheimban 1612-ben, és Kóroczt méltóvá teszi helyet foglalni az erkölcspolitikai tudomány történetében; de jobban el volt bájolva mégis a «szép deákság» által, irván KECSKEMÉTI JÁNOS-nak «rythmi hungarici» magyar verseiben:

«Az dieséret, vitézség és a szép deákság
Hol böven találtatnak, ott boldog az ország.»

A «királyi ajándék» fordításaért nagy becsületben tartatott; legalább érdemes férfiak, névszerint MOLNÁR ALBERT is magasztalá; CHERTVÉLYESI (Körtvélyesi) János pedig valódi bölcsnek üdvözlé magyar distichonában, melyből ide írunk egy párt:

«Elme, tanács, tudomány, méltóság, drága nemesség,
Szépség, kincs, jutalom, vastag erő s hatalom,
Kit követ éltében, boldog! mindenha kezében
Módja becsületinek s jót kebelébe tehet.»

KórocZ első szerző, ki az országlati és köz-erkölcsi tanultságot hazai nyelven mozdította elő, kivéve némely iskolai igyekezeteket, minők: *Az görög országbeli bölcseknek szep ieles mondati*, továbbá *Publius Syrusnak emleközetre méltó mondási*, végre *Az Cátónak jó erkölcsre tanító parancsolati**, melyek a tanuló ifjúságnak voltak szánva és részint a XVI. század végéről, részint a XVII. elejéről

*) TOLDY F.: *Magyar prózairók* I. 251. l.

valók, melyeket azért állítok KÓROCZ mellé, hogy e tömb annál inkább hirdesse jó előre ama kiváló figyelmet, melylyel íróinknál az erkölespolitikai műveltségi ág oly korán, már szent ISTVÁN idejében találkozott, azután is az egész bölcsészeti műveltség gyarapodtával egyre dicsedhetett. Indultak is utána mihamar, de megint csak fordítással. DRASKOVICS JÁNOS tárnok áttevé Gueuarrai Antal «Fejedelmek serkentő órája» munkájának egyik, azaz második részét (Grécz, 1610.), melyet egészben nemsokára PRÁGAI ANDRÁS fog nyelvünkre átültetni. Nyelvezete dicséretes. LOSSICS ISTVÁN csáktornyai születés Zalából, logikai vitaértekezéseket írt. A nemzeti Múzeum könyvtárában található egy, ily czímmel: «disputatio logica tertia decima de argumenti dialectici inventionem et sede. Wittenb. 1614.» — Hasonlóul LÉVAI SUBA TAMÁS, sárospataki ref. lelkész írta metafizikai vitázatot «de entis affectionibus, uno, vero, bono. Marburg. 1618.» MURAKÖZI DUS MÁRTON, I. RÁKÓCZY GYÖRGY védenceze, sárospataki tanuló és később tanár, a marburgi és heidelbergi egyetem neveltje, hittani és költői műveltség, derék értekezést írt az okról és okozatról: «disputatio metaphysica de causa et causato. Marburg. 1616.» NÁDUDVARI GERGELY «de affectionibus entis. Marburg. 1619.» vitát hagyta maga után, de mint latin költő is emléket Szentkirályi Benedek tiszteletére írt versezetében.

Ez időtájt azonban jelölje meg nekünk az a jótékonynak nevezhető fordulat, hogy a bölcsészet menekülve némiben a theologiai tartalomtól, természettaniakat is fogad el, és számos értekezés készül hittanban és fizikában. Marburg és Heidelberg el voltak lepve különösen reformált magyar ifjakkal, kik tekintélyt szerzendők az «akadémikus» nevezetnek, mire nagy szükségök volt előmenetelök végett ide haza, egyre-másra írják vitaértekezéseiket, melyekben ha Aristotelesnek «divinus», Ágostonnak «divus» czím juthatott, Ramustól, Fonseca, Scaliger és másoktól nem kell irigyelni a «clarissimus, doctissimus» megtiszteltetést. Ezen értekezések mind egy húron pendülnek, s jó hogy pendülnek, legalább hangot adnak mind inkább. Egyik a bölcsészetből ragad ki egy feladatot, másik a theologiából, harmadik a fizikából, vegyítve egyiket a másikkal. Különösen a természettaniak tárgyalása jelenti, hogy az elmélkedés tartalmasodik, s a tudomány nyer. A bölcsészetben mégis az ok és okozat viszonya marad fön, de párosul vele

az állomány és járulék kategóriája, mint a melyben gazdagodást vesz az ismeret. Ilyen vitaértekezést, a sokból egyet, fogunk legitt megismerni a fennebb említett Muraközi Dus Mártontól «de causa et causato.»

«A dolgokat meg lehet ismerni az okokból, ezért jól írja felölök Ramus Péter, hogy minden tudás kútfejei, miképen Aristoteles is tanítá: tudni annyi, mint a dolgot ok szerint, melyért van, ismerni, mert akkor mondatunk tudni valamely dolgot, midőn úgy itélünk, hogy az első okot ismerjük.» Hesiod és Virgil jól énekeltek: «Felix, qui potuit rerum cognoscere causas». A metafizikus feladata ismerni az okokat; ez az ő méltósága, tiszte még akkor is, ha mozgással kötvék össze. — Az okot háromféleképp foghatni fel. *Először* mint dolgot, mely egyenesen, általánosan neveztetik oknak. *Másodszor* viszonyosan, azaz: a mennyiben jelent viszonyt a hatásához; — *harmadszor*, a mennyiben tőle függ a hatás, mely közép ama kettőhöz képest; a honnan világos, hogy az ok elsőbb a hatásnál (causa prior effectu). Muraközi Dus a két elsőtt mellőzi s bánik csak a harmadikkal, mely különös gondjuk a bölcsészeknek. — Különbségeiben ki levén fejtve az ok, ily módon értelmeztetik. Az ok magától beható elv másba, mely tőle függ, hogy legyen. Az ok négy nemű csak, u. m. eszközlő, anyagi, alaki és végok (efficiens, materia, forma, finis), a bölcsészettnek Aristotelesből vett *megállapodása* szerint. Ez a négyféle ok alkalmasan vihető vissza kettességre (διχοτομία), ha elosztatnak belsőre és külsőre. Belső az anyagi és alaki, külső az eszközlő és végok. Amazok a hatás lényegét teszik, ezek a lényeg hatását. A rend közöttök ez: a végok elsőbb a szándék és gondolatnál, az eszközlő a végrehajtásnál; az alak fensőbb a méltóság és tökély által; az anyag alanynál és mintegy nemzésnél fogva; jóllehet másoknál ez a rend más.

Az eszközlő ok, SUAREZ* szerint, magában külső elv, melytől ered a cselekvés mint első kezdettől. Benne kétféle az okiság (causalitas) részint az anyagra nézve, melyet indít, készít, meghat az elfogadandó forma irányában, részint az állományi alaknak vagy magának az összetettnek, melyet előhoz, tekintetében; és ez az esz-

*) SUAREZ FERENCZ, spanyol jezsuita (szül. Granadában 1548. jan. 5.,

† Lissabonban 1617, szept. 25.) «papa metaphysicorum, anchora papistarum». Lásd JÖCHER: *Allg. Gelehrten-Lex.* IV. Th. 924. l.

közlő oknak tulajdonképi okisága. Erre három föltét (conditio) kívántatik: 1. hogy a mire hat, különböző legyen a hatótól; 2. hogy a mire hat, érintessék a ható által vagy közvetlenül vagy közvetve; 3. hogy ne legyen hasonló a hasonlóhoz, hanem aránylagos, mert hasonlók közt nincs hatás (inter similia actio nulla est).

Az eszközlő ok olyan vagy erély vagy eszközlés rendi szerint. Első módon vagy főleges (principalis) vagy instrumentális, a mint a platonikusok osztanak elminden okot. A főleges vagy egészleti vagy részleti (totalis, partialis). Egészleti, melytől magától függ a hatás, mondatik egyedülinek is (solitaria), mert nincs a hatásban részes társa, másképen elegendő (sufficiens), vagy hozzámért (adæquata). Részleti ok, mely más ok segítségét szükségesli. Az instrumentális ok, mely befoly a nemesebb hatás előhozására, minő a melegség, hogy állományt hoz elő, a főleges hatónak erélye szerint. Mondatik tevékenynek és szenvedőnek. A tevékeny úgy szolgál a főleges oknak, hogy vele együtt munkál az okozandó határban. A szenvedő az okozásban más által indittatik. Az eszközlő ok máskép gondolandó az eszközlő rendjére nézve; s mint ilyen, lesz lényegesen és eselékileg (contingenter) alárendelt, stb. — Lehetlen, mond Muraközi Dus, végtelenül menni a lényegesen alárendelt eszközlő okok előszámolásában, mert minden alárendeltség rendet föltételez; a rend és végtelenség pedig ellenmondók, mert minden rendben kell lenni elsőnek és utolsónak. A lényegesen alárendelt okok közül más az első, más a második. Első eszközlő ok az, melynek hatása áll a teremtésben, megtartásban és együtt munkálásban, minő isten. Az első ok 1. vagy ok, mely legfőbb, midőn az okoktól leszállunk az okozatokhoz; 2. vagy mikor az okozattól felhágunk az okra, stb.

Az eszközlő okhoz legközelebb jár az *anyag* (causa materialis), mert ez készíti el az anyagot a forma fölvételére. E kettő, mond SCALIGER, oly egyhasi (cognatæ), hogy egyszerre is tárgyalható. Az anyag vétetik tulajdonlag mint természeti anyag, mely a formával együtt teszi a dolog állományát; vagy vétetik szélesebben akár mint érzékelhető vagy természeti, akár mint elmebeli és elvont. Anyag az, a miből lesz más. Az anyag *első* és *második*. Az első oly *alany* (subjectum), melyből mint benne létezőből lesznek a dolgok és belé elemezettnek utoljára. Ez magában egyszerű, alaktalan, képes és minden formára fogékony. A dolgok legfelsőbb

lépcsőjén tiszta cselekvés (actus purus), más nélkül ellehető; minden okok eszközlője és változást nem szenvedő. Bir maga tökéletlen lényiségével (entitas sua imperfecta) és tökéletlen létiségevel (existentia imperfecta). Az anyag lét maga által. Benne van τὸ τί ἦν εἶναι; a mennyiben nem forma. Tehát nem veszi létezését, mely szerint a semmin kívül esik és benne van a dolgokban, a formától, hanem önleg, önereje által bírja azt. A anyag kívánja a formát, hogy tökélyesüljön; az alak kívánja az anyagot, hogy befogadtassék. Az anyag fogékony és tökélyesülhető; a forma bevégzett és elfogadható. — A másod anyag nem egyszerű, hanem meg van határozva előleges alkotás és lényeges forma által. Tehát anyag csak a *mi* szerint (secundum quid). Nem fogad el minden formát, hanem csak bizonyost és határozottat, így különbözik az elsőtől ARISTOTELES szerint.

A *forma* (causa formalis) egyszerű állományi cselekvés, magát az anyaggal egygyé tevő. A forma okisága kettő; *először* az összetetre való tekintetben, a mennyiben annak miségi és valóságos létet ad; *másodszor* az anyag tekintetében, mert ezt valósítja, határozza, alaktalanságát tökéletesíti, szépíti. — Világos, hogy az anyag és alak egymás okai; egyik alanyi, másik valósító (actiua), egymást kölcsönösen segítők az öszszerű létre. Hogy létezzenek, szükségök van egymásra, de egyiktől sem függ a másiknak léte. Az alak a többi okok közt kitünő, mert a miség nagyobb részét adja, a honnan PLATÓ-nak isteni magzat. Innen tudhatni: a forma-e nemesebb vagy az anyag. A forma valamely isteni jó, kívánatos az anyagnak, mint a szép a rúttnak. Tehát fensőbb a forma mint az anyag.

A *végok* vagy *czél* van még hátra. A czél külső ok, melynek kedveért van valami. Ebben is kettő az okiság; *első* a közegekre nézve, hogy beléjök jóságot, szeretnivalóságot, mértéket és rendet hozzon; *másik* a ható irányában, hogy legyen valami az, a mire a ható munkál, vagy hogy maga kéje után indítsa hatásra a hatót. A czél vagy főleges vagy másodrendű. Főleges az, melyre az eszközlőnek első rendű irányával intéztetik minden munkásság. Ez vagy egyszerűen vagy valamely sor szerint utolsó. Egyszerűen utolsó, mely az egyetem minden tárgyaival közös, melyben minden dolgok megnyugszanak, minő isten dicsősége. Isten minden teremtmények végoka; cselekvéseikben őt mindenek el akarják

érni. Minden a mi van, másért van, nem magáért, kivéve Istent. Minden érte, ő semmiért. Isten mint végök közvetlenül van és maga által a teremtés minden dolgaiban. Ő okért munkálván, magáért munkál mint végökért. — Sor szerint utolsó vég vagy czél az eszközök rendiben úgy utolsó, hogy nem irányul tovább azon rendben, mely viszonylagos és arányos ahhoz, a melynek vége. — Ennyi az okról. — Az okozat kétfélére oszlik: *először* szabatosan a mint okoztatik, *másodszor* általános természete szerint; oly eredmény, melybe az ok bevitte a maga létét. A mint az ok négyféle, úgy az okozat is. Az eszközlő októl eszközletli, az anyagtól anyagiított, a formától formáított, a czéltől czélszerűített. Ezek megismerése függ az okok megismerésétől; valamint nem is állhatnak elő okaik nélkül.

Ez Muraközi Dus vitaértekezésének rövidlete az okról és okozatról. Derék dolgozat, de a melynek minden becsé a múlté. A skolasztika ügyesbajos tudományossága, fürkésző, feszegető fontossága nem lehet jobban szemünk elé hozva. Példának igen jó, de nem tanulmányinak. Ez az észjárás ma nem járja többé. Filozófiai műveltségünk gyarapodása kétségkívül nagy mértéket mutat a protestantizmus bejövetele s terjedése óta; de a mint látszik egyházi férfiakon és tanárokon kívül idegen maradt az a népség más osztályaiban. A tanárok és egyháziak is leginkább csak iskolai azaz egyetemi mutatványt csináltak belőle, legfőlebb remekeltek vele, mint a mesterember, midőn maga kezére kezd dolgozni s abba hagyták azután. Ha tehát a protestantizmussal valami szembetűnő filozófiai haladást mernénk összekötni: ez inkább igyekezetre, törekvésre esnék, mint az eredményre. Mondhatni, hogy protestáns tudósaink iskolaibba tették az iskolai bölcsestet; példát rá az egy ALSTEDIUS *) maga készen szolgáltatván. Emberies örömmel mondhatni bár, hogy az új vallás bizonyos vezeklésektől szabadítja meg a reá hallgató elméket; tudósai nem jártak ugyan szörmezenben, nem öveztek derekuk- és tomporaikra köczölét (cilicium); de a hosszan kinyúlt középkor bajait, kényelmetlenségeit el nem kerülhették; az ő ciliciumok a «scholastica philosophia» volt. Pro-

*) ALSTEDIUS HENRIK JÁNOS híres polyhistor. és ref. theolog, született Nassau Biken helységében 1588. jan. 7., † 1638. nov. 30. Bethlen hozta be Gyulafehérvárra bölcsesteti tanárnak 1629.

testáns tudósaink aligha nem ez időben szokták meg vagy örökölték az előadási homályt, a mélység, alaposság ürügye alatt a nehézkességet; s meglehet, hogy utóbb is, midőn nemzeti nyelvre kerül a bölcsészet, meg fog még rajtok érzeni az idő doha. Megjegyzendő másfelől, hogy ez nem vád, hanem eset, mely vele járt az idővel s itt följegyeztetik; nem is von le semmit az ő igyekezteikből, hanem inkább mutatja, mit mertek ők elvállalni az elme munkái közül, midőn a lelki tehetségeket betörték mintegy a gondolkodás mesterségébe, s agyfesztítő elmélkedéssel küzdöttek megközelíteni a bölcsészet eszméjét, mi a XVII. századnak összes műveltségünkre nézve elvitázhatlan eredménye. A jogi és történelmi tudathoz és műveltséghez csakugyan ez idők párosíták a bölcsészeti gondolkodást, az elvontságok szemlélődését; vele új erőket mozdítottak meg a magyar elmében, mely a viselt dolgok időszerű, egymásután folyó előadásához eleitől fogva mintegy az élet által meg volt nyerve már, de a tudomány ügyét, mihelyt túlesett a kényelem határán, vezeklésnek, vesződségnek tekintette. A történelem valósággal a magyar elme kedvencz tanulmánya; kevésbbé a mathezis és természettan, legkevésbbé a bölcsészet. Ezekhez még törődni, édesedni kell a lelkeknek s levetközni az előítéleteket. Mert nélkülök hagyomány népe leszünk s nem a történelemé: anyagi, szellemi előhaladás nélküli zárkozottságban, sajátságaink mindegyre szűkülő talapzatán. Nem hallgatunk épen azért a népi élczekre, amaz elmés ötletekre, melyek elevenségökkel az élet vídám színét rajzolják a komoly és gyakran komor tudományosság ellenébe. A kik a tudományos töprengést, majd kicsinykedést is a fű növésének hallásával gúnyolták ki, nem szükség, hogy a középkorban éltek legyen s a skolasztikát csúfolták volna ki; hanem hogy e gúnyolódásra ezer alkalmat lelhetnek vala, kétségen kívül van. Még az hagyján! ha tudóskodásban félre szegült elméről mondják, hogy «nem látja fától az erdőt», de mikor a magyar ember, talán mása nélküli módon, a szemet veti akadályul, ha valakiben figyelmetlenséget, vigyázatlanságot ró meg, mondván: «nem látja a szemitől»; ez több, de legtöbb mégis, midőn a hiába vesztegetett munkát, túl a rendin csigázott okoskodást a helyett, hogy szőrszálhasogatásnak nevezné, földművelő nép létére, *zabhegyezésnek* csúfolja: ez az ő anyatejen fogamzott elménczsége, mely a skolasztikának is elegendő bírálat.

A hasonlat azonban egyébként is találó. A skolasztika hosszú időn, századokon keresztül sanyargatta és nyűtte az elméket; azaz ismételte magát minden újabb virágzással mint a vetemény, folytatván önletét határ nélkül évről évre, korszakról korszakra. Egyébiránt a tekintély czímén s a tudomány nevében megtette a mi legjobbat tehetett. Feladata volt fejtegetni a létet, innen a sok értekezés: de ente et ejus affectionibus, stb. De miképen magyarázza, fejtegesse a létet? A lét, mint PASCAL után mondtuk is már, valamely elvont jószág; határozmányai: végetlen sorozat egymás után, egymás felett, hogyan lehet azokat kijelölni, tanítani, felfogtatni? Mondjuk el csak például a mi eszünkben forog, hogy a mennyiség tudorai a számítást zéruson kezdik = 0—1. Ki mondhatná meg, minő mozgalmái lehetnek a számnak míg a zerustól elindulván egység — 1 léssen belőle vagy áll elő utána? A súlyhódás (gravitatio) elméletében ki tudná kimagyarázni a nap és bolygók egymásra vonatkozását? És bár tudjuk, hogy Newton almáját a föld vonzotta, de az alma is a földet: van-e módjában a tudománynak ez általános igazságot részletezni: más szóval: eléri-e a lét titkait a tudomány s bírja-e arányaiban folytonosan megügyelni, megragadni? A skolasztikusok igazságérti hevőkben ezt akarták és kimagyarázni minden fokát a létnek, az oknak, az állománynak, s lettek szórszálhasogatók, hogy ne mondjuk zabhegyezők. A lét metafizikai eszmének épen úgy megvolt, mint a melegség, a fény, a hang terjedése, a lég súlya stb. természeti tüneményeknek. A melegséghez hőmérőt állítani, rajta fokokat kijelölni nem esett túl a lehetőség körén: nosza, gondolák, állítsunk ily fokokat a lét mozzanatainak jelölésére is, hadd legyen belőlök első bölcsészet, philosophia prima; és lett a kategoriák lépcsőzete, a prædicamenták és prædicabiliák egymástól alig különböző s annál élesebb különböztetésre szorult sorozata, de csak nem Jákób lajtorjája, mely a föld színétől az égbe nyúlik s lépcsőin angyalok sétálnak. A skolasztikusok bölcsészete nem emelkedés volt az ég felé, hanem terjedés, ernyedés a földszinten. Ha mégis bölcsészet volt: ez által megtartotta nagy tekintélyét, de fonnyasztotta az emberi elme virágzását, s örökös maga ismétlésével unatta magát, mikor az egyformaság boldogsága teher kezdte lenni az elméknek, melyek áhítózni kezdék a változást, ne mondjuk az újjászületést, a filozófiában.

A természet bölcselei tehát, mikép jelentők már, kezdenek számítani az elmékre. PATAKI FÜSÜS JÁNOS «Positiones physicae de elementis. Heidelberg 1617.» THORNAI PASTORIS FERENCZ «de subiecto, principiis, et affectionibus generalibus philosophia naturalis. Marburg. 1618.» SZILVÁSI K. MÁRTON «Disputatio de caelo. Marburg. 1619.» PÉNTERI SÁMUEL korponai fi, Witttembergben «de forma rerum naturalium», «a természeti dolgok alakjáról» 1630-ban természettani értekezéseket írnak, de még mindig a skolasztika szellemében. Mégis inkább elfoglalák az elméket az erkölcsiratok. SZEPSI CSOMBOR MÁRTON,* tudni, látni vágyó egyéniség, óhajtván megragadni minden alkalmait az ismeretnek, akkoriban ritka lépésre szánta el magát, midőn Lengyel-, Dánországot, Hollandot, Angliát, Francia-, Német-, Csehországot megutazta, s «búdosásai-ban», mint utazását nevezi, sok szép tanúlságot szerzett tudományról, művészetről, életről és szokásról; nevezetesen tőle vettünk egy igen becses műveltségtörténeti adatot a «koboz» mint magyar vagy inkább hun hangszer iránt, melyet Etele harczosai vittek volna be Franciaországának különösen azon vidékére, hol az Aetiussal vívott csata lefolyt. Röviden szólva CSOMBOR, ha szinte nem egyéb volt is olykor mint egyszerű kandi, kiérdemelte «a nagy magyar utazó» (polytropus Hungariae magnus) nevet; máskülönben leírja a mit lát, élvez, őszintén, himetlenül; lelkesedik a műveltség munkáin, Páris tudósain, kiket meglátogat, sőt vitatkozásokba is elegyül velök, aztán sörért, borért, egy kis kényelemért kissé tovább is mulat egy-egy tetsző helyen, Érzelmeiben igen magyar, viseletében alkalmazkodó, de ruházatában a divatra semmit nem ügyel; mert «sárga eszímáját, verőfényes gránát posztóból csinált palástját» le nem veti; hitében erős protestáns, s elvégre mint író tanúlságos, mulatságos.

«Udvari Schola» című valláserkölcsei irányú munkáját Nyári Ferencz, növendéke, számára írta, ki hamar elhalt, de el CSOMBOR maga is még alig huszonnyolcz éves korában, és Telegdi Anna, a meghalt növendék édes anyja, hihető, mind a két halott emlékeztének feltartása végett adá ki az «Udvari Scholát», melyhez az előbeszédet (ad lectorem) TOLNAI JÁNOS, alkalmasint közvetlen utóda

*) Lásd: Életét, munkáit; *Sárospataki Füzetek* 1857. jul.-szeptemberi folyam 377. lapon, ERDÉLYI JÁNOS-tól.

CSOMBOR-nak a varannai reformált lelkészi hivatalban, írta, mikor már «az istentől elbállatott ifjú CSOMBOR MÁRTON» nem volt életben. Húsz intés, különböző tárgyokban, e munka foglaltatja. Ma is egyik legépületesebb erkölcsirat jó nyelven, ízes magyarsággal. I. Hidd el, hogy az isten mindeneket jól lát. II. Hallgató légy. III. Szemérmességet kövess. IV. Haragodat meggyőzzed. V. Jótétemény helyében jóval légy. VI. Mindenekhez jóakarodat mutassad. VII. Az igaz erősségre igyekezzél. VIII. Az mártiromság által is, ha isten úgy akarja, erősségedet megmutassad. IX. Nyomorúságodban higyed boldogságodat. X. Eszes embernek tanácsával élj. — XI. A jókkal társalkodjál. XII. Az te javadból mértékletes adakozó légy. XIII. Az idegeneket házadban befogadd. XIV. Az fősvénységet távoztasd el. XV. Csak arra igyekezzél, az mi tisztességes. XVI. Távoztasd a vakmerőségből származott fogadást. XVIII. Barátokat szerezz. XIX. Tökéletes boldogságot ez világon ne remélj. XX. Utáld meg az halált. Tartsd semminek.

E könyv leginkább történeti példákkal tanít, de az alap mindig erkölcsi tétel, mely ritkán van fejtegetve vagy értelmezve, hanem annál inkább világosítva. Ez volt a moráliák előadási kedves formája. Egyik intés kezdődik példával, másik tanual. Ebben fukarabb, amabban bővebb. Vegyesen jönnek egymásután szentírásbeli helyek, pogány írók jeles mondatai, példázatok, intelmek. Ha példával kezd, abból egyszerre következtet s felállítja tételét. Látszik, hogy a ki írta, közel volt ahoz, a kinek írt. Ebben CSOMBOR nevelői tapintatot és közlékenységet is jelez nagyon rendin, mert hiszen életbölcsestre akarja vezetni tanítványát. De azonkívül is a járó kelő élet számára írta intelmeit valódi melegséggel, jóakarattal, szép, eddig nem olvasott magyar nyelven, olykor eltalált költői szép példázattal. «Jótétemény helyében jóval légy» ezt így akarja betanítani: «Ha valaha valaki te veled valami jót tött, igen szükséges dolog, hogy arról megemlékezzél és annak meghálálására igyekezzél. Mert vajjon micsoda lehet nagyobb embertelenség, mint meg nem fizetni azt, a mit mástól vöttél? Az én ítéletem szerint penig nagyobb számban és mértékben kell megadnod, hogysen mint vötted, melyre ínt bennünket az mi közönséges anyánk az föld is, mely egy kevés magot gyomrában bevévén a szántóvető embernek száz annyit hoz annakutána érette.» (V. intés.) — A nyomorúság boldogságát e gyönyörű, fenségesnek mond-

ható hasonlattal érezteti: «Miképen az, ki az igen mély kútnak fenekéről az eget nézi, szintén délszínben is meglátja az égi csillagokat, az ki pedig az kútban nincsen, hanem csak az kút mellől nézi, az napnak ragyogása miatt meg nem láthatja: hasonlóképen az ki a nyomorúságnak vermében avagy mélységes kútjában esik, mindenütt láthatja az istennek csillagos irgalmasságát, könyörületességét, az ki pedig ez világnak tündöklő szerencsésében gyönyörködik, ritkán, avagy soha nem láthatja.» (IX. intés.) — A barátságot ekképen ajánlja: «Ez életben embernek nem lehet jobb jószága az igaz barátnál. Minden tehetségeddel azért rajta kell lenned, hogy ez nevezetes jóban te is részesülhess, mert az minthogy nincsen soha oly állat ez világon, az ki ha mindentől megfosztatik, égtől, tüztől, víztől, földtől, élhessen, vagy nem hiszem, hogy nagyra mehessen, az kinek az igaz barátságban nincsen része. Azon pedig igen igyekezzél, hogy senkinek barátságát meg ne vedd, de mindazonáltal csak azokat válaszszaad, az kiknek az ő erkölcsöket látod az te élmeddel és erkölcsöddel egyezni, mert bizony ha színesképen ideig az különböző erkölcsű magát barátságodban tünteti is, örökös mindazonáltal semmiképen nem lehet. — Az barátságának színe alatt sokan megcsalattattanak, szükséges azért fellette az vigyázás, ne tarts mindjárt mindent barátodnak, az ki szép szót ad és távrolról is reád mosolyog. Oh mely boldog ember az, az kinek igaz barátai vannak. Mert az igaz barátság ember életének oszlopa, gyönyörűsége idejének íze, gondjának könnyebbése, jó szerencsésének ékessége, háborúságának csendesítője. Bizony nagynak állítom mostani egészséges életemet, de semminek tartanám, ha az igaz barátságának savával meg nem elegyítettett volna életem.» (XVII. intés.) — Így az «Udvari Scholát, melybe az tekintetes és nagyságos úr fiát Bedegi Nyári Ferenczet stb. minden szép erkölcsökre és magának ékesen való viseletére oktatja, tanítja, igazítja SZEPSI CSOMBOR MÁRTON, varannai magyar tanító» (Bártfán, nyomt. Klósz Jakab. 1623. 12-dr. 201. l.), méltó lenne újra nyomatni. — DUCHON JÁNOS, a Mariássyak védenceze, kiknek, főleg Pálnak, szárnyai alatt folytatta fensőbb tanulását itthon mint külföldön, írt több metafizikai vitaértekezést. Én egyet láttam, melynek czíme: «disputatio metaph. V. de potentia et actu. Rostock, jun. 2. 1624.» Tehát ezt már megelőzte négy, melyekről nem tudok. Ajánlotta Mariássy Pálnak, Duchon Florián németlip-

csei evang. lelkésznek és liptói esperesnek, Duchon Menyhért markusfalvi és Philomela (Szlávik) Lénart batizfalvi lelkészeknek. — Báró FORGÁCH LÁSZLÓ az *érzékekről*: «Theses animasticæ de sensibus. Viennæ. 1624.» — FRISOVICZ BOLDIZSÁR 1624—1627. oderai Frankfurtban közerkölesi és jogtani beszédeket (oratio) s értekezéseket nyomtatott, melyek előszámlálvák Horányinál, ily tárgyak fölött: végrendelet nélküli örökösödés (de successione ab intestato stb.); okok, melyek a fejedelmeket a helyes útról eltérítik; vajjon az uralkodásra lépő fejedelemnek javára szolgál-e az alattvalók kérelmére a sérelmeket enyhíteni; a fejedelem erényéről; a kegyelem és igazság mérsékléséről; a nemességről. — CZANAKI vagy CSANAKI MÁTÉ 1614—18-ig a sárospataki főiskola (szerinte «collegium magnum, sőt «universitas») növendéke, előbb Báthori István országbíró és neje Homonnai Frözine (Euphrosina) árva neveltje, kiknek halálával I. Rákóczy György védelme alá jutván külföldre utazott, hol német, angol, belga, francia és helvét akadémiákon tíz esztendőt mulatván, orvosi tudossággal tért vissza kegyura udvarába, mint házi orvos, kit Erdélybe is követett. Nagy műveltségű férfiú, sükeresen folyt be tanácsaival a sárospataki főiskola igazgatásába, de tanár nem volt*). Latin nyelven maradt tőle «Controversiæ, logicæ, philosophicæ et theologicæ. Lugd. Batav. 1625.» «Institutiones logicæ et metaphysicæ.» És magyar nyelven: «Az döghalálról való rövid elmélkedés, melyben a döghalálnak mivolta, eredeti, okai, eszközei, tulajdonságai, orvosságai a szentírásból, a természet folyásából világosan megmutattatnak.» Kolosvárt, 1634., ajánlva Lorántffy Zsuzsánának.

A XVII. század hogy a magyar műveltségben fokot képez, a gondolatjárásban tisztulást, az önérzetben erősödést, a nép nyelvéhez hajlandóságot jelez az irodalom férfiainál, a tárgyalás alatti

*) VEZSPREMI, Biographia medicorum. Cen. 1. és SZOMBATHI JÁNOS, Biographia professorum. Sárospatak. 144. l. (K. I.) Megolvasandó, mi Bodnán van följegyezve Csanaki ily című iratáról: «Ungarus» azaz «de natura verorum Ungarorum, eorum item, qui se ungaros mentientes per diversa regna medicando divagantur.» Ebben azt fejtegeti, hogy a «magyar idegen földön később szükségét látni, éhezni, mint koldulni. A valóságos magyaroknak az a természete, hogy hazájában adakozó, igen bőv kezű, könnyen költ, de a hazáján kívül markát beszorító, szűk kezű, hogy másra ne szoruljon.» Lásd: *Magyar Athénás.* 315—16. lap.

korszak bölcsészeti jelenségeiből is föltetszik. PATAKI FÜSÜS (Fwsws) JÁNOS, sárospataki születés, nevelés végett 1616-ban ment Heidelbergbe, 1617-ben Marburgba, s haza térve 1622 körül ungvári, 1626 táján sárospataki, 1629-ben szatmár-németi ref. lelkész könyvet ír a moraliák, mint az idő szerint kedvencz tanulmány, nemében, melyet «Királyok tüköre» czím alatt Bethlen Gábornak ajánl. «Nagy munkával készült könyv», írja róla Szombathi*), «melyet a régi időkben a nyomtatott exemplárok ritka és kevés volta miatt sokan le is írtak.» Az ajánló levél iratott «az utolsó időnek 1622. esztendejében,» a munka nyomtatott 1626-ban Bártfán. Nevezetes, hogy Füsüs Bethlent a kenyér-falvából (Betlehem héber szó jelentése) származott királynak, szabadulásunk királyának, és miként Sándort a régiség Nagynak, úgy őt is Nagy Gábornak nevezi, sőt egyenesen magyar királynak czímezi. «Hogy peniglen magyar nyelven írta könyvét, lőt — írja Füsüs — felségednek és országhunkban lévő magyaroknak kedvéért. *És ugyan mi szükség is deákul írunk?*» Előadván pedig, hogy más nyelveken sok minden meg van már írva, folytatja: «Inkább kívántatik azért, hogy az mi nyelvünköt, az menijre lehetséges írásunkat ékesgessük. Én is ezt előttem viselvén, az magyar nyelvet megtartottam, hog ez könyvecske mindenektől minden részeiben megh értessék.» E hang Szenczi Molnár Albert korára esik, s nem sokára Apáczai Cseri János magyarul szólaltatja meg az újkori bölcsészetet.

A «Királyok Tüköre» áll két könyvből, a könyvek részekből. Az első könyv tartalma a *törvény*, mely «az országnak székiben ülő gubernátornak királyi botja, melylyel az országot igazgatja; az fejében lévő korona *az igaz vallás*, az arany alma, melyet kezében tart, *az igazság.*» Második könyv «az királynak, fejedelmeknek és egyéb uralkodóknak elsőkből származott ékességekről.» Ezen ékességek tizenkét drága kő. «Jaspis az erősség, Chrysolithus az szorgalmatosság, Hyacinthus az szerénység, Topazius az okosság, Beryllus az ártatlanság, Sapphir az mértékletesség, Chrysoprasus az nyájasság, Sardius az ékesen szóló eszesség, Chalcidonium az állhatatos hűvség, Smaragd az kegyelmesség, Sardonix az méltóság, Amethystus az mértékletes szerencse.»

*) Sáros Nagy- és Kis-Patak prédikátorainak rövid emlékezete. SZOMBATHI jegyzeteiből összeszedte L. Sz. J. (K. I.)

Fűsüs e könyve nagy olvasottságot tanúsít, s kora itéletét ma is elfogadhatni felőle. Jól esik látni benne, az ó és új műveltség kitünőbb elméi hogyan idéztetnek egymásután folytonosan; hit, vallás, világnézet különbsége mellett is, erősíteni, világosítani az ő saját erkölcsi szabályait, melyekből mintegy versenyt rendez a miveltebbek számára. Egyébiránt őszinte, szókimondó, lehet hogy igen protestáns vagy épen puritán és több. Mert kimondván, hogy «a mértékletesség mindenekre alkalmatossá teszi a királyt,» megjegyzi, hogy «az ellenkező vétkek az gondviselésben meggátolják és hátra marasztják, minemű az harag, faldoklás, részegség, tobzódás, bujaság, tunyaság és az *képekben* való gyönyörködés.» — A német neki mint magyarnak «ellenkező tudományu nemzet.» Sőt néhol gyermeteg az őszinteségben, s pap létére ajánlván a borral való mértékletes élést, példával tanít: «lám szent Pál tanácsolta Timotheusnak, hogy borral éljen,» s utána veti: «Krisztus urunk magát meg nem tartóztatta az boritaltól elannyira, hogy részegesnek mondanák, az apostoloknak is adott és az borból az ő szent vére kihullásának sacramentumát szerzette.» — Prózája inkább mint Csomboré jelez valamit ama keresetlen erőteljből, gyökerességéből, mely Pázmánon keresztül Széchenyiig legbiztosabban szólott és jutott a magyar elméhez. Irván az *erősségről*, mi alatt oly jóságos cselekedetet (virtus, erény) ért, melyet «az úri férfiakban valamely országnak megszabadítására isten szokott adni,» beszél a különböző népek hadi képességét ily módon: «Bizonyos dolog, hogy minden helyen születetnek tunyák és serények, de mindazáltal egyik nemzetség az másikat felülhaladja az hadakozásban, és még az ég is különben munkálkodik együtt (egyik helyütt) mint másutt, nem csak az testi erőnek, hanem még az szívnek bátorságának megszerzésében is. Azok az nemzetségek, kik közel laknak az naphoz, az felettébb való melegség miatt ugyan megszáradnak; bódog az bölcselkedésben, de kevés vérral bővülködnek, annakokáért nincsen állhatatosságok és bizodalmas bátorságok az hadakozásban, mert félnek az sebtől, úgymint kik tudják, hogy kevés vér vagyon benne. Viszont az éjszakra lakozó nemzetségek, kik az nap melegségének sugár szárnyaitól nem annyira verettetnek, nem oly boldogok az tanácsadásban, de vérral bővülködven gyorsak az hadakozásban. Oly baj (bajusz) tollat hordozó ifiak választassanak azért az hadakozásra, kik képesség szerint

való híres tartományokban nevedtek fel Nem kételkedhetni abban, hogy a külső rabota (robot) munkához szokott parasztság közül vitézebbek nem támadnának, úgymint kik az napnak hévsége alatt fáradságos munkában nőnek fel. Ez ilyen elszenvedheti az nap melegségének ragyogó sugárit, nem keresi az árnyékot, fürdésben nem gyakorolja magát, heted évi szeny megeste kemény bőrit, gyönyörúségeket nem kóstolt, szelid bófinta (bánható, tractabilis), kevéssel elégedik meg, tagjai minden munkának elszenvedésére alkalmasak, megszokta az vasat viselni, terhet hordani, árkot ásni, az megepesztő (apasztó) meleget semminek tartani, az zuzmarát szerző hideget elszenvedni és az port eltérni. Minekokaért az mezőről kívántatik inkább, hogy az tábori erőnek sokasága egybengyűjtessék, kik mennél több nyomorúságot látnak életben, annál inkább nem rémülnek meg az haláltól, nem úgy mint az gyönyörúségben élő hon lakosok és veszteg ülő emberek,» e hexameter szerint:

«Elhigyed, hogy rosz vitéznek varga, szabó, szöcs.»

Mi lehet az *irgalmasság*, megfelel: «Nem egyéb, hanem az embereknek egymáshoz, az természetnek folyása szerint való szeretetből származott szánakozó indulatjok, mely még amaz nagy hadakozó Bendegúz fiában, az nagy Nimrótnak unokájában Athilában is feltaláltatott, kit midőn egy városon Lupus nevű püspök, lovának eremleiet (fék) fogván által vezetett volna, kívül az városon tanált egy sereg asszonyembert, kik az ellenségtől való féltekben az erdőkre futottanak volt, közöttök egy némi-nemű asszonyi állatnak tíz leányi voltak, az legkisebbik két esztendő, kit az hátán nyakában kötve hordozott, ketteit ennél valamennyire nagyobbakat, az szamar hátára helyeztetett és a hete majd inkább mind egyenlő, igen szép ábrázatúak az anyjokkal mentek együtt, és az leányzók az vitézeket reménytelen meglátván, kezdettenek keservesen siránkozni és az anyjok körül esedezni, hogy ne hagyja őket. Azonközben az ellenség kezében estenek, és az vitézek egyenlő szépségeken álmélkodván nem bántották őket, jámborul Athilához vitték, kik az király előtt magokat mind az földig meghajtották, és nagy siránkozással lábához borulván, kívánták jótéteményét, melylyel oly nagy könyörületességre indítatott az király, hogy nem csak biztatta és felköltötte őket, hanem még megajándékozván

nagy békességgel elbocsátotta. Ugyanis az embernek két tiszti vagy on ez világon. Az egyik egyesülni az istennel, ez *religionak*, igaz vallásnak hivattatik, mely egyenlőképen mindenektől kívántatik. Az másik egygyé lenni az emberekkel, ez *humanitasnak*, könyörületességnek neveztetik, mely mindeneknek felette leginkább az királyban kívántatik, hogy az ő alatta való népével ez által egyesülhessen és mindenektől szerettségsek.»

A haragról mondja: «elveszti a bölcseséget úgy, hogy nem tudja mit és mi módon kell cselekedni; belől az embert alattomban gerjeszti, kívül alakít tarjagossá tévén ugyan felgyulasztja, magának beszél és megfelel, mintha valakivel perelne. Az harag az csendességet elejti, mert a jó ítéletnek világosságától megfosztatik, midőn az elmét gerjesztvén felzurja zavarja... Az harag az állat (substantia, állag) szerént való igazságnak isméretit elfordítja; mert midőn az felzavarodásnak sötétsége megindul, az isten isméretének sugár szárnyai bevonattatnak.» — «Az haragos férfiú rút. Mi módon? Mert az emberi ábrázatot levetvén, mintegy oktalan állatnak hasonlatosságát öltözi fel. Gondolhatsz meg csak egy kevéssé az megharagudt embert: dühösködik, feni fogát, széllyeltapod, elfordúlnak szemei, szíve felgerjed, az erek benne felháborodnak, elméjének szemei meghomályosodnak, tüzes beszédek szarmaztat, kezét tétova illetlenül hányja, lábaival nevetségre szokatlanul ugrik, az ki csendesíteni akarná, ellene tusakodik és mint szintén az esztelen az ártatlanra rohan. Kajálbajál, de mit mondjon maga sem tudja. Mint az farkas egyben vetvén fogait agyarkodik, mint az medve másra rohan, szemei mint az kigyónak kidölyednek, mint az orosz lány felgerjed, mint az vadkan tajtékot túr, mint az majom vonogatván szemöldökét gúnyolódik és az átkozódásnak porát mint az bika maga fejére hányja.»

Eleget társalkodtunk Fűsüssel, hogy minden érdekeltég után is megváljunk tőle. Irodalomban ő még úgy sem volt, legalább tudtommal bevezetve pusztá nevéen s munkája czimén kívül. Felhozzuk utána kecskeméti születésű HÁZI JÁNOS-t, Bethlen Gábor török tolmácsát, ki törökből fordíta egy Ethikát (Envarul Asikin) s nyomata Kassán, 1626-ban, és megemlitjük PRÁGAI ANDRÁS-t, megint moralistát, ki Guenarrai Antaltól «*Fejedelmek serkentő órája*» czimű könyvet nyomata Bártfán, 1528-n. I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsána költségén. Tanúlt Sárospatakon, melynek

papja, Suri orvos Mihálynak védelme alatt mene Heidelbergbe 1616 táján, visszatérve ref. lelkész volt Szerencsen a zempléni Hegyalján. Erkölcsirő VARGYASI DÁNIEL JÁNOS is; mutatja vitaértekezése «de fortitudine. Lugd. Batav. 1630.» Azonban az irodalmi nevet legjobban kiérdemlette SZENCZI MOLNÁR ALBERT, ki már szentírást, postillákat, magyar nyelvtant, szótárt is adott az irodalomnak, Czigler György «de summo bono» vagy «discursus de incertitudine rerum humanarum» feliratú munkájának fordításával: *A fő jóról*. E nagy mérvű íróra vetvén szemünket, nem látjuk be egy tekintetre: annyi áll előttünk nézni való. — A legfőbb jónak tulajdonsági «*először*, hogy ő magában tökéletes igazságu légyen, és minden hamis festett szín nélkül megállhasson. *Másodszor* teljességesnek és minden fogyatkozás nélkül valónak is kell lenni. Annak felette *harmadszor* állhatatosnak és nem ingadozónak.» Nehezen fognánk egyebet találni MOLNÁR ALBERT-nél is, mint bölcsészet-hittani és történelmi adatokat, példákát; annálfogva leginkább előadási tekintetben jegyzünk ide valamit fordításából a nyelvért. «A szép, ékes öltözet hoz-e valami hasznot az csendes boldog életre, és az igaz teljes és állandó örömrre,» ez a kérdés vagy feladat. A felelet rá: «Sokan találtatnak oly emberek, az kiknek főbb kedvek, gyönyörúségek vagyon az szép, ékes, czifrás öltözetekben, és éjjel nappal azon igyekeznek, hogy arra szert tessenek, és azt állítják, hogy, ha magokat mint az páva oly szépen felékesithetik, czifrázhatják, mindenek megvayon, osztán valamieknek kellett lenni az boldog és nyugodalmas életre: hogy így immár eléggé megékesítették, felczifráztattak, jó karban vagyon dolgok, gyakran tükörben tekintetik szép öltözeteket és azt állítják, hogy senki nincs hozzájok hasonló. Látjuk innen, hogy ez mostani kevély pompáskodó világ az ő tárafarás, sinóros, gombos, vágott, metélt, varrott, prémezett öltözetekkel mely igen piperéskedjék, kevélykedjék, pompáskodjék. És senki nem találhat oly guggos, búbos, tárituppos idegen forma öltözeteket, hogy más mindgyárt ne követné és olyant ne csináltatna. És az mennél dísztelenebb, bolyókásabb formája, annál kedvesebb és kellemetesebb ez gyalázatban borúlt és megvakúlt világnak. És így egy eszélyös (eszelés) bolond sok bolyókás kábákat szerez. De ezt még fenynen mentegetniek kell az gyalázatos pompáskodást az gyönyörúség halászó világ fiainak. Az tisztességes öltözetet elszenvedheti az isten,

úgy mondnak ök, az ruházat ékesíti az embert; vegye rá az kinek vagyon, etc. Sőt ha szinte eldísztelenít is, és bolonddá, kábává teszen is, ugyan ékesít azért, hogy az madár az ő tollain, az eb szőrén ismértethessék meg. Mert nem tudná ember, hogy oly kába, galád, fantastikos légy, hogyha az tárafarán szabott, metélt, vagdalt, bélelt, prémezett, sinórozott bonesokos köntösödről, öltözetdről meg nem ismértetnél: az melyekben mint amaz széltől térengetett lövöldék, leppendék úgy fordúlsz, repülsz, levegsz elő, mintha valami tövisbokorból nőttél, vonyattattál volna ki. Nem kell csengetyűs fület kápádra csinálni, igen ismérnek öltözetdről, enyves madarász póznádról, lépes lészádról.»

Az erkölcsiratok szaporodnak. Megint idegen kútforrásból adja IRATOSI JÁNOS Perkins Vilmos latin munkáját «de humanæ vitæ feliciter instituendæ modo, az ember életének boldogul való igazgatása» czim alatt, mely kijött Löcsén, 1641-ben. ILYÉSHÁZI GÁSPÁR gróf, első iskoláit a hazában végezvén, Lipszébe ment tanulni. Midőn Magyarországra visszakerült, fegyverben találá a nemzetet, s maga is tevékeny részt vön a Bethlen- és Rákóczy-mozgalmakban. Több munkái közül ide szól a «kézben viselő könyv a jó és boldog kimulásnak mesterségéről.» Debreczen, 1639. 8-dr., melynek eredetie: Joachimi Beust manuale, pium et beatum e vita exitum indicans. Szül. 1593., + 1648. ILYÉSHÁZI GYÖRGY gróf latin munkákat írt: «de justitia originali, ejusque inessendi modo. Trenchinii, 1640.» és «Oratio in genere demonstrativo continens quadrigam columnarum ethicarum.» Ugyanott. TASI GÁSPÁR írt «az elmének istenhez emelkedéséről,» azaz: fordítá Bellarmin munkáját: «de ascensione mentis ad Deum per scalas rerum creatarum. Bártfa, 1639-ben.» LASKAI JÁNOS 1629-ben ment iskolákra Németországba, hol később is megfordúla mint nemes ifjak útítársa, kísérelője; gr. Bethlen István ecsedi pappá tette, de volt nyirbátori lelkész is. Fordítá Justus Lipsius munkáját: «A polgári társaságnak tudományáról. Bártfa, 1641.,» melyet ajánla Vay Péternek, ki jóakarattal volt iránta. KUCSERA JÁNOS, a rózsahegy-i gimnázium igazgatója vitázott «az erényről» (disp. ethica de virtute) Löcse, 1641., «a homiletikai erényekről» (de virtutibus homileticis). U. o. 1643. «Thematum philosophicorum fasciculus.» U. o. 1644. SCHOEN GÁSPÁR Eperjesről, tanult Wittembergben, és írt bölcészeti értekezéseket a) az elvonásról (de abstractione),

b) a formásságról (de formalitate), *c*) a legelmésebb érthető fajról (de ingeniosissima specie intelligibili), melyek világot láttak 1665-ben Wittembergben. DÁLNOKI MIHÁLY, az egységshivők kolosvári iskolájában másod-tanár (lector), majd 1646. évtől fogva lelkész is, szeme világtól megfosztatván egy napfogyatkozás idején tartott lecke alkalmával, Boëtius munkáját a vigasztalásról (de consolatione) pusztá emléből előadta és megmagyarázta. CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY Erdélyben, Apafy Mihály fejedelem védenzeze magyarrá tévé Perkinsius munkáját: «de animæ conscie scrupulis,» Bod szerint «a lelkiismeret akadékiról,» mely közzé lett Amsterdamban, 1648. 12-dr. Egy erkölcsi levele Szebenben jelent meg ily czim alatt «Tanácsi tükör.» 1663-ban, melynek latin szerzője GYULAI PÁL. 1585. (L. fennebb.) ÁRKOSI TEGZŐ BENEDEK, székely, Sepsi székéből, Árkos falujából, honnan a kor szokása szerint előneve, tanult a kolosvári egyhivő gimnáziumban. Ezután az orvosi tudományok végett Páduába ment, hol nagy előhaladásra jutott isteni és emberi tudományok ismeretében. Kolosvárra visszaérkezve, kisebb tanár (lector) lett. Írt theologiai és bölcsészeti ágban. Ily «Oratio panegyrica de laudibus philosophiæ et medicinæ» Patavii, 1639. MAUTNER JÁNOS, kassai születés, ugyanott az ágostai gimnázium igazgatója: «Tirocinium logicum XX. et Gymnasium logicum CC. tabulis comprehensum,» Leutschoviæ, 1640., latin munkával bővíté a bölcsészeti műveltséget, méltóval arra, hogy Michaelis (Georg.) a wittenbergi egyetemen logikai leczkéi alapjául választaná. BEDEGHI NYÁRI BERNHÁRD *) Utrechtben 1646-ben megjelent bölcsészeti munkája, mint czíméből ítélhetni, szintén erkölcsirat: «de summa rebus in gerendis dexteritate ubique necessaria et constantia semper servanda.»

HETEDIK FEJEZET.

A nagyszombati egyetem. — Tolnai, Comenius. — Az előkor bevégeződik.

A XVII. század eleje, az ország rendkívüli állapotaihoz képest, filozófiai műveltség dolgában örvendetes arcczal mutat-

*) Említi gróf KEMÉNY JÓZSEF: *Új M. Muzéum*. 1859. IX. köt. 404. l.

kozik. A protestantizmus sikerei után ítélve Mátyás kora jut eszünkbe, azonban Bethlené folyt. A mit e korból a polgári és vallásos életrealitás javára felírhatunk, a tudományt is illeti; de az öröm csak részletes lehete, mint az ország, mely darabokban feküdt az erdélyi fejedelmek, a magyar király kezei között és a török hódoltság kényszere alatt. A haza éjszaki részén kelet-től nyugotig az újított hit szabadabb eszmélkedései adának lendületet a komolyabb ismereteknek. Az a nagy országút, melyen, a török hódoltságot kikerülve, a míveltebb nyugoti külfölddel folyt Erdélyből a közlekedés, egyszersmind a tudományosságot is hordozta. Gyulafehérvár és Sárospatak, mindkettő az erdélyi fejedelmekre hallgatva, a protestáns, Nagyszombat a magyar király alatt, a katolikus érdekeknek székhelyei, vagy legalább jelentékeny állomásai az út vonalába estek. Elismert dolog, hogy szellemi részről a protestantizmus vitte a zászlót és adta ki a jelszót, és a jelszó indít. A két elem találkozott. Az uralkodásra siető befolyás ellenében állta fel már a másik oldalon Pázmány Péter, az esztergami főpap, alapját vetni Nagyszombatban a bölcészeti műveltségnek s osztozni a század dicsőségében Bethlennel és a Rákóczyakkal. Az ellentét sohasem fejtett ki hasznosabban. 1635. évben meg is nyílt a nagyszombati egyetem, Pázmány oly világos meghagyása mellett, hogy még azon évben bölcészeti tanfolyamot kezdjen, mely következőleg három évre kiegészítve állandósíttassék*).

Midőn PALKOVICS MÁRTON, a logika tanára, ékes szónoklattal az *észszerű bölcészetről* (de philosophia rationali) ünnepélyesen megnyitá a nagyszombati főiskolát, a protestáns műveltség kilépő félen volt a skolasztika hajboncsaiból, vagy legalább bírta zsöngéjében az új idő értelmét. Ramus Péter lett volna az átvezető, kiről főlebb megjegyzők, hogy Erdélybe jövendő vala, de megemészté a párisi vérmenyekző. Tanai jöttek helyette. Tan ellen tant könnyű volt állítani, és magok a protestánsok nagy részben erőfeszítésig

*) Tenebitur etiam Societas (Jesu) Tyrnaviae hoc ipso anno millesimo sexcentesimo trigesimo quinto unum cursum philosophicum inchoare, successivis vero consequenter annis tres philosophici cursus una cum Ethica et Mathesi habeantur cum duobus theologiae scholasticae professoribus. (FEJÉR: Historia Acad. Pázmániae. Budae 1835. Documenta. 16. lap.)

emelték a heidelbergi Keckermann és vele a skolaszticizmus hagyományos tekintélyét.

Sárospatak, kitünő iskolaváros, ez időben heves küzdelmek színhelye lett, melyekbe az összes protestáns értelmiség, magát a fejedelem I. Rákóczy Györgyöt és családját sem véve ki, vagy egyik vagy másik részre, beléjük sodortatott. Épen Tolnai Jánosra, ki Angolországban nyerte műveltsége zamatát s gondolkozása irányát, bizatván a sárospataki főiskola vezetése, következtek a jelenségek. A hír úgy jött előtte, mint a vészmadár. Puritán érzelmekre gondola, mely reá várt, a felekezet; a puritánokról pedig csak rosszat hallott, a kik fejedelmet fognak kivégezni. Erdélybe, mint meglátandjuk, e hirt hozva menekült az angol Basire. Így, az előjelekből nem volt nehéz sokat fogni Tolnaira, a mi nem igaz, sőt igen könnyű volt tudományát elfeketitve tengerentúli morozófiának csúfolni, mint az ellenségek régi szokása, mely nem változik.

Hogyan lelé Tolnai a sárospataki főiskolát és benne a tudományos kilátásokat, meg fogjuk érteni, ha tudjuk, miként voltak berendezve a tantárgyak. A latinban Molnár Gergely és Melanchthon Fülöp nyelvtana, a görögben Károli Péteré használtatott. Szónoklatban ismét Melanchthon Erotematája, Péczeli Imre Isagogia rhetoricája, Keckermann rhetorica majorja. Észtaniakban újból Melanchthon és még Lossius dialectikája, megint Keckermann logikai rendszere volt — mint a magyar reformált iskolák nagyobb részében közkivánatra — bevéve. Fizikában Margirus természet-isméjén kívül Keckermann természettani rendszere; bölcsészetben Alstedius és Keckermann metaphysicája, sőt a hittaniakban is Melanchthon loci communes-én, a heidelbergi kátén, Ursinuson, Trelocatiuson, Vollebius és Vendelinus hittani rövidletén (compendium theologicum) kívül utoljára és megint Keckermann hittani rendszere (systema theologicum) forga iskolai közkezen*). Tehát Keckermann és megint Keckermann! Melanchthon köztelentély volt, de Keckermann! Tolnai ezt a Keckermannt nem szenvedhette. Képzeltetni, minő nagynak kellett lenni a visszatetszésnek, midőn az iskolában Tolnai föllépven, Keckermannt megtámadta, kézikönyvét rövid úton kiküszöbölte. Keckermannt megtámadni a

*) Sárospataki Füzetek. 1865. 621. l.

tekintély felségsértése volt; az esemény iskolai forradalomná nőtte ki magát s példázta az életet. Kár volna épen azért hallgatással mellőzni a nagytudományú erdélyi püspök Geleji Katona István ítéletét Keckermann logikájáról s vele összefüggőleg Tolnairól. — «Az a logika, tudniillik Keckermanné, szól a tudós főpap, oly mélységesen és mesterségesen irt logika, hogy abból a tanuló ifjak nem csak a logikában, de még az egyéb tudományokban is erős fundamentomot vehetnek, és az hitnek ágazatiban támadt agyas ellenvetésekre nagy segedelmet vehetnek mind az ariánusok mind az pápisták mind pedig a lutheristák ellen. Az én ítéletem szerint, folytatja alább, jobb volna Tolnai János uramat az pataki mesterségből (tanárságból) kivenni, mint azt a logikát letenni, mert ha erővel rá vetik is, csak kopácsol rajta, refutálja, ócsárolja az deákok előtt»*).

A jeles főpap igazat jósolt. Keckermann logikáját Tolnai a haszontalan alosztályozások csupa zavarának, a hamis törvények halmazának, ugyanazért lelkiismerete szerint nem taníthatónak nyilvánítá. — Felette nagy meghasonlás az iskolában. Tolnai ellen sok és különféle vádak emeltettek. «Az pataki deákság közül ötnél több ninesen, az ki pápista emberrel disputálhatna és megállhatna. Az logika volna az deáknak szárnya és körme, (Tolnai) ettől fosztja meg»**). A vita zajjá lett és túlesapott az ország határain Hollandiába, honnan Maresius gröningsi tanár avatkozott belé. Azonban ez már hittani érdek; Tolnai és mozgalmái hasonlóan; de azért esik némi világítás belőle a kor bölcsezeti állapotaira. Keckermann gyűlölete mutatja, hogy a skolasztika meg volt unva s hatalmas reakció támadt ellene, melyet azóta sem tudnak felejteni annyira, hogy Tolnai neve ma is még a reformeszmék zászlója. Bizonyos továbbá, hogy a hit dolgai nem lehettek el valamely bölcsezeti támogatás nélkül annál kevésbbé, mennél orthodoxabb volt színezetök. Ellenben Tolnai az újító felől olvassuk, hogy a metafizika létezését tagadta. — Ez aligha igaz.

Bölcsezeti szempontból ez időtájatt nem szükség különbséget tenni a katolikus és protestáns irány között hazánkban. Geleji Katona István, Miskolczy Csulyak István, Szilágyi Benjámín

*) *Sárospataki Füzetek*. 1857. 178., 179. l.

***) Ugyanott 1865. 614—642. ll.

István, amaz Erdélyben, ezek Magyarországon Tolnai leghatározottabb ellenségei, Nagyszombatban sem lehetnek vala különbskolasztikusok, mint voltak Gyulafehérváron és Sárospatakon. A skolasztikusok nem felejtették hagyományait s értették, mi az Bacónál: «hagyjuk a hitnek, mi a hité» és Palkovics Márton példájaként böleselkedtek az észszerű felett, üzven a skolasztikát olyan nyugodt és gyökeres meggyőződéssel, mint elődeik, hogy benne isteni és emberi dolgok ismeretére nézve ki van mondva a végszó. A bölesészet nekik mennél kevésbbé volt keresztyén, annál jobbs Aristoteles mennél kevésbbé ösmerte Krisztust, annál inkább méltó az örök üdvre, mint ezt a kölni theologusok egy önálló munkában «de salute Aristotelis» hajszálnyi finomságig megmutatták. Az újító felekezet ellenben, hihetőleg Bacótól kapva vérszemet, mihez Descartes föllépte is nyujta egy jó adag bátorságot, iszonyodván a skolasztikától, tagadott mindent a régiből annál inkább, mennél kevésbbé volt készen az állítás érveivel; azaz tagadta, a minek hasznát úgy sem vehette; és váraozott valami jobbra, s ez volt minden állítása, mialatt győztesen fordúlt felül az orthodoxia, de az életben Tolnai maradt fel. Csudálatos egy adat az élet diadalmaihoz, hogy Tolnai mellett koránsem a szakértő egyházi rendből, hanem a világiak közül egész sereg zemplénmegyei úr járt közbe a sárospataki főiskola gondnokánál, sőt maga Lorántffy Zsuzsána is, Zákány András követe által, a gálszécsi zsinaton*). A vallásbölesészeti érzület, a mint e jelenségekből kivehető, lassanként oda volt már érlelődve az egészséges felfogású közvéleményben, hogy ne lássa vétkesnek az agg hit ellenségét s köszöntse az új időt, melyben a bölesészet várja kedvenceit. Így az angol míveltség rovására ejtett «morosophia» csak is a papi oldalról hangzott már gúnyosan, s a vallásba való elmélyedést, az ezzel járó szertartási különzséget, az úgynevezett puritán szemforgatást érdekelte; mely tekintetben az egyháziaknak is meg kell adni a magok érdemét, a miért nem akartak szakítani a nemzeti hagyományokkal, ösies egyszerűséggel.

Metafizikáról levén szó, igaz, hogy a gyakorlati irányú angol elme sohasem mívelé a metafizikát előszeretettel. Ha valaki, épen Baco, az, ki a természeti tudományokban lelé a világ jövőjét

*) *Sárospataki Füzetek*. 1865. 636—640. II.

s a népek anyagi jólétének biztosítékát: mégis a metafizikát érti, mondván: «alapíttassék egy egyetemes tudomány, mely a többinek anyja legyen, és a tudományok előmenetelében az útnak mintegy az a része, a mely még el nem ágazott.» E tudományt nevezi ő «*philosophia primának*», Azonban kétkedik és kérdi: vajjon ez is a hiányzó (*desiderata*) tudományok sorába teendő-e? És úgy véli hogy igen. «Van ugyan, folytatja, e részben is a tudománynak valamely loma, rendezetlen halmaza természeti hittanból, fizikából, logikából, mint lélek és elvtudomány, melyet emberek, a kik szeretik magokat csudálni, föliengös beszéddel a tudományok hegyibe tolnak; de mi, kevélységtől menten, annyit akarunk, hogy jelöltessek ki valamely tudomány, mely mindazon axomiákat, melyek a különös tudományoknak nem övéik, hanem többeket közösen illetnek, magába foglalja»*).

A miről így beszélhetni, az vagy megvan, vagy meglesz. Baco a metafizika meglétét nem hitte, hanem programját irván, létét megjövendölte. Az ő kétkedése lön már tagadássá Tolnai szájában; mi a *multra* esett, a skolasztikát illette. Józsanul véve a dolgot, látni való, hogy a metafizika nem volt eltagadva, hanem régi alakjában elégtelennek tartva, elvetve; a logika pedig annál nagyobb tekintélyben, mint a tanultság «szárnya és körme», tulajdonkép a theologiai versengések paizsa és kardja. Egyébiránt a század bölcészeti állapota ingadozott. Most a természeti ösmeretek búvárlása fogá kipótolni a metafizika hiányát, mert a természet törvényei örökek, az első bölcészetnek pedig ilyenekből kell kiállíttatni. Majd az élet iránya, mely mindig a gyakorlatiasság, szított az erkölestanhoz (*ethika*), mint a mely az államra, életre egyiránt hasznos, azonfelül érthetőbb is az elvont metafizikánál, sőt fontosabb, mint magok a természeti tudományok, melyek inkább a külsőnek, a morál pedig a belsőnek ismerete. Ez utóbbi nézethez ma is hajlandóbb a magyar elme. Itt leljük meg nyitját hazánkban — épen úgy mint Angolországban — az erkölesiratok, majd politikai elmélkedések folytonos keletének, talán épen divátának. — De minők voltak emez erkölesiratok? A fennebb nyujtott, leginkább fordítási mutatóványokból ítélve, oly elmélkedések az ember társalmi és

*) De dignitate et augmentis scientiarum, Lib. III. C. I.

magán kötelességeiről, melyekben, azonkívül hogy megnyerik a közkedvességet, nem szükség, nem is nehéz eredetinek lenni, mert az emberiség első rendű követelményei. Az evangéliom mellett azon lélekzettel olvassuk bennök az egyházi atyák és régi klasszikusok, keresztyén és nem keresztyén írók jeles mondatait, intelmeit halmozva és válogatás nélkül, a mint a fölvelt tárgy kívánja. Szerzőik legtöbbszörre egyházi férfiak, kikről tapasztalásból tudhatni, hogy örömet nyújtanak vigaszt és tanokat a nép elé. A tartalom vegyes volta mutatja, hogy inkább hajoltak az egyetemes érdekekhez, mint maradtak volna kizárólagosan a keresztyén hitélet alapjain.

Ezen iránynyal tisztábbá lön egyre a lélek eszméje, ismerete. Jól egyezik már a tudomány történetével, hogy nyelvünkben erkölcs és lélekismeret, igen helyesen, ugyanaz. Melanchthon, a protestánsok egyik legnagyobb tanítója szerint a lélek, mely a testet mozgatja, mint valamely finom gőz a vérből kinyomva, hasonlít lángocskához, mely a test tagjaival ételmeleget közöl és az agyvelő ereje által még tisztább és finomabb lesz*). — Baco szerint az állatok lelke testi állományul tekintendő, melegtől finomulva és láthatatlanná téve: szellet, mely tüzi és légi természetű; a tűz cselekvésre indító erővel ruházván fel, a lég pedig benyomások elfogadására lágyítván meg. Előkelőbb állatoknál kitünőleg a fejben, honnan végig foly az idegeken, megtelve oly vérrel az üterekből, hogy magát megújítja**). Descartes a lelket egyenesen a gondolkodásban, mint belső elvben helyezvén, első, ki a gondolkodást testnélküli állomány tulajdonának, a kiterjedést pedig a testi világnak állította***). Övé a dicsőség, hogy az eszmeiség nyitját ily módon fölfedezte. Minő jól eshetett pedig a keresztyén gondolkodásnak eme szerencsés fordulat, minden azótai előmenet bizonyítja. Az elme és körülményei között volt ezáltal megtéve a lényeges különbség, s elválasztva egymástól az anyagi és szellemi világ, mire a bölesészeti fejlődés tétovái úgyszólván biztosabb lengésű irányba szedődtek, vagy határoltattak. Ezután is fog még

*) RITTER: *Geschichte der christl. Philosophie*. II. B. 53. l.

***) De dignitate et augmentis scientiarum. Lib. VI. c. III.

****) RENATI DESCARTES, *Opera philos.* Amstelodami. 1698. Notae. 178.,

a bölcészetet, hol a természeti tudományokhoz, hol a mathezishez, hol a hit- és erkölcsstanhoz mutatni előkelő hajlamot: de mégis a descartesi szózat világánál nyílt fel ama szellemi táj, melynek tudnivaló szépségei a mai bölcésészeti műveltségben lerajzolják.

Ennyit legalább fölemlitheténk e helyütt az újabbkori bölcészet eszmélkedéseiből a lélek fogalma iránt a nélkül, hogy a tudalom fejlődését minden fokozatain láttatnók, s a rendszerek elkészülését könyvünkben, mint valamely faragószéken, utáncsinálnók. Csinálja ezt a bölcészet egytetemes története. Nálunk e tudománynak nincs oly származatos, ízről-ízre kimutatható folytonossága, hanem csak szakadozott irodalma. Lett és jött a rendszer hozzánk mint a vendég, el is ment rendesen mint az. Mielőtt beéltük volna magunkat valamelyikbe: kénytelenek voltunk ellenni nélküle, ha nem akaránk elmaradni a pályán előljáró nemzetektől. Így a fejlődés gyors volta megszegyeníté legjobb akaratunkat; de gyér számú kedvelők és mivelők nem is sorakozhattunk oly derekas tömörségbe együvé, hogy minden oldalra jutván elégséges vizsgáló erő, szerves műfolyam telt volna ki munkálatainkból. Elég volt, ha soknemű viszontagságaink közepett egy-egy érett gyümölcsöt szakaszthatánk magnak a tudás fájáról. Már is látszik, hogyan szakad a mi tanultságunk folyamába egy-egy esatornácskán az ismeret majd innen majd amonnan; s hogyan vet habot lassanként az életnek víze, mely a bölcésesség tudománya, egy medenczében, mely az irodalom. Megjelölhetjük mindjárt, hogy a XVII. század közepe táján némi szaporább elevenség, több oldali fejlődés mutatkozik az elmékben. Már ismerjük az erkölcsstan iránti vonzalmat, mely országos életünkkel az iskolász bölcészet karjain együtt jár. Lett alkalmunk látni, hogy a metafizikai elvontság, az *ens*, tulajdonkép a *lét* tana mellett, mi akkor *vagyonság*-nak (COMENIUS) is mondatott, öszszerű eszmék: a *natura* és *coelum* is megjelentek egy-egy természettudományi vitaértekezésben az akadémiákon. Ne várjunk sokat e dolgozatoktól. Akadémiai soványságok. Ily nemben igen sokáig meg kell elégednünk a régi bölcészek elméjével, PLUTARCH, LAERTI DIOGENES, idősb PLINIUS értelmével a természeti tárgyak felől, ámbár egy sem lesz oly tekintély mint ARISTOTELES, kihez a szentírás-magyarázók is eljártak tanácsot kérdeni; még igen sokáig fogunk tanulni másoktól, hogy végre magunktól is tanulhassunk, mert ez a bölcésészeti műveltség koro-

nája: de azért ama jámbor akadémiai értekezések a mi tudományos életünk zsöngéi; velök mindegyre szaporodik az ismeret kelmeje, s a tudomány legalább kezdetét veszi pályafutásának.

Honnan jöttek mi hozzánk COMENIUS, ALSTEDIUS*), BISTERFELD? Nem az a szellem hívta-e be őket, mely MÁTYÁS idejében is már a külföldi s leginkább olasz tudósokat? ALSTEDIUS roppant enciklopédiát írt, Bisterfeld sok munkát, Comenius hasonlóan; de a három közül minden bizonynyal legmaradandóbb emléket hagyott maga után Comenius. Ő nem csak tudós volt, ki folytatta volna elődeit, hanem új tudományt is hozza, melyben úttörő volt. Egyenesen Tolnai tanácsából hívta őt meg Lorántffy Zsuzsána és tudományszerető fia Zsigmond**) Sárospatakra, az iskolának jobb rendbe hozása, s a nevelésnek, tanításnak tudományos elvekre alapítása végett. Mint ilyen viselt ő hivatalt négy esztendeig «pædagogiarcha» czímmel a Rákóczyak főiskolájában; oly esemény, a mely igen érdemlette volna, hogy folytattassék. Ha mégis a viszontagságok miatt mindez nem vala lehető, nyereség, hogy van e részben is mire visszamutatni. Mert Comenius a nyugoti pallérozdáshoz, különösen Németország törekvéseihez kötötte a mienket. Ott ugyanis Trotzendorf és Sturm megelőzték már őt, kiknek elveire az alaki tanítás körül jól következtek az ő reál irányú nézetei oly érdemben, a mint azt Montaigne és Baco jóval előbb kiáltották.

JOHANNES AMOS COMENIUS (Komnai Ámos János), Morvaország Komna falujában, husszita értelmű morva és cseh atyafiak egyletéhez tartozó családból, született 1592. márcz. 28-án. Egyházi hivatalt viselt. Élete változás, viszontagság; tanultsága eredeti, és

*) Szül. nassauí Bikenben, 1588-ban, † Gyulafehérvárott 1638-ban, hová Bethlen G. hívta ki. Fáradhatlan író. Nevéből (Alstedius = Sedulitas) betűcserét csinálva ezen epigrammot írták:

Sedulus in libris scribendis atque legendis
Alstedius nomen Sedulitatis habet.

Lásd: *Siebenbürg. Quartalschrift*. V. B. 209. l. hol élete, munkái előadvák.

**) BUDDEUS szerint: ad Sigismundum Rákóczyum Transylvaniae principem; hibásan. Ebből némely nevelési munkákba az a tévedés csúszott be, hogy Comenius Erdélyben lakott. Ez a Rákóczy Zsigmond nem volt Erdély fejedelme, hanem I. Rákóczy Györgynek kisebb fia, kit rendesen ma is *tudós* jelzővel emleget a maradék.

lendület egy magas czél felé, mely a bölcse nevelés, tanítás. Viszontagságaiból följegyezzük, hogy két futás, a fehérhegyi (1620.) sorsulat (catastrophá) után az egyik 1624-ben, mikor hitsorsosainak pusztulni kelle Csehországból, és a lengyelországi zavarok alkalmával 1656-ban a másik, mikor menekülnie kelle Lisszából, kevés hián minden irodalmi munkálataitól megfosztá. Volt nevelő négy esztendőig Szadovszki cseh bárónál; élvezte négy évig Oxienstierna svéd korbátnok pártfogását Elbingben, hol a svéd rendek megbizásából nevelési módszert dolgozott. Lakott négy évig Sárospatakon (1650—1654.), miután 1641-ben Londont is meglátogatta ugyancsak az iskolaügy javítása végett. Sok viszontagságainak Amsterdamban érte határát, mely város vendégszeretettel fogadá, hogy 1671-ben, miután élt volna 79 évet, haló földdel is megajándékozza. Tudományos műveltsége, hatása bővebben érdemi figyelmünket.

Ha bölcsekedni elmélet, nevelni gyakorlat, vagyis a nevelés az emberiség gyakorlati bölcseszete. A nevelés, Comeniusnak, vezércsillag istenhez, kinek képét lerontá emberről az eset. Nevelni s talán még tanítani is? Igen, mindkettő együtt volt az ő életének feladata. Négy nyelvű *Látható világa**) (*Orbis sensualium pictus*) ily párbeszéd alakjában hívja meg a gyermeket tanulni: *Mester.* Jöszte ide gyermek, tanulj okoskodni (bölcsekedni). — *Gyermek.* Micsoda az: bölcsekedni? — *Mester.* Mindeneket, valamelyek szükségesek, igazán megérteni, igazán megcselekedni (véghez vinni), igazán kimondani. — *Gyermek.* Kicsoda tanít meg engem erre? — *Mester.* Én, isten segítségével. — Megjegyzendő, hogy a mester és a tanítvány szemközt állanak egymással egy rajzban, mely után e párbeszéd következik. A mit olvasok ebben, látom abban. A rajz tehát nem fölösleges. Comenius a nevelésben segédtudományul vette föl a nézleltetést és a nyelvészetet. Az «*Orbis pictus*» előljáró beszéde már így adja elő a neveléstanítás alapeszméjét. «*Ennek a dolognak ez a főfondamentoma, hogy a mi érzékességinkkel megfogható dolgok, az érzékenségeknek igazán eleikben adattassanak, hogy az ember megérthesse azokat. Azt mondom és főn szóval ismét azt mondom, hogy ez az utolsó dolog minden egyéb dolgoknak fundamentoma, mivel sem okosan valamit vég-*

*) JOH. AMOS COMENII *Orbis sensualium pictus*. Leuthschoviae, 1685.

hez nem vehetünk, sem nem is szólhatunk okossan, hogyha azokat a dolgokat, melyeket véghez kell vinni, és a melyekről szót kell tenni, előbb igazán mind meg nem értjük. Nincsen pedig semmi is az értelemben, hogyha azelőtt nem volt az érzékességben. Hogyha azért az érzékenségek a dolgok között való különbségeknek igaz megértésiben szorgalmatosan gyakoroltatnak, az szintén annyit tészén, mintha valaki az egész bölcseségnek és az egész bölcs ékessen szóllásnak és minden okos erre az életre tartozandó cselekedeteknek fundamentomát felvetné. Az mely dolgot mivel közönségessen elhenyéllik az oskolában, és olyakat hagynak a tanétványoknak megtanulni, a melyeket sem igazán az érzékenségeknek le nem ábrázoltatnak avagy eleikbe nem adattatnak, azért az következik belőle, hogy mind a tanítás, mind a tanulás nehezen esik, mind pedig kevés hasznot is hoz magával.»

A nézleltetés, vele az érzékre való támaszkodás elve itt van először leghatályosabtan kimondva. Ezen elv a mily egyoldalú vagyis kezdetleges a bölcsészetben, annyira hasznos mindig a nevelésben, mely maga is kezdőket illet. Az élet követte, de a tudomány nem akart tudni róla, vagy legalább kétséssé tette fontosságát. Bayle kereken kimondja, hogy Comenius módszertani munkái sok fáradságba, sőt költségbe is kerültek, de belőlök a tudományos állapotokra semmi haszon nem háramlott. Azonban dicsérői sem hiányzottak, az idő pedig nevelte számukat. Annál fontosabbnak lelé kora, hogy bölcsészetéről beszéljen. Comenius igen őszinte, midőn vallomást tesz magáról, hogy a gondolat világában az ő egyik vezére «az elmének vakmerősége, mely mindent próbálgat»*). Nem hihető, hogy e vakmerőség ajánlotta volna bölcsészetét. Neveléstani elvével az «érzékenségekre» utalván, ragaszkodnia kellett a testi világhoz, mely a külső természet. A tárgyakat érzékelní, érteni, előadni a bölcsészet foglalatja. A érzékből megy minden az értelembé, az értelemből a tiszta előadásba. Miképen Mózesnél a teremtés története a «legyen világosság» szavakba foglaltatik; hasonlóan emberi elménk is csak a világosságban alkothat, szülhet eszméket, igazságokat, tudományt, bölcsészetet. Mindez annyira igaz, hogy épen nem vakmerőség.

*) *Világ Labirintusa*. Csehí nyelven kiadta COMENIUS. Fordította RIMÁNY ISTVÁN Pozsony, 1805. (Az előljáró beszéd XXIV. L.).

Hanem vakmerőségnek tetszett igenis az a kísérlet, hogy a természettant «az isteni ész világánál» a szentírásból reformálja, hogy bölcsészetiekben az emberi elme határait túllépje, s oly világosságra siessen, hol a tiszta látásnak szemünk fénye az ára. Ez történt Comeniussal. 1632-ben kiadott Synopsis (Physices ad lumen divinum reformatæ) című munkájának előszava igazít el bennünket iránta. Ő ugyanis olvasta Ludovicus Vives könyvét a tudományok előadásáról, melyben sok szép intés mellett fájlalni kezd némely hiányokat, s valakinek azon megjegyzésére, hogy Vives inkább látta a nem létezőt (τὸ μὴ ὄν) mint a létezőt (τὸ ὄν), azon gondolatra jött, hogy isten bölcseségnek törvénye fokonként nyilatkozni. Midőn ezen hányná-vetné elméjét, olvasta Campanellát, ki mindent két elvre visz vissza, holott már a genesisből bizonyos az elvek hármassága, valamint Hugo Grotius is helyesen állítá, hogy két elv nem építi, hanem rontja egymást. Ennélfogva Comenius következő alapigazságokra fektette okoskodását: 1. a bölcselkedésnek egyetlen igazi útja és módja mindent az érzékkől, az észből és a szentírásból meríteni; 2. a peripatetikusok bölcsészete nem csak sok részben hiányos, hanem szövevényes, kétes, hibás; a keresztységnek nem csak haszontalan, hanem káros; 3. oly tisztán kell tehát kideríttetni a bölcsészetnek, hogy igazságait minden józan eszű halandó látván lássa, tapintván tapintsá. Egyébiránt, mond Comenius, a ki egyedül az érzékekre hallgat, nem fog kiemelkedni a köznépből, sehogy sem képzelhetvén csillagnál kisebbnek a holdat, földnél nagyobbak a napot, gömbölyűnek és lakhatónak minden oldalán a földet. Ellenben az elvontságok körül elmélődve, a ki az ész az érzékek tanúsága nélkül követi, csupa képzelmekbe vesz, és teremt magának világot, minő a plátói és aristotelesi. A kik végre az érzék és ész meghallgatása nélkül csupán az írást nézik: gondolataik fensége útján vagy elhaladnak a világ mellett, vagy nem értett dolgokat szirkóhittel*) fides carbonaria) fogadnak, vagy mint képtelent, babonást hinni méltó gyanánt tekintenek. Megállapítván ily módon a szentírás bölcsészeti tekintélyét, a mi ellen volt legtöbbeknek kifogása, kikél az aristotelesi bölcsé-

*) SZIRKÓ tájszólásban (Ung, Beregm.) annyi, mint holt szén, carbo. Itt helyén használhatónak vélem a fides carbonaria, Köhlerglaube (vakhít) áttételére.

szet ellen, hogy keresztyén iskolákban nem kellene mint főtudományt megszenvedni, hanem az érzék, az ész, a szentírás nyomain reformálni, azaz visszatérni a mózesi tanokhoz, mint a honnan eredt mindaz, mi a szentírásban bölcsészeti.»*)

Még korábban 1623-ban írta Comenius következő című munkáját: «Világ labirintusa, és szív paradicsoma, azaz világos lerajzolása annak, hogy e világban és minden ő dolgaiban semmi egyéb nincsen, hanem csak zavarodás és tétovázás, nyughatatlanság és háborúság, csábítás és csalárdság, nyomorúság és szomorúság, és utoljára mindennek megünása és kétségbeesés; de a ki a maga szívében, otthon ülvén egyedül, az úr istennel bezárkózik, csak az éri el az elmének igaz és tökéletes csendességét és örömét.»

Legszebb férfi — harmincz éves — korában írta Comenius e könyvet, mely hetven éves korára sem lett volna késő. El van benne készülve azon beteges irány, melybe élete utolján amsterdami lakásakor tévedett a siléziai Kotter Kristóf, a cseh Poniatov Krisztina és a morva Drabicius Miklós jóslataiknak (a világi dolgok leendő nagy átváltozásáról) védelmével. A hitnek élni s a tudással incselkedni: talán ebbe vonható össze a könyv tartalma. Mint zarándok járja be szerző a világot, melyben fáj a mi van, kék a mi nincs. Napjainkban világfájdalom e hangulat neve; akkoriban együgyű kegyesség naivságának mondhatád. Szolgáljunk egy-két példával, melyekből meg fog tetszeni, hogy Comenius tudott írni. Hallja többek között, hogy vizen is fog utazni. Utazni? s eszébe jut a szekér, és mutogatják neki «a gyeplöket, szügyellöket, hámfákat, tengelyeket, nyujtókat és sokféle rudakat, a melyek mind másformák voltak, mint a formányos szekér körül. Mert ez (t. i. a hajó) volt hanyattá fekvő szekér és a rúdja (t. i. az árboz) felfelé állott a levegő égnek.» stb. — Meglátogatja a philosophusokat, kik előtt tehén, szamár, farkas, kigyó, szóval mindenféle állat, fa és kő, tűz és víz, angyal és planéta. «Disputálnak». Miről? Arról, «hogy lehetne ezen teremtesek közül mindeniktől elvenni azt, a mi őket másoktól megkülönbözteti, úgy hogy mindnyájan egymáshoz hasonlókká tétessenek. És elvették először a formát, azután a matériát, utoljára minden nem oda

*) Lásd bővebben: BUDDĒUS, ad historiam philosophiae hebraeorum. 300 stb. II.

tartozó dolgokat (*accidentia*), úgy hogy csak a csupa *ens*, valóság maradt meg. És itt versengettek: ha vajjon mindazok a dolgok ugyanazon egy dolog-e? stb. Nem rossz kigúnyolása az elvonásnak. — Azután jár-kei a bujdosó, mint magát nevezi Comenius, szemléli az alkimiát, az orvosi, törvénytudományt stb., s az alkimistákra csipősen mondja: «ezeknek oly sok okai voltak, hogy nem tudták miképen mentsek ki tudományokat.» Így tovább mindenütt és minden tudományt apróra morzsol, szétszed, elfintorít, s a nézponot úgy veszi fel, hogy a ki onnan vizsgálódnék, magát hinné kancsalnak. Szóval: Bujdosó szemeiből Mephisto kándikál, vagy legalább egy quodlibetarius bűvész.

Comeniust Tolnai hivatta meg Sárospatakra. Tolnairól nagy melegséggel emlékezik «de studio sapientiae» című értekezésében Apáczai: látni való, hová feszült s távolodott el egymástól végleteiben a bölcseészeti tanultság hazánkban. Még nevezetesebb alap szerintünk a bölcseészeti fogalmának oda kiterjesztése, hogy a «tudáson, cselekvésen» felül a «kimondás» is a bölcseesség kelléke, foglalatja; mert e tanokra játszik vissza mint egykorú esemény a bölcseészetnek anyai nyelven való megindulása. Úgy gondoljuk ezt, hogy a népek, miután értették már egymást a latin mint egyetemes nyelv által: akarták érteni magokat is a született, mint magok-szerű kifejezés által. A tudás minden hagyományos kelméi a klaszszikai régiség tárházából, a mennyire összegyűjthetők valának, versben, prózában összegyűjtettek, átismertettek; hiányzott azonban egy: a tudomány életszine. A quidditas és quodlibetizmus a latin nyelv minden hajlékonysága mellett sem volt képes az értelemben jutni, a tudósokat minden vigyázat sem birta védeni, hogy Róma nyelvén barbarizmus nélkül újíthattak, építhettek volna. Európászerte az anyai nyelvekre került a sor az eszmék hordozásában. Csuda-e vagy szerencse, de inkább mindkettő együtt, hogy az olasz, francia és angol után metafizikában a magyar előadás megelőzte a németet? Mint régi jóra, mutatván már e munka elején a magyar nyelv bölcseészeti hajlamára, folytatásunkban új idomulásaira: nem előny-e, hogy Pataki Füsüs-nél oly nyomokat lelünk, melyeknek ma tetszik meg a becsök? Névszerint a legújabbban használatba vett zárolás szónak szillogizmus (*Schluss*, *conclusio*) értelmére már ő ada példát, midőn e latin mondatot: «adversus Manichæos conclusum est» így teszi át: a manicheus

eretnekek ellen *bezáróztatott*.*) Ugyancsak neki *voltalan*,**) a régi *vol* (volt, mivolt, voltakép) gyökökből annyi mint *léttel nem bíró* vagy a későbbi alkotású, jelenleg már polgári jogot nyert *lényegtelen*. A bibliafordításokból, Szenczi Molnár, Dráskovics, Geleji Kátóna, Medgyesi, Pázmány stb. munkáiból, mindezekhez többet nyomozva, fáradságunk nem esnék hiába, miért is a nyelv és irodalomtörténet íróira, kik a nyelvkinés tárnokai, bátran merünk hivatkozni. A tudomány megtette a magáét, Baco és Descartes irányához mutatván hajlandóságot. Csernátoni és Kolozsvári, mindkettő Pál, elég korán mertek szólani Descartesról, noha nem minden visszatetszés nélkül. A nyelv is megérett annyira, hogy elkezdjen rebegni; s noha mindez sem ad jogot valamely vérmes kilátásokra a tudományban, mert a régiség utóíze még nem maradt el, de megértük azt, hogy a bölcsészet *előkora*, költők és hitványok mellé bölcsészek is támadván, nyelvünknek az ige hordozására felerősödtevel, bezáródott. Így fog következni Apáczai Cseri János.

*) *Királyok tüköre*. 205. l.

**) Ugyanott 137. lap, ily szövegszerkezetben: Aesopus kutyája . . . magát az *semmiért a valótól* is megfosztja. Szintén így némely fősvények . . . azokat is, a melyek körmök közt vadnak, az *voltalanért* méltóságokkal együtt elvesztik.

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

Apáczai Cseri János. — Bölcsészeti álláspontja. — Nyelve. — Tanügyi sürgetései. — Ellenhatás.

A tudomány iránti érdekeltség ingerré lett, s az önérzet vállalkozóvá. Eljöttnek látszott az idő arra gondolni, hogy az újabbkori eszmejárás megindultával, annyi század után, a magyar elme is helyet foglaljon az európai népek között a bölcsészetben. A párhuzam képlete, melylyel ábrázolók a tudomány művelése körüli haladásunkat, veszteni kezdé merev szabályosságát, s a két vonal közeledvén egymáshoz, végre egy nyommá folyt össze, mikor együtt voltunk az újabb eszmeiség megindítójával, Cartesiussal, s önállóság színében a nyelv felavatása által. Ennyi és nem kevesebb tünik elő APÁCZAI CSERI JÁNOS (Johannes Chieri Apácíus) igyekezeteiből. Ő egy *Magyar Encyclopaediát* *) és egy *Magyar Logikácskát* **) írt vagy inkább szedegetett össze és ada át nyelvünknek meglepni vele az irodalomtörténetet. A vállalat első volt a maga nemében, s kezdetnek oly mérvű, hogy elég lett volna folytatásnak; mégis a nélkül maradt. A történelem azonban nem feledé javunkra tudni be a várakozáson túli jelenetet. Ma dicsekszünk vele, hogy tudományosságunk jóval előbb kezdé használni a bölcsészetben anyai nyelvét, mint a német a magáét, melynek első nemzeti ajkú mestere Thomasius (szül. 1655.) világon sem volt még, vagy az első pólában, mikor a Magyar Encyclopædia

* Utrecht, 1653. Két év mulva lett készen, hozzá jövé a «de studio sapientiae» című értekezés is folytatott lapozással, de külön czímlappal, hol 1655. áll.

***) Fejérvár, nyomtatta Major Márton, 1654.

már nyomatott. E munkával együtt látta világot Apáczainak «*de studio sapientiae*» híres tanári beszéde, melylyel a gyulafehérvári nemes kollegiumban (in illustri collegio) hivatalát 1653-ban elfoglalta, egyszersmind sokak irigységét is fölkelte. Az a beszéd a bölcsészet történetét adja elő dióhéjba szorítva, fölfedezvén azon módot is, mely szerint a magyar nemzet ne csak részt vehessen a bölcsészeti műveltségben, hanem rövid idő alatt más népeket ha felül nem halad is, legalább elérhessen*). Merész gondolat, melyet ki fog játszani a kor előitélete, hűsége a régihez, de a szerencsétlenség csak emeli Apáczai mint nagy újító érdemét. Lesz módunk látni új nyelven új tudományt, melyet nem értünk, akkor sem értettek; egyszersmind lesz módunk arányozni egymáshoz a kornak rendes írói és bölcsészeti nyelvét, úgymint Pázmányét s Molnár Albertét, kik ma is eldelhető előadásúak, és Apáczaiét, kinek nyelve és amazoké között mintha századok feküdnének, pedig a különbség csak az, a mit írtak.

Született APÁCZAI a Bárczaság Apácza helységében az Olt vize partján, «ott minemű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke», írja Bethlen. Apacæus, Apácius tehát, így is, úgy is használva munkáiban, előnevét s mégis ezt fogadta el inkább az irodalom. — 1643-ban tanuló Kolozsvárott az emberleges tudományokat (hamaniora), igen kedves emlékezetű tanára Porcsalmai András előadásaiból. E férfiú kelte lángot s előgondolatot lelkében egy enciklopédia írására, mihez később, Gyula-Fehérvárral cserélvén Kolozsvárt, Bisterfeld buzgalma és buzdítása járult, ki nyomatókosan vitatá, hogy a szentírás magyarázata enciklopédikus tanultság nélkül szinte lehetetlen. E szó annyival inkább hatott APÁCZAI-ra, a mennyiben a tanár maga volt példa, kinek őszinteségét nem szabad kétségbe vonni, midőn elmondhatá, hogy tizenhat éves korában már Alstedius encyclopædiáját, legalább a fő dolgokra nézve, könyv nélkül megtanulá. Ettől fogva nem volt a gyulafehérvári kollegiumnak serényebb ifja, mint APÁCZAI. Tudván mi áll előtte, mások is belátván mire törekszik, a korai pályaválasztás szerencséjét azonnal érezé; pártfogókra talált. Gelei

*) Modus ostenditur, quo gens hungarica hujus sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas (gentes) omnes si non superare, saltem aequare possit. Az «*oratio de studio sapientiae*» czímlapján.

Katona István, az erdélyi reformált egyházak püspöke, tudomány embere maga is, főhelyen ült épen, s neki a külföldre útiköltséget szerezhete. Férfias eltökéltség, sőt elszántság kíséretében a harmincz éves háború megszűntével, mindjárt kiutazott a belgiumi akadémiákra. 1650-ben már akadémiai vitát állá Utrechtben s még ez év folytán adá sajtóba első munkáját «*de introductione ad philosophiam sacram*». A tudományokhoz elinnen, mind nagyobb szigorral és tervezettel, bölesészeti oldalról lát. Gyűjt, értelmez, osztályoz ismereteiből valamely összefüggő egészet, mint lehetséges, talán rendszert is alkotandó. Így nézi a hittudományt, de még előbb tisztába kell jőni a héber nyelvvel, melynek bűvárlására Gyula-Fehérvárott Árkosi Tegző Benedek unszolta már. Most jő azonban nyomára a valónak, hogy szir, kald, rabbin, talmud és arab nyelvek ismerete nélkül a hittudományban kevésse remélhető az előmenetel; tehát legyenek ezek is elsajátítva; és úgy lőn.

Nyelvészeti bűvárkodásai közepett sok nép irodalmának juttván ismeretére, csodálkozás fogá el, mennyi másutt a nemzeti nyelven írott munka. Nyugat nepei bámulattal s irigységgel töltik elméjét, magáé fájdalommal s pirulással. «Oly igen bánta ez, — írja — hogy többször elverte az álmat szemeimről, elvette a kedvet tanulmányaimtól, hazámra függedvén aggodalmaimmal, hogyan lehetne mindezen segíteni. Neki estem az írásnak és kezdettem minden tudományból magyarra tenni valamit. De a küszöbön megdöbbentvén már a nyelv parlag és szegény volta, szinte félbenhagyám a munkát; újra felbátorodván pedig itélém: a mi szabad volt egy görög írónak (Gaza) a latin nyelvben, midőn új szókat csinált, nekem a magaméban nemcsak szabad, hanem szükséges is. Elhatározám tehát, isten ha éltet, nem halok meg a nélkül, hogy a magyarnak minden tudományt magyarul adjak» *).

Ezért kell APÁCZAI-nak korszakot alkotni a nemzeti tudományosság történetében. Egyébiránt bölesészeti álláspontját megint a következők szerint maga beszéli el. «Midőn az emberek elméjét fölöttébb való hiszékenység foglalná el s Aristotelesnek bölesészeti mindentudóság kezdene tulajdoníttatni: előállott a múlt század-

*) Az Encyclopaedia praefatiójában.

ban RAMUS*), hogy a szíven fekvő tisztábbféle bölcsészetet pártól fogná, a mostoha század gyomaitól megtisztítaná, a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megczáfolná, s a bölcsészek zürébe (chaos) mesterséges módszere világánál szép rendet hozna» stb. — Így elmerülve Ramus dicséretébe, egyúttal fölfedezi, mi volt neki az ő bölcsészeti rendszere, s bevallja, minő viszonyban állott hozzá. — «Rajta voltam», — úgymond — «hogy ha Ramus fölkelhetne a halottak közül, Encyclopædiámat mind-egyiknél inkább ismerné a magáénak s megköszönné, hogy nemcsak általam érte el leghamarább kívánságát, hanem a magyar nyelv tudása nélkül végre a magyarnak magyarul böleselkedik». Ramusról azonban Cartesiusra megy át és folytatja mindig lelkesedve: «de mivel nem egy ember dolga s nem egy század műve tökéletességre vinni a bölcsészeti tudományt (philosophicam scientiam): a mi korunkat sem hagyta isten a maga jósága bizonyítéka nélkül, midőn a legújabb időkben s az előbbi századok irigységére támasztá Renatus Cartesiust, az egész bölcsészet megújítóját (philosophiæ totius restauratorem), századunk egyetlen dízét és dicsét, ki mind nemzetség és születés, mind tanultság és erények által a nemesek legnemesbike. Ő midőn látná, hogy a bölcsészek egész országa el van árasztva pörrel, kötekedéssel, aszszonyi nyelveléssel, megszállta elméjét a gondolat: vajjon nem volna-e mód a bölcsészetet a matematikai tudományok bizonyos-

*) RAMUS PÉTER született Franciaországban 1515-ben, szegény sorsú szüléktől. Mint szolgagyerek jutott Párisba és lett az egyetemen tanár 1540 körül. Székfoglaló beszédében megtámadta Aristotelest, de a parlament és udvar által rendreutasított. I. Ferencz király ez esetre nyilatkozványt bocsáta ki arról, hogy az általa kinevezett bírák Ramust valósággal «temerarius homo, arrogans et impudens» czimre kárhoztatták, ki Aristoteles megtámadása által saját tudatlanságát hozta napfényre. Párisból e miatt egy időre távoznia kellett, midőn újra visszamehetett, ismét tanzéket foglala. Ekkor már nem is említé Aristoteles nevét (hihetőleg e példa után lett Apácza nálunk épen oly ovakodó), de megint valami új dologra bukkanván a régiségben, hogy t. i. a rómaiak «quisquis és quamquam» stb. szókat *kiszkisz, kamkam* hangokkal ejték *v* hangoztatása nélkül: ez elég volt, hogy ellenségei újra felriadjanak és az eszement Antiaristotelest bottal verjék ki a tanári székéből és elkergezzék a városból, mi valószínűleg meg is történik, ha nem sokára egy éjjel az utcán agyon nem szúrják, 1572.

sága szerint elővinni *). Föl nem hagyva gondolatával, kétségbe vona mindent, ha csak legkisebb okot lele is rá. Midőn ily úton saját elméjének, mint gondolkodó lénynek létéről semmi módon nem kételkedhetett, következteté, hogy annak léttel nem birnia lehetlen.» Így az elősző, mely latinul van írva. Halljuk azonban az Encyclopædia kezdetét, hol a kételkedés böleselmét bevezeti. — «Mivel gyermeki állapotban születettünk és a megérezhető dolgokról sokféle itéleteket töttünk, minekelőtte a mű okosságunkkal egészen élnénk, a sok eleve való itéletekkel félen fordítottunk az igaznak megismerésétől. Melyektől meg nem szabadulhatunk semmiképen, hanem ha egyszer életünkben minden tudománybeli dolgokról ügyekezünk kételkedni, valamelyeknek bizonytalanságok felől csak kevéssé gyanakodhatunk is. Kételkedhetünk azért, ha vagyon-e azok közül voltaképpen valami, a melyeket mű érzünk vagy *képzünk* (képzélünk). Mivel tapasztalván megtapasztaltuk, hogy az *érzékenységek* (érzékek) gyakorta megesálnak, okosság pedig soha annak felette nem hinni, a ki münköt avagy csak egyszer megtréfált. Mert naponként számtalant láttatunk álmlunkban érzeni vagy *képzeni*, a melyben semmi sincs: nincsen is az ilyen formán kételkedőnek semmi bizonyos jele, melylyel álmát imettétől bizonyosan megkülönböztethetné.»

«Így kételkedvén azért, egy először könnyen feltehetjük, hogy se isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen, és hogy magunknak is se kezünk, se lábunk, se semminemű tagunk ne legyen, mindazonáltal hogy mű magunk, a kik így gondolkodunk és kételkedünk, semmik ne volnánk, azt semmiképen meg nem engedhetjük, mivel magával ellenkeznek, ha azt vélnők, hogy a mi gondolkodik, azonban hogy gondolkodik, ne légyen. Minek-okáért ez: én gondolkodom, azért vagyok, minden megtudható dolgok közül, legelsőbb és bizonyosabb. Holott a gondolkodáson értetnek mindazok, melyek mi tudunkra lesznek bennünk, és így nemcsak az érzés, akarás, *képzés* (képzelés), hanem az érzés is annyit tézen itt, mint a gondolkodás. Valahol valami *mineműséget* (miséget) találunk, ott valamely valóságos dolognak kell lenni, és mennél több *mineműséget* találunk valamely dologban fel, annál világosabban ismerjük mű azt meg. Hogy peniglen a mű elménk-

*) De studio sapientiae 436—438. ll.

ben többet találjunk affélét fel, mint akármely egyéb dologban is, bizonyos; mert semmi sem cselekeszi azt, hogy valamit egyebet megismerjünk, a mely sokkal bizonyosabban a mi magunk elméjének ismeretire minket ne vinne. Minek okáért könnyebb az elmét hogy legyen és mi legyen megtudni, mint akármely egyebet.»

Köszönet APÁCZAI-nak az elme szóért. Az föl van fedezve s jogába iktatva. Az elme következőleg tudja meg istent. «Midőn pedig az elme, mely magát ismeri és egyebekről, mindenekről kételkedik, mindenfelé *nézéll* (vizsgálódik), hogy az ő tudományát kűllyebb terjeszsze: legelsőben is talál magában sokféle dolgoknak *képzéseket* (képzetét), melyeket valameddig csak *nézéll*, és semmit magán kívül azokhoz hasonlót nem állít vagy tagad, meg nem csalattathatik. Kik közül egyik egy véghetetlen értelmű hatalmas és tökéletességű *állat*, ki istennek mondatik; melynek teljességgel szükséges, megmásolhatatlan és örökkévaló, nem úgy mint a többi, kik csak meglehetőek és megtörténhetőek. Tovább hányván-vetvén pedig a *képzéseket*, eszünkbe vesszük, hogy a mennyiben azok a gondolkozásnak csak valami módjai, egymástól nem sokat különböznek, és mennél több tökéletességet foglalnak be magokba annál tökéletesebbeknek kell azoknak szerzőjöknek lenni. Így azért az isten bennünk találtatott *képzése* felől ha megkérdjük magunkat, honnan legyen mű bennünk, oly megméréskelhetetlen tökéletességet találunk abban, ha jól gondolkozunk felőle, hogy lehetetlen legyen teljességgel annak mástól belénk oltattatása, hanem csak attól, a kiben minden tökéletességnek teljessége vagyon, azaz: az voltaképpen levő véghetetlen istentől. Továbbá megkérdehetjük azt is, kitől vagyunk mű, kikben az isten tökéletességének ily *képzési* vannak. Mert a természet világa mutatja, hogy a ki magánál tökéletesebbet ismer valakit, a magától nincsen, mivel mindazokat a tökéletességeket, melyeket másban lenni *képz*, ha magától volna, magának megadta volna; mástól pedig nem lehet hogy legyen, csak egyedül attól, a kiben minden tökéletességek megvannak, azaz: az istentől. A természet világa tanítja pedig azt is, hogy noha most vagyunk, ihon mind semmivé lehetünk, hanemha a mind örökké levő, azaz az isten tartand meg bennünköt. Az ő belénk oltatott *képzésére* szorgalmatosan *nézélvén* azért, eszünkbe vesszük, hogy ő örökké

való, mindentudó, mindenható, minden jóságnak és igazságnak kútfeje, minden állatoknak teremtője, és végezetre, hogy ő benne minden feltaláltatik, valamiben véghetetlen tökéletesség vagyon.»

«Az istennek pedig legelső tulajdonsága, melyre itt kiváltpen néznünk kell, az, hogy ő felette igaz, minden világosságnak adója, úgy annyira, hogy teljességgel ellenkeznék magával, ha minket megcsalna.» Isten igazsága tehát bennünk a tudás alapföltéte, s a «nekünk adatott ismeret soha semmit sem érhet meg, a mely igaz nem volna; a mennyiben ő azt megéri, azaz a mennyiben ő világosan és megkülönböztetve veszi azt eszébe.» — «A gondolkodásnak minden módjai, melyeket magunkban megtapasztalunk, két rendre vitettethetnek, melyeknek egyike az értés vagy az értelemnek munkája; másikja pedig az akarás vagy az akaratnak munkája. Mert az érzés, *képzés* és a csupa értés (esz-mélés) a megértésnek csak valami különböző módjai; a minthogy a kívánás, megvetés, eltávoztatás, állítás, tagadás, kételkedés is csak különböző módjai az akarásnak.» — «Világos értésen értetik oly ismeret, melylyel a megértett dolog a fügyelmetes elmének nyilvánosságos és mintegy jelen való. A megkülönböztetett pedig az, mely midőn világos, minden egyéb dologtól úgy elvonattatott, hogy semmit világosnál egyebet magába ne foglaljon.»

Még egy lépés; azonnal eljutunk a «természeti testes» dolgoknak is ösméretére. «Mert akárminek érzése is — mond az Encyclopædia — oly dologtól ered mű bennünk, mely a mű elménktől különböz.» Így fölfedezvén magunkban az elmét, istent és kultárgyakat, megalapíttatik «a tudománynak kezdete», mely az Encyclopædia első része, s tisztában vagyunk APÁCZAI bölcsész-i álláspontjával. Ramus és Cartesius vég és tetőpontjai. Velök az idő magasára lép s jelzi az európai színvonalat. Egyébiránt a mit maga körül belát, elfogadja mind. Neki tartalom kelle az Encyclopædiához s azt meg is nyéré olvasottsága tárházából; mint az előszóban őszintén bevallja. — «Nem féltem — úgymond — a magok tudományában legjártasabb férfiktól kölcsönözni. Ki a legjobb vezéreket választja, csak nyomukba lépjen, kevésbbé fog tévedni. Az óriás vállain ülő gyermek többet lát, mint maga az óriás.» Elvégre is elészámlálja mestereit. A theolog Amesiuszal és csillagász Copernicussal egyetemben ott vannak, a két előbbin

kívül, a kor nagyjai minden tudományból. Encyclopædiája nem is egyéb merev gyűjteménynél, a mint a tudományok egységre vitel nélkül, mint kész jó, következnek egymás után. A ki a bölcsészetben őt épen a kellő színvonalon leli, meg fog ütközni a természetrajziak együgyűségén. Azonban itt bölcsészetről van szó, s e részben elég az új látpont, noha még nem miveltetett ki hozzá a gondolkodás; elég ha mondjuk oly igen nagy ragaszkodását Cartesiushoz, hogy kétkedésében sem kétkedett. A tudományt ugyan nem vitte elő, hanem igen is nevelte a nemzetet, melynek irt, a tudományra, midőn mivelés alá új földet mutatott ki neki a szellem országából, mely a nyelv. Jelenben, midőn utána két század bezáródott, elég távol vagyunk tőle, hogy méltányosan megítélhessük. «A fűben is nem az, hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik», mondja ő igen helyesen.

APÁCZAI, «minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe» foglalója, átöleli a korabeli tudományosságot. Bölcsészet a kezdet és hittan az utolsó vagy bevégző tudomány, a többiek a közbeeső ismeágak. Előadván a metafizikát és logikát munkája első részében, a negyedikben már átmegy «a dolgoknak megszámlálására», vagyis a mennyiségre, «mely a testes dolgoknak állapotját teszi»; azután a hatodik részben tanít az «égi dolgokról»; a hetedikben «a földi dolgokról», nyolczadikban «a csinálmányokról»; kilencedikben «az ekkéig megtörtént dolgokról»; tizedikben «az ember maga viseletéről»; tizenegyedikben «az istenről és az ő dolgairól». Önként értetik, hogy az égi dolgok az égi testek. Földiek a föld, ennek nagysága, a tengerek; tűz, víz, föld, lég. Látható mineműség a szín (szín), hallható a hang stb. Itt jő elő a természettan, az élő és nem élő állatok; a vér; az orvosi tan; emberisme; természetrajz; állatok, növények, *bányász* (ásványok) stb. Nyolczadik részben a csinálmányok. «A csinálmány oly dolog, melylyel a természeti dolog az ember szükségére a mesterség által jobban alkalmaztatik el.» Ilyenek a körzötül (cirkalom) és «Jákób botjától» (mely mérésre való szerzőszám) kezdve a várak, városok, szántóföldek, gazdálkodás, kertészet stb. Kilencedik rész a történelemé, tizedik az erkölcsané, az utolsó vagy tizenegyedik a theológiáé.

Cartesius a lélekeszme és az anyag fogalma tisztázásával nyeré fensőségét. Az anyaggal mégis jobban boldogult és hatott.

A lélektől nem tagadhata meg bizonyos tériséget, nem ugyan állományára, hanem képességére nézve, a mennyiben hatása észlelhető, mint valamely mozgás. Így APÁCZAI is. A lélek neki, mint mesterének és a theozófoknak «oly folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb lehelletéből s párájából áll, s minden cselekedetnek a kiváltképen való eszköze, mivel a nélkül csak egy cselekedet is jól végbe nem vitethetik.» A lélek (spiritus) tehát mozgó képesség. «A kharzedon a szomorúságot és félszet elűzi, az egész test *lelkeit* megújítván. A hyacint a szív és egyéb részek *lelkeit* megmértékli», stb. Ez a kor színvonala; de a természeti tudományokban, különösen az állat-, növény- és ásványtanban szembe-tűnőleg vallja kárát a régiség tiszteletének a középkorból. — Az elefántnak «a sárkányokkal (mivel csak az ő vérét szomjuhozzák) szüntelen való ellenkezése vagyon. — A vad szamár füvel él, ha azt nem kaphat, széllal. Az ölyv (ölü, kerra héjja) az elfogott madarak szíveket soha meg nem eszi. A fenix igen ritka madár (talán nincs is sohol e világon). Boldogarábiában mondatik élni hatszáz esztendőig, még tovább is. A varjú kilencz annyit él, mint az ember, a szarvas négy annyit, mint a varjú, a holló három annyit, mint a szarvas, a fenix kilencz annyit, mint a holló.» — «Az echineis egy igen kicsin hal, mely a nagy hajókat megtartóztatja» stb. Molnár Albert valósággal épen így magyarítja: echineis hajótartóztató hal. Látszik, hogy kísérleti vizsgálódásnak, tapasztalásnak nyoma sines; hanem a kis halat hallották, olvasták idősb Pliniusból, ki megint csak mesés hagyományokból tudott róla valamit, s a régiség regéje tudományi tekintélyre vergődött. — Közelebb jöven az embervilághoz, mely a moraliákba foglaltatik, csak a híreért is megemlítjük, hogy jelentékenyen s a tudományban talán legelőszőr ő kárhoztatá közöttünk az örökös jobbagyságot. Felebarátink iránt való kötelességeink sorában esik szólnia a zsellérségről. Ez megmagyaráztatik. APÁCZAI rendesen tárgyhoz tapadva röviden szól, s nem téreget ki. Irálya most is száraz, de szíve gyulékony és nemes; megemlékezik az emberi méltóságról. Kárhoztat és emel. «A zsellérséggel való gonoszúl élésből származott ez a mai napi nyomorúságos jobbagyság, mely az egyiptombeli szolgálatot bizony haladja hazánkban sok helyen.» — A polgári társaság személyzetében ott leli a tyrannust. Ez is megmagyaráztatik. «A tyrannus az a személy, a mely az

országnak igazait elforgatja s elnyomja. A ki az országot maga megadása előtt csalárdsággal vagy erővel hajtja maga alá.» Egyszersmind elitéltetik. «Ennek akármely közember is ellene állhat, és csak módját ejthesse, szabad megölni mindaddig, míg a nép és polgári társaság meggyőzöttetvén, az ő méltóságát ő neki nem engedi.» Tehát vox populi. Egyházilag APÁCZAI jelzetten puritán. Lelkészi felavatásnál hogy a kéznek fejre tételében valami rendkívüli szentséget nem lát, büntetlenül nem lehetne, de hogy gúnyolódik is vele, szinte halállal fog lakolni érette. — Ugyancsak e fejezetben szól APÁCZAI a «scholák rendiről», s adván egész igazgatási és tantervet, ide vonatkozólag mondja: «Bizony ha csak így lenne is, hamar világot látnánk (elhíresednénk) és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzeteknek csudáivá és csúfjaivá lettünk volt, megküsebbíthetnők pedig a tanulni idegen országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, úgymint kik szegén hazánkból három esztendő alatt kitakarítottunk 18,000 tallért, azonban pedig ugyancsak ott fentereg a magyarság, a mely sárban nagy költése előtt volt.» A nevezetes városok mint iskolahelyek tárgyalásánál megint előveszi az igen kedvelt tanügyet és bámulatos unszolással, minőre kevés a példa, szívére köti felekezetének. A reformált felsőbb tanintézetek mind Erdélyben, mind Magyarországon «iskolák inkább, mint akadémiák a mű nemzetünknek, nagy gondviselatlenségének miatta, az ő örökkévaló nagy gyalázatjára; holott más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbeli akadémiájok. Minekünk vallásunkon levő fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia? melybe, ha volna, a bőségre (olesó életre) nézve sok idegen országokból a tanulók elgyűlnének, csak nyittanók fel egyszer immár álmos szemeinket s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találánánk, ha az irígység még nem enne bennünköt.»

APÁCZAI három czímen érdemli méltatásunkat. Az első czím a *bölcsész*; erről hallottunk is már. E részben ő mint Cartesius követője legfőlebb a korszerűség bajnoka oly kikötéssel, hogy midőn a cartesiusi alaptételeket behonosítá nyelvünkbe; nagy irodalmakat előzött meg. Irja is BRUCKER *), hogy a cartesianismus

*) Institutiones Historiae philosophiae. 738. 1.

Németországban kevés sükert aratott; hanem általment *Erdélybe*, Helvécziaiba, és a lengyelekhez akadémiai ifjak által. A mi Apáczaink ezek egyike. Hanem fődísz illeti őt, mint oly bölcsészt, ki a tudományokat úgyszólván bálványozta, fenségökben első mutatta be a maga népének. Közönségesen úgy is tartják, hogy Erdélyben ő az újabbkori tudományosság fölélesztője, alapítója, hozzá tehetők: Magyarországon is, egy különös megjegyzéssel, mely kivétel nélkül a bölcsészeti oldalt fogja illetni, és azonkívül feltartani a kellő rangot a nagyszombati egyetemnek. Azonban hányan kezdik *) rajta egyes szakírók a magok tudományát! Ha megengedjük, hogy a bölcsészet nem mindig alaptételek, elvek megállapítása, hanem belátás és jövőbe tekintés mint a proféczia, ibletés, mint a művészet: APÁCZAI-tól nem lehet elvitatni a bölcsészeti emelkedett gondolkodást. Megtörténhetik ugyan, hogy nem tudjuk kimutatni azonnal illő helyét a bölcsészek képcsarnokában, de az nem baj. Legjobb lesz, ha eklektikusnak mondjuk oly értelemben, mint az idő vette, mikor eklektikus volt minden önálló vagy önállóságra törekvő fej, és főleg a ki menekülni akart a skolaszticizmus nyúgeiből. Így volt elhíresedve Campanella, Telesius, Baco, Cartesius, mint ugyanannyi kritikai elme, s ha vesszük az idő értelmét, nem alap nélkül. Helyén látjuk elvégre megemlíteni Bethlen Miklós följegyzését, ki a matematikai tudományok előbbvitelét egyenesen hozzá köti. «Azok a magyar nemzetségben, — írja ő — hírrel sem hallattak APÁCZAI JÁNOS-ig az arithmetikának négy első speciésin kívül.»

Második czím APÁCZAI-nál a *nyelvrészi*; mert a magyar bölcsészetben igazán úttörő. A mi főlebb van idézve a tudományok kezdetéről, mindazzal, nyelvi tekintetben, könnyű volna kilékelni. Az türhető nyelv mint rendesen minden bölcsészé, vagy a bölcsészeté általánosan, míg részletekre nem kell alábocsátkozni. Bod Péter különben már ítelt róla, mondván, hogy az Encyclopædiában «traktál mindenféle tudományokról röviden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti az olvasó magyarul. Mert sok magyar szókat újonnan csinált és mintegy elsőben jeget

*) HANÁK (*M. Akad. Értesítő* 1847. 96. l.) az állattan történetét; BALOGH PÁL (*Esméreték tára*. Apáczai cz. alatt) az orvosi tudományokat.

akart törni a tudományok megértetésekre.» — Ezen ítélet alaposága ellen nincs mit szólani. APÁCZAI csakugyan nem érthető; de érthető lesz-e, ha avagy csak egy új szót sem kell vala csinálnia? Ez épen a bölcészet, mint tudomány keresztje, hogy nehéz benne az előadás, mert kevés olvasónak van épülete a tudományban, vagy inkább a gondolkodásban.

APÁCZAI elvégre is elszánta magát, miként fölebb látók, hogy magyarul bölcészkedjék. Megdöbbsenté a nyelv parlagsága és szegény volta, s mit csinált? A mi kevés készlete volt nyelvünknek a multból, és a mint könnyen keze ügyébe estek a szók, felhasználta, minők *azon* (idem), *ok*, *ítélet*, *megfogás* (conceptus). A mire szót nem talált, értelmezte, mint tudta, bírván a bele foglalt eszmét. Lássuk csak hogyan lelé Molnár Albert szótárában a bölcészet első szükségű szavait. *Substantia* állat, természet, valóság, item: marhajóság. *Materia* mind az, miből valami leszen. *Accidens* megesett, megtörtént dolog. *Effectus* meglétel, megtörtént dolog. *Substratus* alája terítés. *Objectum* nincs magyarítva, hanem tárgy ott szerepel, de nem objectum, hanem «pluteus, meta» értelemben. *Subjectum* szintén nincs értelmezve, stb. Ily nyelv a bölcészt vagy elrettenti, vagy vakmerővé teszi. APÁCZAI-nál ez utóbbi történt. — Igaz, hogy a subjectumot nem lelé magyarul kitéve a szótárban, hanem értelmezte ő magának a «Logikácskában». «Subjectum az, a melyhez valami adatik, mint a test subjectuma a ruhának, egészségnek, betegségnek, a kalamáris subjectuma a tentának.» Ez tulajdonkép nem más, mint substratum, mi jelenleg más mint *subjectum*, azonban ennek magyarítására volt szükség, és lett *alája* vetettségi dolog; *objectum* előben tétetett dolog, *attributum* hozzá adottsági tekintet, *adjunctum* hozzá adatott dolog, *relatum* barátságosan ellenkező, *adversum* haragosan ellenkező*), *abstractum* maga erejét való, *concret* amattól (az abstracttól) függő, *simplex* maga színént való stb., oly értelmezések, melyeket ma sem az élet, sem a szótár nem

* Birtokomban van egy kézirat, mely leíratott körülbelül 1655-ben Halason ily czímmel: *Compendium Logicae Rameae*, tehát latinul; de a nevezékek zárjelben magyarítva. A *relata* ebben is *barátságosan ellenkezők*, *adversa*: *haragosan ellenkezők*. Igen hihető, hogy APÁCZAI iskolai kézírata, melyet azon időben, mint szokás, leírt s Halasra hozott el valaki. Az egész tesz kilencz lapot.

ismer, ridegen kimondva senki meg nem ért. Mégis e kezdet a mai bölcsészti magyarság elemei. Az «*alája* vetettségi dolog» (subjectum) hátulról mind elkopott, maradván az *al* törzs, melyből ma bírjuk az *alany* szót. Az objectum mint előben tétetett dolog, megtalálta hív kifejezőjét a *meta* jelentésében: tárgy, mert a cél mindig előttünk van (objectum, Gegenstand), tehát tárgy = objectum. Az abstractum igaz hogy «maga erejét való», mert semmi másra nem szól, hanem csak magára, midőn minden egyébtől elvonatkozik és nekünk jó lett lefordítva egyszerűen *elront*, de a «maga erejét való» kifejezés, kár hogy alakja miatt műszónak nem alkalmas. Nem is mulasztjuk el megjegyezni, hogy APÁCZAI-nál igen sokat lelhetne a nyelvtörténet, miből az irodalom is szépen gazdagodhatnék. Mert sok derék szót őrizett meg a régiségből, vagy tartott meg eredeti alakjában, minő a mai *eszköz*, mely nála még *eszköz*. *Alkalom* nála *contractus*: a mai *alku*. *Hasad* annyi mint megoszlás, péld. a Babylon tornya építésekor *hasadának* meg a nyelvek; innen a *hasonlás*, *meghasonlás*. A tagadó *nem*, mikép Meliusnál gyakran, még nála is előfordul: *nin* alakban, péld. se kerület *nin* kell itt se bástya. Az *önnön* kifejezés e szövegben: «az isten *önnön*, a mint vagyon», helyesen fejezi ki a latin *in se* értelmét, mert *magán*, *magában*: *privatus* vagy *solus*.

Harmadik czíme APÁCZAI-nak a *tanárság*, midőn az iskolaügyet sürgeti. Készséggel idézünk épen ezért, a fölebbieken kívül Apáczainak egy latin beszédét, melylyel 1656-ban kolozsvári tanárságába lépett, s az iskolaügynek akart lendületet adni. Himetlen, hámatlan mondja el itt az egyenes és erős akaratu tanár legbensőbb gondolatait az iskolaügy körül, s ha kitöréseit nézzük, talán valamely vett sérelmeket is akar megboszulni velök. «Valóban bölcs ember volt az, — mondja — ki egy nagy közönség előtt állván fel egykor szónokolni, minden feszült várakozás ellenére csupán ennyit monda: HOMO, és menten lelépe szónoki székéből. Midőn hallgatói csodálkoznának fölötte, másnap gyönyörű beszédben adá elő az ember méltóságát, melyre minden szónoklat nélkül is rá kell fordulni a vizsgálódásnak. «*En*, — mond Apáczai — ha e példát akarnám követni, ennyit szólának csupán: *Schola, iskola!* és hasonlóan elbocsátanám hallgatóimat.» — Az iskola, mint látszik, nagy szó Apáczainak. Beszéde műveltség-

történeti adat, melyből ma is lehet okulni. «Károly, ki az iskolák iránti roppant figyelem- és gondosságból érdemlette meg a *Nagy* nevet, midőn valamely városba vala menendő, elsőben is azt akará megtudni: van-e benne három P (prætor, pastor, præceptor). «Sokkal helyesebben — mond Apáczaí — mint sok magyar, kinek a prætor, pastor csak megvolna, de az iskola nem egyébre való, mint a temetéseken éneklők lakomázásának lenni szállásul, tehát dalosoknak, zenészeknek inkább, mint tanulóknak.» A kezdet aligha nem keserű. És kikről kell szólania? A tanulókról, tanárokról, igazgatókról, szóval mindarról, mi az iskolaügyhöz tartozik. «Az iskolák igen is az egyház és köztársaság alapja. A belgák a világ egyik legkisebb, de leghatalmasabb népe, iskoláikat a spanyol háború ideje alatt építék. A nép okos, böles embereket állíthata hivatalokba, míg nálunk a főhelyeket írástudatlan (illiterati), minden dologban legjáratlanabb halandók, az emberek lárvai (larvæ) inkább, mint okos lények foglalják el had és béke idején. — Becsülés táplálja — mond alább — a tanultságot. Mi nyomorult iskolai emberek, a tanári és tudori rangért a külföldi egyetemekhez vagyunk kénytelenek folyamodni, oda is majdnem minden haszon nélkül, mert jövevények lévén, a nyelveket sem bírjuk, nem is áruljuk a mink nincs; a honnan megvettetünk, tudatlanoknak tartatunk; és bár az akadémiák a legnagyobb tisztességre méltattak: itthon minden egyháziak után lehet elfoglalni üléseinket.» — Nézzük a tanulókat. «A tanulók nagy része, — szól tovább Apáczaí — kaszára, kapára született inkább, mint tudományra, műveltségre. Örökös jobbagyság, csikorgó szegénység volna sorsuk különben, s ezektől menekülni futnak az iskola oltárához, bizonyosságul annak, hogy nem a tudomány szeretete viszi őket, hanem a testi nyomortól való félelem. A lelkészi hivatalokat aztán ilyen emberi szörnyek (monstra) foglalják el, vélvén nagy botorúl, hogy igazán csak azoknak illendő tanulni, a kik papság nélkül épen nem tudnak megélni.» — Most a tanárookra kerül a sor. «Hányadik tanár az, ki felsőbb hivatásból hiszi magát annak és nem ácsinkózik inkább lelkészi hivatalra? Gyakran esetleg, de a felsőbbek oktalan rendelkezése miatt is oda jutnak némelyek, hogy szegénységtől menekülni óhajtván, leginkább egyházi beszédekre gondolnak, melyekért a nép megszeresse őket. Ha valaki születve van az iskolára, tudós és szorgalmas különben,

de nem papolgat: hasztalannak tudatlannak ítéltetik, ki nem érdemi fizetését.» — Keményebb megrovás éri a lelkészeket. «Nagy csapás az egyházi férfiak, noha nem mindnyájan. Ezek száma pedig vajmi kevés; de mennyi azoké, kik maguk nem tanulván, az ifjak igyekezetét, ha nálok többre akarnak menni bölcsészetben, nyelvészetben, azon okból, mert Dácia es Magyarország majd csupán a predikálásért ad *chlebát* *), nyiltan és alattomban ócsárolják. Akarjon pedig valamely külső belső javítást a gondnokság: legott előállnak, hogy a nélkül is megvolt, ellehetett az iskola, mégis mennyi derék ember került ki belőle! Jobb a régi mellett maradni, mint az újítókra hallgatni. Azonfelül megvetik, gyűlölik a tanárokat (scholarchas), annyi tudomány és szentség duzzadozván bennök a kéznek fejre tétele által (mi Kálvinnak is közönyös dolog), hogy tudós tanáraikat, másod szülőiket lenezik és eléje tolakodnak. A pastor nekik *sacerdos*, mert ezt teszi a magyar *pap*; ellenben a tanár csak tanár. Végül kegyetlenek. Bántsa meg őket tanár: legott felforgatnák az egész iskolát, kilöknék a legjobb tanárt inkább, hogysen valamicskét engednének haragjokból.» — A világi előljárók is elítéltetnek. «Ezek, alig menvén túl a nyelvtani elemeken, Magyarországbán és Erdélyben a legtudatlanabbak. Mathezisről, természettanról, csillagisme- és nyelvészetről, erkölcstan- és országlatról szóval sem hallottak, álmodni sem képesek. Nekik elég, ha isten dicsőítésére három, négy papot beállatnak. Aztán oly nyavalyogva, immelámmal viszik a dolgokat, hogy közjóra született elmében lelki csömört okoznak, ellenségeinknek pedig alkalmat szolgáltatnak a reformált vallás kigunyolására.»

Az iskola kikapta a magáét. Minden szó világos mint a nap, és keserű mint az epe. Mi vihette ily kifakadásokra e nagy törekvésű és humánus szellemet? APÁCZAI végzetes lelki állapotban lehetett, midőn mind a három P-t, az igazgatóságot, lelkészeket és kartársait egy nyilvános iskolai beszédben szemtől szembe legyalázta. És micsoda *ellenségekről* beszél? Iskolák, tudományos érdek levén szóban, nem fordult-e meg szeme előtt Baco intése: «*Consule scholas jesuitarum; nihil enim, quod in usum*

* *Chleba* szláv szó: kenyér. Apáczaí zárjelbe oda veti: tantam barbariem tám barbara voce exprimere volentes, barbare loqui amant.

venit, his melius?» Hogy a jezsuiták fognák kigúnyolni a reformált vallást és iskolákat, jósolhatta, érthette APÁCZAI; de ő azok ellen zúgolódik, a kik okot adnak a kigúnyolásra, vagyis belső ellenségek ellen, kik a tanügyet zsibbasztják, rothasztják. Már a «de studio sapientiae» beszéd is sok alkalmatlanságot szerze nekie, s irigyeket társai között, kikkel utóbb vitára került a dolog a skolasztika miatt, míg nem formás vád emeltetett ellene, hogy presbyterianus és Cartesius követője, így az egyházi béke háborítója. Tehát a tudománynak is sorsa van és az ember legádázabb módra tud gyűlölni az isten nevében. Szerencsétlenségre a presbyterian nézet independentizmusnak vétetett, minek a neve is borzasztó. Egy király vére tapadt rá folt gyanánt. A cartesianizmust nem látta szívesen Németország, megtiltá a lelkészeknek Belgium, szenátus-végzéssel üzte ki az iskolákból Franciaország, kötelelességökül tevén a tanároknak, hogy Aristotelest kövessék. E két bűn egy emberben! A gyulafehérvári udvarnál készen volt épen a vádló Basiriusban, ki francia születés, Angolországból menekült és személyesen adhatta fölvilágosítást rettenetes dolgokról. — Ő 1655. szeptember 24-én egy nyilvános vitát rendezett, melyen a fejedelem és udvara jelenlétében meg fogja vívni az independenseket. Hogy a fejedelmet maga mellé hódítsa, a főpapok és nagyokkal egyetemben előre figyelmezteté: «vigyázzanak magokra, mert úgy járnak, mint az ő királya (I. Károly) Angolországban. Másként előbb omlik vére, mint ama gonoszoké.» Basirius kitört az independensek ellen, a fejedelem pedig nyilvánítá: ha találkozik independens a tanárok közt, mondjon ellene ünnepélyesen; ő vár. — Nem hinném, hogy egy is találkoznék nyilvánosan, — folytatá Basirius. — De én jól tudom, — szolt a fejedelem, — hogy vannak némelyek. — Apáczai elérté a czélzást, s a fejedelem iránt fordulva, mondá: «Fenséges fejedelem, kegyelmes uram! senki se hallotta, hogy lett volna köztünk independens, most sem hiszem, hogy volna; ha vannak, azok presbyteriánok. Részemről én nem voltam independens, most sem vagyok, nem is leszek, hanem presbyteri, az vagyok igenis.» «Presbyterianizmus vezet az independentizmusra.» — «Fenség, igaz, hogy úgy beszélnek» — zárta be a közbeszólást Apáczai*).

* L. SEIVERT, *Siebenbürgische Quartalschrift*. V. 226. stb. II. és SZILÁGYI SÁNDOR, *Budapesti Szemle*. IV. k. 195—6. II.

A vita elkezdődött és lefolyt az Apáczai dicsőségére, de nem nyugalmára. Ellenségei oly igen boszusíták reá a fejedelmet, hogy szinte vértanúja lesz hit- és tudománybeli meggyőződésének, ha pártját nem fogja Keresztúri Pál, kinek volt bátorsága közbenjárni. A fejevári legmagasb torony lett volna, mint beszélék, tarpéji sziklája; így azonban Kolozsvárra tétetett által 1656-ban. Ekkor mondá beszédét az iskoláról. Meg volt alázva, nem volt mit veszítenie; kimondta, a mi szíven feküdt, az utolsó szót, s meghalt aszkórságban 1659-ben. «Úgy tetszik — írja Bethlen Miklós — az esztendő utolsó napján.» Az a beszéd a resignatio ékesszólása, melynek keserűségét elavíthatá az idő, de míg a tények megújulnak, utóíze nem vesz el. Valaki, félő, mondhatná, ma sincs különben. Az igazság Apáczai mellé állt Lorántffy Zsuzsánna, a kor legnagyobb magyar hölgye és Bethlen Miklós, Erdély Solona (Bod) személyében. Az első, «megtekinthvén a kolosvári orthodoxum collegiumnak szép állapottal való indulatját s nevedekését azokon a rendes és épületes úton, melyeket mostani becsülletes mestere Apáczai János uram bevitt és vött, jure perpetuo «ezer magiari forintokat» conferál «a szegimb szerű, jóindulatú, s szerenien tanuló alumnusoknak táplálásokra» (1658.); úgy szintén «üdvözült ura (férje) és fia temetésekre való bársony árából» megint (1659.) ajándékoz újból Apáczai «hasznos és épületes forgolódásaért» ugyancsak a kolosvári collegiumnak. — A második, vagyis Bethlen Miklós *) egyik hiteles kútfőnk Apáczai életéhez, tanítványa volt, s ha valahol van mentsége tanúskodásban az érdekeltségnek: itt bizonyosan. Adjuk hozzá még, hogy Miklós atyja, János, Apáczainak «a rendszerint való kolosvári fizetésen felül négyszáz forintokat szerze az udvartól», Barcsai Ákos fejedelemtől.

Apáczai a tudományban nem maradt követők nélkül, sőt jó rést ütött a skolasztika fellegrárán, de nyelvi törekvései abban hagyattak. Utódai, még ha bölcsészek is, nem érték föl észszel ama nagy igazságot, hogy minden nyelv egy kijelentés. Homér, midőn szárnyas igének nevezi a beszédet, többre gondolt a repülésnél, talán olyanra, mint a méheknél, hogy visznek valamit. A nyelv az eszmék hordozója. Apáczai látta az igazságot és szol-

*) *Gróf Bethlen Miklós Önéletirása.* Első fele. Pest, 1858. 247. l.

gálta, utódai nem. Mi csuda épen azért, ha neve a képzelődésnek is hízéleg és a kortársakhoz mérve alakja oly nagy, mint egyes évekhez képest a századé. Még jobban kivehető ez azáltal, hogy csakugyan egy egész századnak kelle utána lefolyni, míg néhány moralistán kívül, kik leginkább fordítók, újból magyar nyelven bölcselkedett valaki *).

MÁSODIK FEJEZET.

Akadémikusok vitaértekezései. — Vörös Lőrincz. — Alistali Farkas Jakab. — Politikai színezet. — Pósházi János. — Önállósági igyekezet. — Theozófia.

Hódítsuk vissza tudománynak és emlékezetnek azok nevét, kik mai nap már elfeledvők, hadd legyen annál több mire hivatkozni. Jámbor akadémikusok ezek, de mieink. A külföldi egyetemekről haza jöve, hihetőleg az élet és gyakorlatiság foglalta el őket, s a mindennapi teendők vagy más viszonyok miatt elestek a jövődtől. Nagy részök a történelem íróinál sem isméretes. Sorsuk egy volt a mienkkel. Minket is kevesen olvasnak, őket még kevesebben olvasták; s ezt nem dicsekedésből mondjuk. — APÁCZAI, ridegen Aristoteles iránt, kit névleg sem szívesen hoz elő írataiban, s mintegy száműz a bölcsészek sorából, ridegséget hagyott maga után. A kik tudományát követhették vala, iszonyodtak tőle a nyelvben. A kik pedig a régiség ama nagy gondolkzója iránt voltak kegyelettel, mind nyelvben, mind tudományban idegenkedtek tőle. A bölcsészeti visszahatás elkezdődött mint rendszeres ellenzék a jezsuiták által, kiket épen a skolasztika theologia és (a mi egyértelmű) a skolasztika filozófia érdekében adományozott Pázmány, a legnagyobb visszaható elme, a kit műveltségtörténetünk ismér. A jezsuiták súlypontja mégis a következő századra esik, de bölcsészeti-irodalmi hatásuk itt kezdődik. Előleg annyit mondhatunk, hogy míg Comenius a nevelés, oktatás elméletével, gyakorlatával, Ramus a szelidebb skolasztikával, Cartesius a lélek és anyag eszméjének tisztázásával, mások másképen, világos nyomokat törtek a gondolkodó elmék elé: a

*) Lásd: *Apáczai Csere János ismertetése*. ERDÉLYI JÁNOSTÓL, SÁROSPATAKI FÜZETEK. 1858. 316—337. ll.; továbbá *Budapesti Szemle*, XVII. köt. SZABÓ SÁMUEL TŐL, 490—501. ll.

jezsuiták útját, mint a kinek háta mögé esik a nap, saját árnyékuk homályosítá el. Multban keresték, a mit a jövőtől várhatni, s a középkort idején túl is erőteljesen, vagy inkább erőszakig bátorodva képviselték; és a bölcsészet történetébe ha bele tartoznak is, az nem szükségkép vagyon, hanem esetleg, a mennyiben napi rendet csináltak abból, mi a lelkek szabad művészége különben.

A bölcsészeti fejlődés mindinkább színeződik. Mondhatnók: sok író sok irány. A régiség is feltartja magát, ujdonság is mutatkozik. Komáromi CSIPKÉS GYÖRGY a legéberebb elméjű tudós Utrechtben 1650-ben a legszigorúbb skolasztikával értekezik, a *képesség* és *hatás* (de potentia et actu) fölött. Hogy több ily értekezése volt, mutatja az előttem valónak a kezdete: «hátra van (super est) még egy nehézség, melyet ezen *utolsó* értekezésben (hac ultima disputatione) akarok kimagyarázni.» — A politikai erkölestanban VÖRÖS LÖRINCZ Modorból (Modra-Hungarus) figyelmet gerjesztő értekezéssel lép föl, mely nyomtatott Strassburgban 1653-ban, és a társadalmat veszi politikai tekintet alá (consideratio politica civitatis). Ilyenről, a mennyiben korát előző tanokat vall, nem igen hamar fogunk utána is hallani. Kövessük egy kissé gondolatai szövését. «A társadalom legtávolabbi szerzője isten, közelebbi a természet. Az ember társas állat, mikép a beszéd is elárulja, mert magának reá semmi szüksége. A természet ellen járnak már az embergyűlölők és kolostoriak, mert elzárkozni, elvonulni kevély és makacs elmére mutat, mit vétkellenek a nagy emberek, keresni pedig azok keresnek, a kik másokat lenéznek, mint korunkban a szerzetesek s más ily szörű emberek (similis farinae homines). A társadalom alkotó eleme, a polgár, állapotjára nézve az élet külön nemei szerint előkelő vagy alsóbb rendű. Előkelő a nemes, ki vagy születik vagy lesz. Amaz őseitől nyeri előkelő voltát, emez erényei által, s ez az igazi nemesség. Hanem osztályoz a szellemi foglalkozás. E részben első a theolog, második a jogtudós, harmadik az orvos, utolsó a filozóf. Alsóbb rend a földművelés, utána jő a kereskedő, de nem az, a melyik házal és más kereskedőtől vett portékát árulván, hogy eladhassa, hazudni kénytelen, mert különben nem boldogul. — Azután jön a kézműves, kít egyik ország elismer polgárának, másikk nem, mi pedig igen.» A kormányformákról tanítja Vörös:

«nem mindenik való minden népnek. Hogy eme vagy ama kormányalak elfogadtassék, nem elegendő alap az érvek fontossága; sőt mindez semmi, ha idománál, szelleménél fogva nem hajlandó reá a nép. Azért ismerni kell ennek a természetét és a szerint mérsékelni a társadalom alakját s törvényeit. — Az erkölcsök legtöbbszörre összefüggenek a tartomány fekvésével. Minden tartományhoz mintegy hozzá van forradva szelleme, mely fiaiban saját reményeket s kilátásokat nemz. A hegyiek nyersek és durvák, a síkságiak lágyak és engedelmesek, a víziek és szigetlakók rosszabbak. A búza is elváltozik a föld után és az ember a vidék szerint. — Egyik nép szereti az igaz urat, a másik a szabad életet, harmadik úgy nem szenvedheti az egész szolgaságot, mint nem bírja meg a teljes szabadságot. — A fenséges cím nemcsak a királyt illeti, hanem minden teljes államot. Az állam az alattvalók feletti hatalom birodalma; innen a felségsértés tulajdonkép és egyedül csak az ellen követhető el. Ki az uralkodót sérti, az államot sérti; de a sérelem nem szóval leszen, hanem tettel. A királyhoz nem szabad hozzá nyulni. A jelen századé *) mégis egy ilyen gyalázat, istentelen gonoszság, minő a keresztyénségben ki sem gondolható. A zsarnok sem eshetik, ha nincs nála nagyobb méltóság, az alattvalók bárdja alá.» — Ezen kérdésre: vajjon az idegen vagy a hazafi érdemli-e meg az elsőséget a kormányzásban: Vörös az utolsó részen áll. Minden nép jobban hajt a bennszülöttre, inkább remélhetvén tőle, hogy hazaszeretetből is jobban gondol vele, s ezen természeti viszony a polgároknak is nagyobb ösztön végezni a végzendőket. — A jó tisztviselő, pártoljon mindent, a mi a királyon és a népen könnyít; váljék ki erényeivel mások fölött, mert részben a felséget képviseli, részben mert példái van, és itt szükségesebb a példa mint a hatalom. Hivatalban jobb a középszerű elme, minthogy örömeztőbb szolgál. A felszerű éles ész verseng inkább, mint tanácskozik, s az időt kölesfúrással (milium terebrando), haszontalan munkával tölti, alkalmasabb lévén újítani, mint dolgában eljárni. — Az ifjú embert kizárják a tanácskozásból, mert még nincs tekintélye; már pedig néha inkább győz a vélemény, mint maga a dolog meg az ész. — Ildom az erkölcsök és kedélyek ösmerete, mire abból is következ-

*) Érti az angol forradalmat, I. Károly szerencsétlen végét.

tethetni, hogyan igazgatja valaki önnön házáat. — Szép dolog a tanácskozás; de utána jó mindjárt a titoktartás. A ki erre nem képes, nagy dolgokra nem képes.» — Vörös a nevelés, a vallásügy és közadózás dolgában is indítványoz. A nevelés életkérdés. Miképen a vetés az aratás reménye: úgy az egész életjövendő a gyermekkori nevelésben rejlik. Ereje oly nagy, hogy jól neveltnek nincs szüksége törvényre. Sokan, a kik gyermekkorukban elhanyagoltattak, koldusczimén, bűnre készen, tunya heveréssel terhelik a társadalmat. Mi szép volna pedig, — mondja bölesen Vörös — ha minden község (civitas) tartaná a maga szegényeit, s munkára fogná az erősbeket, mint erről az ő idejében gondoskodott is Nagy Károly császár! — Kívánatos volna, hogy az országban egy vallás legyen; de mivel ez lehetetlen: jobb maradni az eretnekségnek mutatnia, kik a jók; mert inkább tartassék fel, mint düllassék szét akárminő ország. A hitkülönbséget el kell tűrni, de nem szaporítani. Erre kivált mai időben, mikor a vallásokat egyesíteni akarják, állítván, hogy alapjokban úgy sem igen ütnek el egymástól, nagyon kell vigyázni. A politikai béke több vallás között szinkretizmus nélkül is, a mi legrosszabb, fenntartható.» — «Minden polgár adóköteles, nem véve ki a papságot sem (non exemptis clericis). Ők adómentesek, mert egy követ fúnak a fejedelemmel, de a min segíthetni, ha eltöröltetik mindaz, mi a közjónak ellenére van.»

Ime a XVII. század közepének szabadelműsége! Sokat kelle élnünk, hogy némely indítványokat meghaladjunk; de nem élhetünk annyit, hogy mindegyiket valósíthattuk volna. — Szintén politikai tárgyakkal foglalkozik ALISTALI FARKAS JAKAB. Neve mutatja születését Alistalról, mely pozsonymegyei falu a Csallóközben. Elemi oktatást nyerve a felsőbb tanfolyamot Sárospatakon végzé, honnan tokaji tanító lett, azután mene Utrechtbe, hol négy évet (1651—54) tölte. Visszatérve gönczi tanító; később szőnyi lelkész; végre a komáromi ref. egyházmegye alesperese (prosenior). 1652-ben *de scholis* (az iskolákról), 1654-ben *de nobilitate* (a nemességről) írt és nyomtatott akadémiai értekezést, Utrechtben mindkettőt. Jó lesz megösmérni rövid tartalmukat. Az *elsőben* tételek s reájok feleletek advák leginkább oly tekintélyekre való hivatkozással, kiknek szava dönt. Ilyen kérdés mindjárt: vajjon egyházi, világi, vegyes vagy végre semleges tár-

sulat-e az iskola. Alistali Farkas keresi a választ, kissé haboz, de utoljára mégis megleli, mondván: «lehet a három előbbi, de ha tulajdonkép ítélünk, negyedik, azaz *semleges*. Minden emberi társaság vagy világi, vagy egyházi, de az iskola sem egyik, sem másik. Van benne a világitól, van az egyháztól.» És így Alistali Farkas szerint az iskola, mint tudományos intézet, fölül volna emelve államon, egyházon, mit talán maga is megsokalván, visszatér a vegyes társulat eszméjéhez, mely szerint «az iskola kormánya és fentartási gondja közös az egyházzal és az állammal»; végre még kiebb fut eszméje középpontjától, mondván: «ha pedig oly államban, mely idegen az igaz vallástól, fekszik az egyház, maga rendezi és tartja fel iskoláit.» — E beszéd az idő habozása. Egyébiránt «az alsó vagy népiskola közös mindenkivel. Ott az anyai nyelv beszélése, írása, a vallás elemei és begyakorlása, az erkölcsök szelidítése s az életben hasznos tudnivalók a fődolog. A triviális iskola vagy gimnázium (*schola latina, particularis, classica*) előkészít az akadémiai tanulmányokra; a legfelsőbb iskola (*universitas, studium generale, academia*) pedig oly tanulói és tanári egylet, melynek különös szabadalma van minden tudományokban nyilvános leczkékre.»

Másik értekezése, a *nemességről*, megint politikai. Nem oly szabadelmű, minő a Vöröse, de alkotmányos és az előjog mellett valódi belső nemességet is követelő. — «A földön nemes állat az oroszán, a féniksz (ha ugyan létezik ilyen), a sas, égen a nap. Így az arany más érczek fölött, meg a gyöngy; az elmélődő tudományok, a tárgy fontossága miatt, nemcsak a gyakorlatiakhoz képest. Van nemessége szívnek, elmének, de Farkas nem ezekről beszél, hanem arról, mely határos az erénnyel, mely szabad élethez való, tisztos, becsületes cselekedetekre irányul, s egyedül az okos elmével bíró embert illeti meg; azon nemességről, mely polgári és politikai alapokon nyugszik, és a hazai szokásokhoz mérve kitünő rangot ad. Ez a legfelsőbb hatalomtól erények díjában nyeretik, és születés által terjed fíról fira. Farkas minden előjogot helyén lát, de minden erényt is megkíván a maga nemésében. A nemest illeti hivatalbeli elsőség; élő szóval mondandó eskü helyett írásban is tehet tanubizonyságot; ígérete anyyi, mintha esküvel kötelezte volna magát, ment minden közteher viselésétől. Esküre személyesen ne menjen, hanem a bíró küld-

jön hozzá jegyzőt, ki mondásait tollba vegye. A rajta esett sérelem nagyobbak vétessék, mint ha nemtelent ért volna. Adósság miatt se javaiban, se személyében tömlöczcel vagy leszolgálási kötelezettséggel ne szoríttassék, testileg ne lakolhasson. Ezek a mentességek, előjogok. Másrésztől megkívánja tőle a legtöbbet. A nemesség rang. A nemesnek öt Scyllát és Charybdist kell kerülni: a tunyaságot és gyávaságot, a kegyetlenséget és zsarnokságot, a kevélységet és felfuvalkodottságot, a hazugságot, végre a szemtelenséget, orczátlanságot. Elveszthető a nemesség, ha a nemes a tiszta erényt, szemérmert bemocskolja, baromi fajtalanságra, kéjelgésre, pokolt érdemlő gögre vetemül; ha lop, ragadoz; ha piszkos mesterségre, kézművesi üzletre, gépi munkára, mely a testé inkább mint a szellemé, adja magát. Tehát nem való neki a csizmadiaság, borbélyműhely, szakálvágás, sütés, főzés, szakácskodás. Nem való neki ácsnak, asztalosnak, olykor czégyeres híri csaplárosnak, zenésznek lenni, sok más helytelenségbe vegyülni, ünnepelgésekben, lakomázásban, melyek az ő rangját szégyenköre állítják, részesülni; vagy épen hagymával, petrezselyemmel, tyúkkal, lúddal piaczon ülni, kereskedni; mert nagy és veszedelmes dolog lenne a paraszttól minden keresetet eltökíteni, a mikor panaszára, hogy szegény, nem volna többet mit felelnie.» Farkas nem felejtí különben a nemesség jogai csorbulását följegyezni, hogy az igen nagy rész a jezsuiták mesterkedése által a hivatalokból kitúratott; azt mind a mellett nem látja be, hogy miért legyen szelidebben büntetve a nemes, mint a plebejus, ha szabadság ürügye alatt bárki ellen vét.» — Lám a kivétel, hogyan szüli a kivételt! Meg kell tudnunk egyébiránt a nemesi czímezést, Legegyszerűbb: *nemes*; ha jobban akarjuk tisztelni: *nemzetes* (*generosus*); ha még jobban: *nemes és nemzetes*, mihez nyomatékkal jő, mondja Farkas, nem tudom jól-e a latinban: *dominatio*, de magyarban szokásos az *uraságod*.

Debreczeni KALOCSA JÁNOS az anyag formáinak eredetéről (de formarum materialium origine) és a dolgok módjairól összevetve a lénnyel (de rerum modis collative cum ente considerata) két bölcsészeti értekezésében (nyomatva mindkettő 1654-ben Leydában) Aquinoi Tamással és a skolasztikai epigon Suarez spanyol jezsuitával tart. Gyakran hivatkozik rájuk, elmélkedik szerintök, utoljára is gyermektegg őszinteséggel, mi filozófnál

ritka tünemény, vallja be a rend és módszer iránti bizalmatlanságát s jelezi a skolasztika iránti hangulatot. Ő minden szigorral sem tudja feloldani az anyagi forma kérdését s nem bírja megfogni némely bölcészek makacsságát; mi alapon volnának készek eldobni csak azért, mert nem boldogulnak tisztába tenni, kimagyarázni, a formákat. Külföldről haza jöve lelkészi hivatalt visele a debreczeni egyházmegyében; Nánáson is lakott; vajjon előbb-e mint Kecskeméten, honnan visszatérve a Tiszántúltra nagybajomi pap lett és esperes élte fogytáig. — CSENGERI K. ISTVÁN hasonlóul elhagyta Aristotelest és hajlott a theozófokhoz. Tanult a gyulafejevári kollegiumban a három birodalmi tanár Alstedius, Piscator és Bisterfeld alatt, s ez utóbbinak ajánlá Leydában 1654-ben nyomtatott akadémiai értekezését «az emberi ész használatáról a hittanban s a vallás kérdéseiben (de usu rationis humanae in theologia ac quaestionibus fidei). Némi újítási viszketeggel az egyházi téren presbyteri színezethez ragaszkodott és a skolasztika elégtelensége miatt nyakas theolog, a bölcészet rovására, ennek a hittanban engedett valamit, de igen módjával; kicsinyelvén a skolasztikusok logikai vakhitét, a mennyiben a stagirai bölcész tanuságtételének a hittanban is elsőséget adnak a szentírás fölött, és «Aristoteles urat» (dominum Aristotelem) tüskén-bokron, nyakra-főre követik. — A marosvásárhelyi zsinaton gutaütést kapva halt meg jun. 15-én 1671-ben. — BAUSNER BERTALAN született 1629-ben, felsőbb tanulmányaival a belgiumi akadémiákon készen levén, egyházi hivatalba lépett, végre az erdélyi evangélikus egyház püspöke lett. Filozófiai dolgozata «a metafizikai értelmezésről» (de definitione metaphysica) és «az emberi szív működéséről» (de cordis humani actionibus) kijött mindkettő Leydában 1654-ben. Az első több részből vagy nem egyedül állott; az utóbbi derék élettani zsöngé; a végire függesztett elvtételekben nyilatkozik szerzőnek a skolasztikusok iránti érzülete, ellenszenve, kiből csúfot üz a nyelv érthetlensége és izetlensége miatt. — «A bölcész nem köteles örökké a létről és lényegről, a hatásról és képességről, az individuatio, potentionabilitas, passionabilitas, dogmatisabilitas stb. nyelv- és eszmeszörnyekről versengeni. Az emberben nincs «sárkány farka, kos, gönczöltengely, délvonal, kelet, nyugat, méhfi és hunyor stb. mint Paracelsus állítja.» Térítő irány, mely az eszme hüvelyezésétől, a szóval bábozástól az ösz-

szerűhöz utasít. — Hasonlóul mind a metafizikai, mind a fizikai téren megfordúl FUCHS JÁNOS, brassói fi, és weidenbachi lelkész, kinek Wittenbergben 1650—54-ig kijött, s egy kötetbe foglalt munkáit előszámlálja Horányi. KÉRI SÁMUEL, ferenczi szerzetes, magyarul ada ily című könyvet «*Keresztyén Seneca*», a római bölcsnek válogatott jeles mondataiból. Bécs, 1654. — ALBRICH MÁRTON, medgyesi születés, 1655-ben brassói tanár, innen 1660-ban rozsnyói lelkész a Bárczaságban, leginkább iskolai kézikönyveket írt a logikában és metafizikában, melyek világot láttak Brassóban 1655—57-ben. — JOUL GÁBOR, erdélyi oláh nemzetségből, jezsuita, munkája «*Új bölcsészet*» (*Philosophia novella*) és «*Lidiai kő*» (*Lapis Lydius*). Meghalt Kassán 1678-ban. — GELEI SÁMUEL, szikszói fi, 1655-ben, Utrechtben tartá vitaértekezést a tudományok válfajairól (*de specificatione scientiarum*), keresvén azok egységét s különségét. Ő szeretné, hogy a tudomány egy lenne, mint Mirandola akará, melybe, mint egészbe, a többi kiteljesítő rész befoglaltatnék; ilyen lenne alkalmasint a metafizika, mely minden ismerhetőt, a mi nem tartozik eme vagy ama különös tudományba, elfogad és tárgyal. — GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ Utrechtben 1655-ben értekezvén «*az értelmezésről*» (*disputatio logica de definitione*) meghányja-veti azon kérdést, vajjon az értelmezés különbözik-e az elosztástól. Az állat például elosztatik okosra és oktalanra, de azért nem foglaljuk értelmezésébe az okost és oktalant. Vétkelli az értelmezésben, ha együvé hozatnak a nem, szerző ok és lényegen kívüli mozzanatok. Innen származik a bölcsészek gyakori hibája, melyről Cartesius szól, hogy azt, a mi magában világos, logikai túltöméssel homályosítják be, például, mikor a mozgást úgy értelmezik, hogy az helyváltoztatás. A kik az okot és okozatot a dolog lényege gyanánt tolják elének, nem magyarázzák meg a dolgok természetét. Neki több kell, mint pusztán okot ismerni. Az igazi ok a létnek és ismeretnek is elve (*principium et essendi et cognoscendi*). — PÜSPÖKI SYLVANUS JÁNOS, a váradi iskola növendéke, Leydában 1655-ben nyomata egy akadémiai értekezést az országok eredetéről, gyarapodásáról és különböző alakulásairól. Történet és politika együtt. Illető helyen, hol az úr és szolga közti viszony rendesen elő szokott jőni, megemlékezik a szolgaság azon neméről, mely bizonyos osztályt annyira lebilinesel a göröngyhöz, hogy földesura tudta

nélkül mozdulni sem szabad. Kiemeli továbbá a nevelési ügy ropant fontosságát, s útasítja reá a figyelmet. Jól mondja ugyanis Tacitus, hogy többet érnek a jó erkölcsök, mint a jó törvények. A törvények azonban nem függesztik fel a szabadságot, hanem előmozdítják. — TATAI MIHÁLY, valószínűleg debreczeni fi, az utrechti egyetemen tartá metafizikai mutatóvány-értekezést «a tartamról» (de duratione) 1655., mely megjelent ugyanott. — Skolasztikai dolgozat Suarez, Hirtadus, Arriaga stb. után. Vissza-veti azon állítást, mintha Cartesius fölvéte a teremtésről nem ellenkezne Mózesével, vissza, hogy van formailag egyetemes előbb, mint az elme munkássága. — KÉRI JÁNOS az ipolykéri grófi családból, pálosrendi szerzetes 1656—57. Lepoglalásban dicsérettel adá elő a bölcsezetet, lelkesedésig ragadván el hallgatóit. 1669 óta rendjének főnöke hat évig, azután szerémi, majd csanádi, végre váczai püspök, a bölcsezeti tanfolyamot három ivrét kötetben adta ki és irt beszédet a filozófia dicséretéről. Meghalt Nagyszombatban 1685-ben. — SOMOSI PETKÓ JÁNOS, szikszai lelkész, tanult Leydában, hol 1652-ben a lelkészek hivatásáról és kötelességeiről (de ministrorum eed. vocatione et functionibus), idehaza pedig angol után ily czímű munkát nyomata: *«Igaz és tökéletes boldogságra vezérlő út»*. Sárospatak 1656. — GÖRGEI P. PÁL *«a gőzökről és arról, hogyan lesz belőlök felhő, eső»* stb. (de vaporibus et modo, quo ex iis nubes, pluviae etc. generantur), bölcsezeti gyakorlattal (exercitium phil.) lépett föl Utrechtben, 1655-ben, melyet ajánl Görgei János kaposi, és Szepsi János ungvári lelkészeknek, hihetőleg e tájék szülötte maga is. irt ő még, mint a jelen munka szövegéből kitetszik *«a súlyos testek leszállásának okairól»* (de causis descensus gravium), támaszkodva Cartesiusra, kinek híressé vált bölcsezeti alaptételével *«Cogito, ergo sum»* egyetértve, más, természettani fölvéteit is elfogadta, hirdette, jelesül a szívárvány tüneményének sikerült magyarázatát, mely a tudományban Cartesius szerencsés fölfedezése.

Mi és mennyi ment által eme, leginkább egyetemi próbadolgozatokból az eszmefejlésbe vagy életbe, nincs módunk elhatározni. Elég, ha ezennel beigtatvák a történetbe. Annál nagyobb hírű s befolyású bölcsező volt PÓSAHÁZI JÁNOS irodalomban, iskolában egyiránt. 1657—1671. sárospataki, azután, az iskola elüze-

tésével, 1671—1686-ig pataki-fehérvári tanár, kitünő munkásságot fejt ki az idő vallásos és tudományos küzdelmeiben. Szemtől szembe állt Sámbar és Kiss jezsuitákkal, megvívott Pázmánnal, kinek «Kalauza» ellen írta az «Igazság istápját». Végzetéhez tartozott, úgy látszik, belévonatni a legkeserűbb és eredménytelenebb vitákba, tollharczokba, oly családnak lévén gyermeke, mely a reformáció óta kilencz papot nevelt a reformált egyháznak. Atyja Mihály, is előbb sárospataki, utóbb kászonyi lelkész volt Beregmegyében. Iskoláit, a legelső elemieken kívül, Sárospatakon futá s végzé 1654-ben, melynek elején sárospataki iskola-nagy (senior) nagyobb utórészében már utrechti akademikus Lorántfy Zsuzsánna költségén. 1655. június 19-én akadémiai vitaértekezést tartott elnök nélkül (sine praeside) «a törvényekről» (de legibus), «a konyhai tüzről» (de igne culinari) és «az alátétről» (de supposito), melyeket az egyetemes bölcészet köréből választott *kihozások* (corollaris) kísérték logikai, természettani, metafizikai, szellem és mértani, erőszeti (mechanica), földrajzi, csillagászati, optikai, erkölestani, gazdasági és politikai tárgyak megvitatásával. Erre mondható Horányi, hogy a tudományokat egymás ellen nagy erőfeszítéssel (magna contentione) tanulta, üzte. Valóban sokoldalú mutatványai az ösméret fájának, messze ugyan az érettségtől, de jövődőt ígérve, minek be kelle következni. — Pósa-házi a tudományban önállóságot akar. Így a történetírók többször ismételt állítását, hogy ő Aristotelest követte, megengedjük, talán az iskolában, de különben megingatjuk, oly hozzátétellel, hogy benne, mint bölcészben egyetlenegy vonás maradt meg állandóan: ellenzeni vagy tán üldözni is a cartesianizmust, s messze tartani magától követőit. Alkalmassint az ő tekintélyének tulajdonítható azon ellenszenv, melyet egy zsinati jegyzőkönyv Sárospatakról 1669-ben tartott fel, hogy «ha ő kegyelmének volna valami része a cartesianus philosophia szerint való opinióban: azt ő kegyelme letenné.» — Egyébiránt metafizikai elvnek vallja azt, mit a plátói eszmeiség ellen Aristoteles állapított meg s alapülvetett a reál iránynak, hogy «az egyetemes csak egyedekben létezik», de a logikában már hol együtt van, hol nincs a peripatetikusokkal, Ramussal, vagy a skolasztika egyéb árnyalataival, tagadván a rámisták ellen többek között, hogy a logika elegendő volna minden igazságra csak azért, mert beszélhetni általa minden

lét- és nemlétről. Hiszen ilyen a nyelvtan is, mindamellett egy Ramusféle bölcész sem tanítja, hogy a grammatika tartalma a lét és nemlé. A természettanban pártot üt Aristoteles ellen a mozgás értelmezése iránt, s elmésen hivatkozik Hermolaus Barbarusra, ki tudományosan mivel fej különben, midőn egyszer a rossz lélekkel tanakodnék, nem kéré tőle mást, minthogy magyarázná meg végre-valahára: mit értett Aristoteles az entelecheián. A csillagászatban, igaz, hogy Galilei és Kopernik után, ellene mond Aristotelesnek a csillagok milétére nézve, de megint kétséget hagy fel az iránt: helyesen van-e, ha Kopernik és tanítványai a földet bolygónak hírlík, a napot meg álló csillaggá teszik. Erkölcstanban peripatetikusok ellen a skotistákkal tart s nem fogadja el Aristoteles értelmezését a polgárról, hanem többre becsüli Timplerét, ki szerint a polgár állami törvények által kötelezett egyén, stb., míg végre főmunkája (*Ars catholica*) előszavában (ad lectorem) óvást tesz a skolasztikusok előadási módszere ellen, kik, annyin a mennyin, valamennyin szeretik a nevezékek sötétséges homályosságát (*tenebricosa obscuritas*), az értelmezéseket, különböztetéseket, tüskés feladatokat, s annyira elárnyékolják velök a metafizika szépséges arczát, hogy némelyik olvasó hajlandó elhanyagolni, másik pedig kelletlen miveli a gyönyörű tudományt; az olvasóra bízván itélni ő felőle oly szabadsággal, minőt maga is követel, mint a ki «semmi tanítónak nem kész esküdni szavára», tekintélyére.

Bölcészeti bevezetése, az *Ars catholica* (vulgo *metaphysica*, cui praemittitur *Introductorium philosophicum*. Patachini, 1662. 12-drét) előtt az a műve, mely az ide vágó nézetek iránt tájékoz. A bölcészet minden dolgoknak, melyek a természetes ész által megérthetők, az értelem és akarat tökélyesbítésére szolgáló tudományos bírása, készsége (*habitus*). Nem születik az emberrel, hanem szerzetetik tanulással; gyógyszerül adva embernek isten által az eset után. Az értelmet gyógyíthatni az igaz és hamis, a rút és tisztességes megösmérésének fölindulásával az érzékek, észrevétel és ráhozás (*inductio*) fényével: mikép jönnek le a részletes külön igazságok imez első és egyetemes elvekből. Az akaratot gyógyíthatni a bölcészettel, a mennyiben jól és boldogul élni tanít a magán életben (*ethica*), háztartásban (*oconomia*), államban (*politica*). De már örök üdvöt nem ad a bölcészet.

Aristotelesről mégis voltak a kik állíták, hogy üdvözül; ilyenek a kölni theologok. Szerintök ugyanis Aristoteles olyan előhírnöke volt Krisztusnak a természetiekben, mint Keresztelő János a kegyelmiekben. — Az egyházi atyák némelyike szintén mondá, hogy isten megismérhető a bölcsészetből, de hasztalanul; és az apostolok sohasem útasítottak a filozófiához, hanem a *theozófiához*. A filozófia nem elve a hitnek, ámbár a sociniánok úgy tanítják; vele nem is juthatni el a legfőbb jóhoz, hanem azért haszna mégis igen nagy a theologiában. Többszerű készség (*habitus compositus*), melyben az értelem elveket tud, a tudomány szabályokat csinál az elvekből, a bölcsesség összeköti elveikkel az igazságokat; az ildom néz a rend és módszerre; a művészség (*ars*) az életben hasznos működésre, gyakorlatra. — Elv, a miből valami lesz vagy megösmérszik. Ilyen a lét vagy ismerés elve (*principium essendi vel cognoscendi*). A léti elv lényiséget ad belsőleg az alak és tartalom (*forma et materiæ*) által, külsőleg a szerző és vég-ok (*causa efficiens et finalis*) által. — Az ismerési elv axioma; ebbe az értelem azonnal beleegyezik, elmélődő vagy gyakorlati irányban. Spekulatív axioma: lehetlen azonnal lenni és nem lenni egyszersmind (*idem non potest simul esse et non esse*). Egész nagyobb a résznél. Isten van. — Gyakorlati axioma Istent tisztelni, a szüléket becsülni kell. — Se a természetes okosság, se az érzékek tanusága, se a szentírás, se Aristoteles könyvei, se Cartesius cogito, ergo sum-ja; egyenkint és magukban nem oly elvek, melyekből feloldathatnék minden tétel. A természetes okosság csak rész szerint van meg Platóban, Aristotelesben vagy Cartesiusban; és minden ember csalódhatik; így elvnek tisztátalan. Az érzékek nem, mert utánok leggyakrabban tévedhetni. A nap szerintök olyan volna, mint egy hordófenék, holott háromszorta nagyobb a földnél. A szentírás nem, mert más dologról tanít, mint a jelen életről; és van sok oly tárgy, melylyel a theologia nem gondol, pl. minő természete, mozgása van a delejnek stb. Aristoteles nem, ámbár a reformáció előtt hajszálnyira sem volt szabad eltérni tőle; bölcsésznek sem tartaték, a kin nem érzett a peripatetizmus. Nyomorú, méltatlan szolgaság! kiált fel Pósházi; Burgersdick, reformált bölcsész mégis azt itélé róla, hogy «fejedelme, diktátora (ne mondjam istene) az emberi bölcseségnek, kibe úgy látszik mindazt lerakta Isten, a mit az emberi

természet újjászületés áldása nélkül magába foglalhat.» — Cartesius cogitoja nem, mert az elvnek egyetemesnek kell lenni, ez pedig nem olyan; és nemcsak a létről, hanem a lét okairól is kell tanítania, s nem szabad más előbbtől függőnek maradnia. Ha mégis Cartesius abból, hogy az elme gondolkozik, annak létre zárol, ki tagadta ezt valaha?

A mi a természetes észszel, segítve az érzék, a tapasztalás, az észrevét, a ráhozás meg a szentírás által, egyezik, igaz. Emberi ösméretünk elve három: érzék, ész, tanúság (sensus, ratio naturalis, testimonium). Ezekből hozza le Pósa-házi a bölcészet szabályait, egyeztetni és választja el a külön ismeköröket. Semmi se adassék elő a természettanban, a mi nem tisztán fizikai; semmi a hittanban, a mi nem theologiai stb., míg végre valahány ismerkör oly igen egyezni fog, hogy a mi egyszer igaz a theológiában: igaz lesz a filozófiában is; például igaz a theológiában, hogy a nap kel és nyugszik, tehát igaz lesz a bölcészetben is. A bölcészetről kárhoztatólag szól Pál apostol, de csak látszólag. Kárhoztatja azt, mely hamis elveken áll, vagyis emberek hagyományán, hiú véleményen épül, mint nagyrészből a peripatetikusoké, mely ember hagyománya, s ezen ember Aristoteles.

A bölcészet elosztása nem trichotomia, mint a platonikusoké, nem is dichotomia, mint a peripatetikusoké; hanem Pósa-házi szerint van *egyetemes* bölcészet, mely tanít a létről, ez a metafizika (prima philosophia seu ars catholica); van *különleges*, mely a lét külön módjaira szól és természetfölötti, természeti, erkölcsi és eszközi (supernaturalis, naturalis, moralis, instrumentalis). Első tanít az anyagtalan létről, szellemtudomány (pneumatologia); második a természeti létről (physica) minden hozzá tartozókkal (mathesis, mechanica, anatomia); harmadik élet és erkölcs dolgairól (moralis), hová tartozik az erkölcsstan, oeconomia, politika és jog. Utolsó vagy az eszközi ad elő nyelvtant, költészetet, szónoklatot és dialektikát, stb.

E támpontokra ohajtá Pósa-házi felalkotni a bölcészet épületét. Az Ars catholica után hozzá is fogott a rendszer kidolgozásához és jött a *Pneumatologia* (Patak, 1662), öt évvel később a «*Philosophia Naturalis*» (Ugyanott, 1667.) s jött volna a többi is, ha idejét, erejét el nem foglalják vala egy részről a tollharczok, és vitáiratok, másrészről, ha lehet vala maradása Patakon; de a

politikai és vallásos rázkódások megrendíték lába alatt a földet, mikor 1671-ben az iskolának mozdulnia kellett, ki más fogta volna együvé tartani a bujdosásnak eredt ifjúságot, maradó helyre vezetni a tévedezőket? Gyulafehérvárott Apafi Mihály fejedelem fogadá védelme alá a bujdosókat, hol tanárok és tanítványok megnyugodván, Pósházi egyházi beszédben mondá el járatukat az írásnak igen jól talált ezen szövegéből: «Monda neki Mika: honn jösz? Felele neki: Lévíta vagyok én, Judának városából, Bethlehemből jövök, és én járok s kelek, a hol helyet találok.» *Bir.* 17. 29. Pósházi nem látta többé a magyar Siont, mint egy levelében, melyet a borsodmegyei rendekhez írt, Sárospatakot nevezi, s meghalt május 3-án 1686-ban Fehérvárott. A vallási vitákba elegyedett ember nem vihette ki szándékát, s a levítában odalett a bölcsész. Ezentúl nem tudom, hogy foglalkozott volna bölcsészettel. Őt is megverte a sok.

Theozófiai álláspontján, vallásos gondolkozásának túlhatóságával, Pósházi a bölcsészetben, együvé foglalá a természeti és szellemtudományokat. Értekezvén *Introductorium*ában a bölcsészet hasznáról, mi rendesen a tudomány méltóságának feledése, nagyon emlékeztet Rabanus Maurusra, ki minden tudományt a theologia szolgálatába vetvén, hirdeti, hogy nyelvtan nélkül nem lehet érteni a szentírás kifejezéseit, tehát ezért hasznos a nyelvtan. A számvetés, a mértan hasznos, mert segít az írások számbeli rejtelseit, a Noé bárkája, meg Salamon temploma építését felfogni; a csillagászat és zene tájékoz az ünnepek ideje és az istentisztelet felől stb. Pósházinak szintűgy azért szükséges és hasznos a bölcsészet, hogy a hittani fogalmakat védelmezhesse, különösen a metafizika fogassa fel istent, mint állatjában egyet, személyében többet. A pneumatologia beszélje el isten, angyalok és az okos lélek megismerésének módját a természetes ész által. A fizika értesse meg a genesis három első fejezetét a teremtésről, ég, föld, világosság, állatok és paradicsom milétével együtt, hová Krisztus fogantatásának és születésének titkai is tartoznak. A mathezis, különösen a számvetés csináljon időrendet a teremtés óta: a csillagászat beszélje el a nap és a csillagok mozgását, a mint erről említés olvasható az írásokban; a földrajz igazítson el azon helyek, tartományok felől, melyeket az írás följegyzett; ilyenek Káldea, Sziria, Egyiptom, Palæstina stb. Azaz Pósházi teljesen

benne van a legvalódibb skolasztikában, melynek óeska palástját nehezen színezi a protestantizmus újdonsága, mely Pósházi korában nemcsak meg volt állapotva már Magyarországon, hanem vissza is terelve az ellenhatások által.

Szint, életet, sőt haladást is mutatnak némely, a corollariumokból kivethető, egyes helyek. A csillagzatban péld. örülésnek hirdeti azon tant, mely szerint a csillagzatoknak volna befolyásuk a születésre, lelkületre; de már azt nem látja be, mi jögon változtatá meg XIII. Gergely a Julianum kalendáriumot. Morálban a középszer nem teszi az erkölcsi erények formáját, hanem csak körülményeit. Oeonomiában megengedi, hogy a szüle kitagadhatja gyermekét egy okon kívül, mely a vallás változtatása. A keresztyén vallással ellenkezőnek hiszi a szolgaságot és jobbra változtatni kéri a jobbágyok állapotját, épen úgy, mint Apáczai, Vörös, Sylvanus János; így e kérdésben a bölcsészet nem hagyta magát tanúbizonyosság nélkül. Politikában nem engedi meg, hogy népe tudtán kívül a fejedelem elidegeníthesse a koronai uradalmat. Feddi az egyházi jogtudósokat, kik szerint egyedül és csupán a római császár ellen követhetni el fölségsértést. Magyarországnem örökösödési, hanem szabadválasztási királyság. — Az épkézláb koldusokat ne tőrje az állam, hanem szorítsa munkára, a tehetlenekről pedig gondoskodják. A bűnvallatási kényszert, csudálatos! Pósházi bizonyos elővigyázattal, mint Keckermann kijelölte, helybenhagyja. Végre, ha Kopernik naprendszerre iránt kétséget mutata is még az Introductoriumban, később a Philosophia Naturalisban, mely öt évre követte a metaphysicát, e merevséggel alábbhagyott és őszintén, bár tartózkodva, bevallja: «mihi sané non videtur esse absurda (169. l.), nem látom épen lehetlennek.»

HARMADIK FEJEZET.

A pozitív hitvallás és a bölcsészet, meg a kormányforma. — Az antik Aristoteles, Ladiver. — A skolasztika, Barkóczy. — Az atomisztika, Czabány. — Baco, Bayer. — Ramus követői. — Több skolasztikusok a XVII. században.

Gyarapodván a vallásfelekezetek, szorongani kezdének egymás mellett és zsurlódásaikban hivatkozni a bölcsészetre, tulajdonképen az emberi ész fegyvereire, hogy biztosítsák a diadalt. A skolasztika mint kész jó, és bevégzett mű egész fegyvertáru szol-

gált, melyből a katolikus és protestáns elv egyiránt válogatható vívó eszközeit, a pozitivitás érveit. De ha volt tekintélye Aristotelesnek és Scotusnak, Ramus is megérdemlette, hogy követői váljanak; legnevezetesebb haladási mozzanat azonban, hogy Verulami Baco tanainak sem hiányzott elismerő szavazat és képviselet. Gondolhatni a bölcsészet állását, illetőleg habzó voltát a jó keresztyének velebánása miatt, s megfoghatni, ha minden iránya lett barátokra, szószólókra! Egy kopenhágai udvari pap, Masius, ez idő értelmében írta, hogy a fejedelmek nem annyira isteni félelemből, mint világi czélből legyenek lutheránusok, mert ezek vallása szerint a fejedelem pápa is egyszersemind. Thomasius nem hagyhatván szó nélkül ily állítást, ellene mondott és tanította, hogy az egyház más valamire való intézet, mint a monarchia szolgálatára; igen! de fölségsértéssel vádoltatott és el kelle mennie Lipséből, mert szabadsága, feje volt koczkán, iratait meg Kopenhágában hóhér égette el. — Dillingenben a jezsuiták erőködtek megmutatni, hogy a katolikus hit hasznosabb a korlátlan monarchiának, mint a protestáns; Tübingában egy protestáns pap azzal állott ki ellenök, hogy nincs szolgálabb vallás a lutheránusnál. II. Ferdinánd mégis inkább akart sivatag pusztán uralkodni, mint oly országban, melyben eretnekek is laknak, stb.

Ezek az idő jelenségei, de ki előtt lehetne tetsző dolog mai nap ilyeket másért, mint a történelmi alkalmosság kedvéért emlegetni? Mindezt meghazudtolá az idő, hanem az események folyamában ott vannak és belőle értelmét veszszük az uralkodó szellemnek, a pozitív vallás körüli buzgólkodásnak.

LADIVER ILYÉS a tényleges hitvallás eme túlható befolyása alatt állott épen, midőn a keresztyénséget az ágostai tanok érdemében fogva fel, igyekezék a bölcsészetet is hozzá alkalmazni, s Aristotelesre úgy hivatkozni, mint a régiségben, a skolasztika előtt. «Az újabbkoriaknál, — mondá — inkább követem Aristoteles, mivel az ész tanítása után írt bölcsészete kezére dolgozik a theológiának, s bírja fölvéteiben a theologusok rokonszenvét.» Idealizmus álláspontján következetesen vitatá, hogy a járuléknak nincs az állománytól külön való, tulajdon léte (*accidens non habet suam propriam existentiam, distinctam ab existentia substantiæ*): az elmében levő egyetemesség a dolog (*universale in intellectu est res*); a tudományok dicső volta nem a megmutatás bizo-

nyossága után méretik. Az elvnek magában van oka, melyből minden egyéb foly. Első mozgató az ész; az ég mozgása nem kiterjedés szerinti vagy erőszakos, hanem egyenesen az ész által történik. Istent nem lehet értelmezni (definire). Istenben van a legtöbb szabadság, egyszersmind szükségesség. Isten legegyszerűbb. Az egyszerűség oka a tökélynek, mert minden egyszerű tökéletesb mint az összetett, mert kevesebbre van szüksége hogy létezhessek. — A szellem tökélye alaki, erői és kitünő. Alaki tökély az igazság, erői az értelmiség, kitünő a jóság. — Az anyag oka minden nyavalyának, hiánynak, az anyagtalanság az ellenkezőnek. Szelleme, de végesek, istenen kívül a jó és rossz anyagok; és végre az ember. Az anyagok létele teljes. Az anyagok megszámlálhatók. A jó anyagok közt van rend. Ők érthetők lesznek érthető módokon. Tudják, ismerik a tiszta ész lényeit vagy kötelmeit. Tudhatnak anyagi dolgokról, isten titkairól, ismerik a hit dolgait. A mi az örökéletben tárgya emberi értelmünknek, ugyanaz mind tárgya az anyagok értelmének is. Továbbá ösmérik az anyagok nemcsak a fajokat és nemeket, hanem az egyedeket is, mint megösmérték Péter apostolt. Tudnak beszélni, beszélnek istennel, midőn dicsérik őt és parancsait végrehajtják. Hogy vannak rossz anyagok, mutatják a légi tűnemények, péld. szélvészben. Ők is szelleme, mert alkalmazható reájok a szelleme értelmezése. Ha tisztátalan dolgokat, latorkodást üzhetnek, ez nem másért van, mint kimutatni természetök mivoltát, gyönyörködését. Ők nem ohajtanak más lenni, mint a mik, mert minden természetnek kedves az önfentartás. Ördög műve az igezés, babonázás, viharok keltése, mert, isten úgy engedvén, sehol sines nagyobb hatalma, mint a légben. Az ördög embereket átváltoztat, láthatlanná tesz, segíti a magikusokat, mint egy Simon nevűről tudjuk, hogy a kutyákat énekelteté; mint egy nőről, hogy mindenki előtt kanczának tetszett, Makárius nevű barátón kívül, ki nőnek látta. Egy magdeburgi bűvész kanczaszamáron a levegőbe szökött, az emberek fejét levágta, ismét visszatette. Egy Zedékhias nevű héber orvos Lajos király fegyveres katonáit úgy elnyelte, hogy nem lehetett rájuk akadni. — A halottidézésből való jövendölés szintén az ördög csalfasága, ki a megholtak alakjában feljö és választ ad. A halottidézők felhívhatják-e a kegyesek lelkeit? A pápisták állítják, de okosabb azt hinni, hogy a boldogok lelkei magoktól meg-

jelennek. — A Hekla csudálatos hegy Izlandban, megjósol hadakat, lázadásokat; a pápisták némelyike itt hiszi a vezeklényt meg a poklot. — Isten általában elvan-e hely nélkül? Igen is, különben be volna zárva valami térbe s a végetlent bekerítné a véges, pedig a bezárt nem lehet nagyobb a bezárónál. Ellenben Vorst János más kálvinisták példájára, kik az örökéletbe mindent testi- leg oda álmodnak, istent is testinek vallotta nyilvánosan. — Vajon istent nem kell-e kiábrázolni, mert hogy testnek gondoltatnék? A kálvinisták azt mondják nem, mi pedig igen. Van-e természetes ismeret mint az üdvnek eszköze? A pápisták és kálvinisták (pontificii et calvinistæ) igennel válaszolnak; mivel amazok jó cselekedetben helyezik az üdvöt, ezek pedig az istennek eleve való elvégzésében.

Az okos lélek tudománya, szorosabban, az ember lelkének tudománya. Ez legnemesb, mert tárgya bizonyos. Az okos lélek állomány, mert nemesb minden járuléknál, s a dolog nem lesz általa ilyen vagy olyan, hanem csak létezik egyszerűen. Az okos lélek primus actus (επιτελέχεια); nemcsak a gondolkodás elve, hanem a létezésé is. A lélek szerves test által dolgozik, mely él, azaz részese az istenség lényegének, mely értelmet a keresztyének előtt a pogányok is helyeseltek, névszerint PARMENIDES és TERENTIUS VARRO, a költőkkel együtt isten lényegények mondván az okos lelkét. E vélemény azonban ellene van az érzéknek, hitnek, s rosszal- tatik a bölcsészet által. PARMENIDES mondja: Mindenek egy (omnia sunt unum), tehát a lélek része amaz egynek azaz istennek. Ezen okoskodás, mond LADIVER, ama hamis fölvéten alapúl, hogy isten valamely végetlen test; azért nem áll.

Ezeket a pneumatikából vontuk el. Második nagyobb rendű munkája politikai: *Annotationes in politicam Wendeleri*. — A leg- első elemeken kezdvén tanítását, kérdéseket dönt el, melyeket ma senki se kérdez, például: tanítható-e iskolában a politika, ked- ves-e isten előtt, hat-e más tudományokra, különbözik-e a jogtudo- mánytól, történelemtől; Mózes politikája alkalmazhatóbb-e vagy ARISTOTELES-é? Alaposan föltehető, hogy a kérdésekre való felele- tekkel a politikát, mint ma is még jó részben gyanú alatt levő tu- dományt, valláserkölcsei oldalról akará tisztába hozni és biztosítani LADIVER, ha ugyan megengedjük, hogy a *politika* és *politikus* név és cím iránt lehet a bárgyuságot eligazodásra vezetni. Neki a po-

litika tudomány, mely az adva levő ténylegesség szerint a történelemből van kimetszve, minden felsőbb elv nélkül. A ténylegesség híve, LADIVER, a mit a tudományra tartozót innen-onnan összegyűjthetett, együvé ütötte mint a szótárakat oly rendben, hogy álljon egyik adat a másik mellett, egyik a másik után. Így a közgazgatás minden formáját előszámlálja egész ridegen és közönyösen, mintha tértani alakok lennének, s egyik a másiktól semmit se vehetne által. Ott van a kényuraság (tyrannis), arisztokrácia, oligarchia, demokrácia, ochlokrácia, monarchia. LADIVER itt sokat tud, el is beszél mindent a mit tud. E formák megvannak, léteznek, ugyanazért gondoskodni kell, hogyan maradjanak fel. — «A kényur vagy zsarnok (tyrannus) minden derék férfit alázzon, gyöngítsen, a társaságból kitiltson, minden egyetlet feloszlasson, mint-hogy barátság, egyetértés származik belőle; ilyen összehozó intézetek az iskolák is; a munkás polgárokat szerezzé be az udvarba, megszokni a bőkolást és hizelgést; tartson kémekeket, czirkálókat följegyezni mit és hogyan vélekedik a nép a kényuraság felől» stb. — «Hadviselésben őrizkedjék a fejedelem, nehogy igaz ok nélkül kezdjen háborút. Igaz ok a védelem. Védjük pedig magunkat, jogainkat, mint a lázadó pórok ellen igazságosan védelmezték jogaikat az urak 1522-ben,» stb. Vagyis LADIVER a mit a történetben lel, adat; az adat tudomány, és védi a középkor iszonyait a tényleges igazság nevében, miután annyian kárhoztatták már. — Több elismeréssel szólhatni felőle a nevelés dolgában, hol KOMNAI ÁMOS-nak közvetlen tanítványa Sárospatakon, a hazai neveléstörténetet összeköti ÁMOS-éval, vagy mivel ÁMOS korszakot alkotó nevezetesség volt, az európaival. Ebbeli eljárását említi, sőt részletezi is, REZIKE után, WALLASZKY; azonban ily tárgyú munkát nem hagyván, bővebben róla nem szólhatunk.*)

*) LADIVER egyéb munkái: «Annotationes in Ethicam Wendeleri» «Annotationes in Logicam Conradi Danhaveri», magán s bővebben kidolgozva nyilvános előadásra; «Annotationes in Rhetoricam Conradi Dietrici» (vége hiányzik); egy nyelvtudományi munka, melynek az eleje nincs meg; «Distinctiones aliquot philosophicae»; mind *kézirat* egy vastag kötetben a sárospataki főiskolai könyvtár gyűjteménye között. Hihetőleg mása nélküli (többsines, unicum) példány. Leírták tanítványai; RUTKAY GYÖRGY (Georgius Rutkay vulgo Tonsor) (Nyirő vagy Borbély?) és TRSTIÁNSZKY MIKLÓS 1656—58 Zsolnán és Kőszegen. — A SZÜCHENYI catalogusban nyom-

Szül. LADIVER, hozzávetőleg 1630 körül, Zsolnán Trencsinben, hol ugyan oly nevű édes atyja evangélikus lelkész volt és esperes. Hazai s külföldi tanulása után, midőn az eperjesi gimnázium nagyobb alakot (collegium) nyert, beválasztatott a főiskola tanárai közé 1667-ben s hivatalát folytatta mindaddig, mikor a vallásos politikai mozgalmak megindulván, 1671—72-ben az eperjesi virágzásnak indult iskola is elsöpertetett és tanulók és tanárok szélnek bocsáttatván ki itt, ki ott lele menedéket. LADIVER Kishontban Tiszolcra vonult, mint lelkész; de innen futnia kellett, s elhagyván Magyarországot Német- és Lengyelország felé vette bujdosását, míg végre céltalan zarándoklás után visszakerült Erdélybe, hol a segesvári iskolában nyere alkalmazást. 1684-ben újra megnyilván az eperjesi főiskola, ismét oda hívatott meg első az elsőek közül tanárnak, nem tovább mint két évig folytatván hivatalát, mert 1686. ápril 2. napján meghalt.*)

Teljesen a katolikus hittan és a szent könyvek javára foglalja le más oldalról, a bölcészetet SZALAI BARKÓCZI JÁNOS JÓZSEF Imregről, Zemplénben, *Philosophia Novella* (Cassovia, 1661.) czimű terjedelmes munkájával, melynek lapszáma ötszázkilencvenöt, sűrű, dült nyomással. Előadván, mint a rendszer kíváná, a logika szárazságait, a kategoriák sorát, a mennyiségről átlép a mozgásra, s végig megy a hely (locus), világ, elemek és ezek belterjes misége, a súlyhódás (gravitatio) hígulás, sűrűdés, az elemek átváltozása, nemzés, légtünemények, égi testek elméletén, a lélek tárgyalásán, s leghátul érinti a metafizikát. Ez új filozófiából semmi sem marad ki, a mi fölösleges és benne van, a mi ujdonság. Rövidletünkben kitünőleg említjük, hogy a hitágazatokat is fejtegeti és megfejti. A helyre vagy térre nézve, a mi nagy fontosság, vitatja, hogy azon egy test egyszerre, azaz *most* különböző tért foglalhat el. Az anyag létezhetik egy idő alatt két alakban. A testek pene-

tatott munkája: «Summulae logicae (Suppl. II.); «Eleazar Constans». Bartphae 1668. — Papinianus tetragonos Leutsch. 1668. De ecclesia Wittebergae 1668. (Suppl. II.) CZWITTINGER-nél: Versus memor. et differentiales. HAAN-nál: Biga exulum M. Dan. Klesch et Eliae Ladiveri Witteb. 1678. — Megjegyzésre méltó, hogy a leíró tanítványok LADIVERIUS-nak írják tanárukat, a honnan BOD LADIVER-nek; míg HETÉNYI LADIVER-t ír. Így van írva nyomtatott munkája címlapján is: LADIVERI, nem pedig LADIVERII.

*) L. életét *Sárospataki Füzetek*. 1850. 1—14. l. ERDÉLYI JÁNOS-tól.

tratióját csak az eretnekek tagadják. A kakas ha egy időben és egy helyen volna is együtt a rókával, nem lehetne bátorságban, noha ez saját testét is harapná. — A föld köge minden súlyhódó testnek és így a világegyetemnek is köge, mert a föld valamennyi test között a legsúlyosabb. Tehát a föld súlyhódási középpontja egyszerűs mind a világ középpontja. — A szárazföld több a víznél, mert mindenütt magasabb, a mennyiben partot és szegélyt formál. Hogy az özönvíz a legmagasb hegyeket is meghaladta: csudából történt. A föld a világ közepében mozdulatlan nyugszik. — Ha valaki a földet kelet felé indulva körülutazná, több esztendeig élne, mint a ki nyugot felé menne vagy Kassán veszteg ülne. Mert midőn Konstantinápolba érne például szombaton délben: három negyeddel hamarább érne vagy előzné meg a kassai delet. Így tovább, míg utoljára egy napot nyervén ifjabb lehetne mint szülő helyén. — Miért fehér a nyúl, medve, róka, szarvas éjszakon, már mint Norvégiában? Nem azért, mert sokak véleménye szerint hóval él, hanem örökké havat látván, a képzelődéstől fehér bocsot nyer, mint Jákob juhái tarka vesszőket látván, tarka bárányokat ellettek. — Kik a lélekről a szellengőkkel (cum libertinis) azt hitték, hogy bennünk levő isten, kiben élünk, mozgunk és vagyunk: nem voltak emberek, stb.

A metafizika fensőbb igazságait, újabb vallási érdekből, fejtegeté hasonlóul CZABÁNY (Zabanius) Izsák, LADIVER-rel egy időben eperjesi tanár, a parányok elméletéhez ragaszkodva, de végső kimenettel a Krisztus testének miszteriumára. — CZABÁNY Izsák szülő földje Prodsán Nyitramegyében, hol atyja, János, evangélikus lelkész volt. Tanult Sopronban, Wittembergben; haza kerülvén lett breznóbányai tanító 1660-ban, innen az eperjesi kollégiumban tanár. Neki is meg kelle izlelni a számüzetés nyomorát s Eperjesről Bártfára vonult, hogy valami üzletet kezdene: azonban északi Német- és Lengyelország felé távozott el ő is mint LADIVER, és végre, mint az, ő is Erdélybe hányódott vissza, hogy Nagyszebenben tanító, innen orbai, majd nagyszebeni lelkész legyen, mely utóbbi helyen halt meg 1707. évben, miután fiát, Jánost, kinek szintén van joga mellesleg említettetni a bölcsészeti tanultság történetében, a vallás vigasztalásaival maga készítette és kísérte volna mint pap hivatalosan hóhér heze alá, a vesztőhelyre.

CZABÁNY igen sokat írt bölcsészetben, hittanban, a mint elő-

számlálja SEIVERT. Bölcsészetiekben legjelzettebb műve «*Existentia atomorum*», (Wittemberg 1667). Vitázatai (disputatio) alapján, melyek 1668—1670 a lőcsei és kassai nyomdáknban láttak világot, ilyen formán állíthatni össze, bár munkái ritkasága miatt, töredékesen, metafizikai nézeteit. Van észí lény, de a melynek magában nincs léte, hanem csak az ész által gondoltatik lénynek; melyet épen azért a régíek csupán elmében levő vagy ösméreti lénynek mondottak. Innen következik, hogy az értelem munkássága előtt nincs észí lény. Ez tehát az értelem tárgya; oka egyedül a véges értelem, úgy mindazáltal, hogy a képzelődési ok, legyen bár alárendelve vagy ne az értelemnek, nem zárandó ki teljességgel. A khimérának is tulajdonittatik lét, melylyel valólag nem bír. — A valárd (real) ok elnevezése nem vétetik az ő lényegiségétől formailag, hanem okiségától, a mennyiben süker, hatás követí. Az észí lény tulajdonképen tagadássá foszlik s az ész viszonyává. Ezt ZENO, meg a PLATÓ és ARISTOTELES előtti bölcsészek ellenére állítja így CZABÁNY. Határozottabban ide vágó nézeteket nyujt pedig egy értekezésé, mely «az érthető dolgok, főleg a közrendű természet lételet, mint az értelemben tárgyilagost vizsgálja» (de existentia rei intelligibilis, ac præcipue quidem naturæ communis objective spectatæ in intellectu. Cassoviæ, 1670). A természet világa vagy a reál világ tárgyilagosságáról van szó. Emlékeznünk kell pedig LADIVER-re, kinek metafizikai tételei ellen, mint HORÁNYI-ból is tudjuk, egész erővel kelt ki CZABÁNY. Hogy a járuléknak nincs az állománytól külön álló léte és az elmében levő egyetemesség a dolog: ezekkel szemkezt CZABÁNY vitatja: nincs oly érthető, egyedi vagy egyetemes, anyagi vagy anyagtalan dolog bár, a melynek egyénei valóban külön és kívül esnek az értelmen, hogy az értelemben birná létele igazi voltát; hanem az értelemben van igen is képes hasonmása, vagyis meg van ott eszmeileg, szélzatilag. Már ARISTOTELES mondá: az egyetemes vagy semmi vagy utólagos (universale aut nihil esse aut posterius). A kérdés tehát a régi és megint új. A bölcsésznet vajudott vele századok óta. Iskolai alakjából, ha tetszik, a tétel ezen egyszerűségre feloldható: egyedek kívül állnak az egyetemesen; az egyetemesnek nincs korábbi léte mint az egyednek, hanem megfordítva. CZABÁNY, a parányok védője, támaszát leli ARISTOTELES-ben, ki szerint az egyetemest az egyedek nemzik, tartják fel és rontják le. A mi az egyedek által szülemlik,

az ezen szülemlés előtt valódilag sehol sem létezett. Ez az egyetemnek a sorsa. Ha létezett volna valódilag, vagy nem szülemlhetnék, hanem öröktől fogva volna egyesülten az egyenkéntivel, a mikor valahai külön léte világosan mutatkoznék, mert az egyesülés külön állók dolga; vagy szülemlenék egyszersemind és nem szülemlenék, a mi sokkal képtelenebb. Ha az egyetemes létezett volna lényegileg valahol: létileg is megjelent volna, mert a lényeg sohasem jut a lény természetére, míg létre nem jő. Létezés előtt a lényeg semmi. Vajon az eperjesi, 1667-ben felállítandott iskola, kérdi CZABÁNY, azért, mert képe megvolt az építész agyában valódilag létezett-e vagy csak hasonlat szerint a mester elméjében? PLATO eszméi, melyeket a bölcész maga régen eltemetett, hol a pokolban létezhetnek külön az egyenkéntiségektől?

CZABÁNY elvégre is azt a kérdést törí, mely az eszméi és valárd bölcészzet régi kérdése. PLATO-hoz nem fülvén a lelke, hajlott mint parányvédő ARISTOTELES-hez, az egyed védőjéhez. Tartsuk fel magunknak e kérdést, várván eldöntését az általános eszmeiségtől. Elégedjünk meg vele, ha közöttünk jó régen volt vitatva. — De visszatérve CZABÁNY-ra, kövessük esze járását. Neki a szó, fogalom, tárgy, anyag mindegy. A fogalom, szerinte, az értelmén kívüli dolognak alaki hasonlata, kimondott képe. A szó és fogalom egy. Ha már a fogalomban meg van a dolog tárgyisága: megvan a szóban is. A szóban, beszédben meg van az emberiség, e szóban *ló*, a *lóiság* (equinitas); de mivel e szó: *ember* külön van e szótól *Péter*: tehát az emberiség is külön vagyon Pétertől, azaz Péter ember és emberiség nélkül, vagy e szó *ember* valósággal ember, mikor szabad kéjünktől függ eme vagy ama szóban helyezni a valódi természetes emberiséget. Ily formán az egyetemes valamint az egyed tényleg jelen van mindenütt. És ha benne van a fogalomban a dolog, az egyetemesben az egyed: következik, hogy az ily okoskodás szükségképi: «Isten mindenütt tényleg jelen van; úgy de isten fogalma minden egyedet befoglal, és így minden egyed mindenütt jelen van.» — Ezen okoskodás szerint áll, hogy Krisztus emberi természete az ó-szövetségben, és minden ember a ki régen megholt, most is megvan valólag, sőt a Krisztus teste, ellent nem állván helyhez köttetése a mennyben, állományilag jelen van a szentvacsorában, mint a zwingliánok tanítják. Ilyen azok (katholikusok) véleménye is, kik tárgyilag hiszik a jelenlétet; mit akkor

fogadok el, mikor be fogják bizonyítani, hogy az árnyék is test.» — Mi más ez, mint a nominalizmus, realizmus, idealizmus vergődése és kevertsége, hol egyetlen, állandó középpont a Krisztus teste, végső kimenettel mint eredménynyel az atomisztikára, melyben a követelt realizmusnak legalább annyi a mennyi árnyéka?

A metafizikának semmi köze a Krisztus testével. Csakugyan BAYER JÁNOS eperjesi fi és tanár azon bölcsészetnek adott hangot, mely a theológia tényeitől, rejtelmaitől eltérve a természet munkáit és titkait fogta fejtegetni. A felfödet az égalj és földtani helyzet arra látszott hívni, hogy a reá fordítandó munkáért, ismeretért adózni kényszerítse az anyagi világot. De Verulami BACO is megszólalt már a természetvizsgálásnak követelésével, a valárd ismeretek sürgetésével. A tudományok eme látnoka Magyarországon volt ugyan már emlegetve, mert Comenius velejét is feszíté a «Novum Organum» rugalmassága, de hitéleti zárkózottságán, rejtelmességén nem vehetett erőt, s BAYER-nek kelle jöni, hogy felfogja és bevezesse tudományos irodalmunkba gondolatait, csak hogy a mózesi teremtéstörténettel ő is többet foglalkozott, mint szükséges volt, de azontúl határozottan BACO-hoz szegődött és szintoly ellenszenvet, kárhoztatást mondott ARISTOTELES-re, mint ő. Az iskolászat BAYER lelkére is súlyként nehezedett. Gyűlölte mind a tudományát, mind az előadási modorát. Egész irtózás ARISTOTELES-től van kifejezve «Ostium vel atrium naturæ» munkája előszavában, mintha nem pusztán meggyőződésből szólott volna, hanem divatból is egyszersmind. «Éris almáját lökte ARISTOTELES a keresztyének közé. Mi mást lelünk az iskolás tudoroknál, mint a legszövevényesb vitákat ARISTOTELES vagy néha PLATO és más régiek tételei fölött. Minő fegyverekkel vívnak! Olyanokkal, melyeket a pogányság és ennek zászlósa, ARISTOTELES, nyujt. Mi az elv, forrás, törvény, rend és szabály e vitáknál? Az egy ARISTOTELES, logikában, fizikában, metafizikában. Ő különböző határozmányokat, első és másod rangúakat, közelveket (axioma) gondolt ki, melyek mint jósodai szó és mennykő használatnak minden kérdés eldöntésére. A természet és tapasztalás vagy épen föl sem véve, vagy ARISTOTELES után csodálatosan elcsavarva; a szentírás pedig, mint rendbontó és a dolgokban járatlan, a természet mezejéről elutasítva. Mi czél, mi hatás és mi haszon e vitákkal és vitákból? Kettő, mondják. Egyik az anyag körül az igazságnak keresése, másik el-

ménkre való nézve, ennek belterji tőkélye. De mit tartozik a keresztény emberre, a természeti bölcsészre tudni ARISTOTELES igazait, véleményeit az alakról, az anyagról, az ég, a csillagok, a világ örökisége, az elemek, a hely és az űr felől? Mire való ez, és ki lett boldogabb és bölcsőbb ezek tudásából vagy boldogtalanabb és kevésbé tudós vagy nyomorult, ha ezeket nem ismerte? Ezen igazságok érdemlik ugyan a munkát, de a mód és eszközök nem csupán ARISTOTELES vagy más pogányok szerint használandók. A szentírást és természetet kell ugyan tanulmányozni, de nem egyedül a zárolás segítségével, mely az írások és természet igazságait ki nem fejtí, hanem a jól-rosszúl kifejtettel csak dicsekszik; és nem az igazságnak, hanem pusztán az igazságról való vélekedésnek és úgy hívésnek közvetlen tolmácsa. — A bölcs ügyeljen, hogy a természet műveit mind okosan fejtegetse, mind hozzáértőleg fordítsa ember hasznára, kényelmére. . . . Már is oda jutottunk, hogy a legképtelenebb állításokra is lelünk védvet a logikában, fizikában és metafizikában. Annyi értelmezés, jelentés, különböztetés, korlátozás, kivétel, hasonlóság (analogia), kétértelműség, alkalmazkodás, arány, működés, képesség, formásság és más ilyneműek, hogy bármit sürgetsz is, lehetlen az ellenfél sarokba szoritanod, mert vagy kifogás vagy különböztetés vagy más efféle hasadékon kisiklik. Mindezekben úgy segíthetni, ha okoskodások helyett az inductiót vagy ráhozást használjuk a természeti bölcsesség birodalmában. A természetnek célja és határa az ember boldogsága, jóléte. Hogy ez megnyeressék, használni kell a természetet bölcs magyarázat, ildomos kezelés által, mi a testek származása, elve, alakja, tulajdona, hatása körül forog. Az ember valaha ily módon bírta, ismeré a természetet az eset előtt, most így kell birnia isten akaratjából — tanulás után. A fizika oly tudomány, mely a természet bölcs vizsgálatát és ildomos kezelését adja elő.»

Két munkája: «*Ostium vel atrium naturæ*» (Cassoviæ 1662 8-adr.) és «*Filum Labyrinthi et cynosura seu lux mentium universalis*» fejtegeti a bacoí tanokat egygyel szaporítva, melyet BACO nem illetett: ez a mózesi teremtéstörténetnek filozófiai használatba vétele. BAYER is elhagyhatta volna. Innen vett természetbölcselemének alapja elem, szellem, világosság vagyis a kezdeti őstermészet, őszany (materia prima, massa) azaz elemek; az alkotó erő azaz isten, a szolgáló természet azaz világosság. Ezeknek össze-

munkálása, egymásra hatása a természet, melynek bölcsészetéhez alapot rakván mintegy BAYER, kiérdemlé a tudományos világ figyelmét. Róla írja BUDE, hogy bölcsészetében a törött rendes útról sokban letér, a természeti dolgok elveiről másképen gondolkodik, mint azon időben szokás volt.*) Méltánylattal ismeri el MORHOF**) is; legkedvezőbb körülmény pedig a BACO-hoz való hajlandóság. Ugyanis BACO útja, módja ez időben oly hírre kapott, hogy a nagyon hízelgő «ecclectikus» és «ecclecticismus» czímet is örömet ruházták reá és munkái jellemére. És BRUCKER-ből tudjuk, hogy BACO-t elég volt annyiban megdicsérni, hogy vele kezdődik az «ecclectica philosophia» valódi korszaka.***)

BAYER epés, tüzes, tudni és előmenni vágyó hajlam, viszontagságos életet élt. Zajos volt az iskolában, általment az üldözés nyomorai, őt is földönfutóvá tevén az 1671—72. évi szerencsétlen fordulat. CZWITTINGER szerint Váralján halt volna meg mint kedves pap; azonban ő épen innét, hol tanársága után lelkeszi hivatalt visele, zavartatott el; a mikor KLEIN †) azt sem tudja megmondani, vajon tíz évi számkivetettség után visszatért-e, mint némely több lelkészek, hazájába, vagy talán valahol veszett el Németországon. Elévülhetlen érdeme, hogy BACO-t közénk bevezette, kit, utána nagy idő fog lefolyni, míg újból oly lelkesen pártoljon valaki; csak az a kár, hogy nem menekülhetve a theozófia emelkedéseitől (mert mi köze a metafizikának az eset történetével s héber hagyományokkal?), kozmológiát szerkeszt a mózesi előadás alapján, mely a héber eszmélkedés sajátos, ne mondjuk, kizárólagos találmánya, rejtelve.

Nem merve mint BAYER, előre törekedni, átállva mintegy az öreg ARISTOTELES és scholastica mellett maradni, mérsékelt haladásban leljük RAMUS követőit. Rendin lesz pedig megemlíteni, hogy RAMUS dialektikája eredetiben után nyomva is megjelent Váradon 1653-ban, s hívei, legalább az iskolában, számosan lehetek. BUZINKAI MIHÁLY és MÁRTONFALVI NAGY GYÖRGY, amaz előbb a sárospataki, utóbb a gyulafehérvári, emez hasonlóan előbb a

*) *Introductio ad historiam philosophiae hebraeorum* 256. l.

**) *Polyhistor*. 1747. Lübeck. T. II. 102. l.

***) *Institutiones Hist. philosophiae*. 1790. Lipse 707. lap.

†) *Nachrichten*. I. B. 7. lap.

váradai, utóbb a debreczeni, helyből mozdult két reformált főiskola tanárai, sokáig nagy hirben állott munkával terjeszték a ramusi gondolkodást, de iskolainál semmi esetben sem magasb állásra jutottak kézikönyvükkel. — Ajánló levelében, melyet az ifjú KLOBUSICZKI PÁL-hoz intéz BUZINKAI, tájékoztat olvasunk az ő tudomány iránti és felőli nézeteiről. «A stoikusok, írja, egyedül a logikust tartották igazi bölcseknek, mert az erkölcsi, valamint a természeti böleskedést a logika segítségével tökéletesíthetni. Ki is volna böles a dolog okainak ismerete és természetbúvár a logika nyomozásai nélkül? Megvallja mégis, hogy «nincs oly bevégzett emberi ismeret, melynek további előmenetre szüksége ne volna;» így, habár előképe, RAMUS, példájára minden bölesészetet a dialektikába, mely a tiszta előadás művészsége (ars bene disserendi), fojt, nyitva hagyá mégis a tért a jövődönnek. A kedves tudomány érdekében kel ki már azok ellen, kik a logikára nem sokat hajtának: holott magok az országlattal foglalkozó politikusok sem nélkülözhetik, mert tudtán kívül okos tanácsot adni, fölismerni, megválasztani lehetlen. Ezt annál inkább szívökre vehetnek a politikusok, mennél több veszélyt okoz tévedésök a közdolgokban.» Hegyes ösztönnel döfi aztán a nemesi rendet, itélvén koráról, mondja: «Mily szerencsétlenek a mi Magyarországunk nemesei, kik ha valamit megízlelítettek a nyelvtan szabályaiból, egyébire nem gondolva, mosdatlan kézzel, elmével rohannak a politika szentélyébe, az ország kormánylatára! Mi egyéb várható ilyektől, mint az, hogy a vezetésökre bizott hajót a vigyázatlanság sziklájának vigyék s az országot elveszítsék?» Ha e szavakból a hanyatlás félelme kivehető, jól esik a KLOBUSICZKI család dicsérete, mint kivétel, mit, az emlékek bizonyosága szerint, legkisebbé sem gyöngít az, hogy annak köszönhető BUZINKAI a belgiumi akadémiákra lett kimenetelét. Munkája «Compendii logici libri duo» (Sárospatak, 1661. kis 8-ad rét 163. l.) többször nyomtatott, magyaráztatott, «Discursus circa logicam Buzinkaianam» 1728, és «Philosophia quædam Scripta ad ductum Michaelis Buzinkai» 1737, a sárospataki könyvtár kéziratai közt. — Ő vezette a futásnak indult sárospataki tanulókat Pósházi tiszttársával együtt Erdélybe, honnan nem került többé vissza Magyarországra.

RAMUS PÉTER dialektikáját hasonlóul két könyvben adá MÁRFALVI: «Petri Rami dialecticæ libri duo» (Debreczen, 1664) cím

alatt, melynek világ elé bocsátása esemény volt, legalább a szerzőre halmozott dicséretnek ide mutatnak, de még inkább hirdetik RAMUS tekintélyét. A hazai tudósok, KOMÁROMI CSIPKÉS, KALOCSA JÁNOS mellett és felett HEEREBOORD ADORJÁN Leydából mond valamit RAMUS-ra. «A kinek RAMUS nem nagy, soha se lesz nagy.» De hiszen maga RAMUS sem volt kicsi véleménynyel saját műve felől. Tudós gőg a neve ily beszédnek: «Archimedes a gömb és henger viszonyát (minek feltalálásában izzadott) óhajta sírkövén ábrázolni: én, ha virasztásaim, tanulmányaim felől kérdeznétek, sirom emlékeül logikámat óhajtanám.» Így aztán meg is adatott RAMUS-nak a dicsőség MÁRTONFALVI által is, ki nem kevesebbet mond dialektikájáról, minthogy «királyinak» nevezi, a melyben minden úgy meg van fejtve, hogy semmi se marad megfejtetlenül. RAMUS tekintélyéhez támaszkodva fel is áll MÁRTONFALVI és «Examen logicum» (Debreczen, 1664) című könyvet ír, melyben felavatja mint ítész a kritikát némely nagyra becsült nevek fölött, minők BISTERFELD, KECKERMANN, VENDELIN és mások. Ezen fölül MÁRTONFALVI még egyebet is mer. Igaz, hogy apró kérdésekbe foglalja terjedelmes (hét száz négy lapnyi) munkáját, de a magyar műszavakra is gondol egy-egy zárjel közt, mi a könyvet gyakorlati tekintetben ajánlja. Itt azonban, FÜSÜS és APÁCZAI után, alig lendít valamit. Ő bátortalan, kicsinyes, nagyon iskolai; szóról szóra fordít, körülír, értelmez, csudálatosan mégis érthetlen. A mi össze van kötve: összefügg; s ez úton «axioma connexum» függő mondás; «syllogismus disjunctus, contractus, simplex» magyarul «szakasztó, bevont, egyes okoskodás»; «abstractum» magán való, mástól *elvonatott* név, «concretum» mással való, mással *összenőtt* név; «modus» a két felsőből folyó mód.

RAMUS-t dicsérni, ajánlani szóvesztegetés volt. Az említetteken kívül TOLNAI F. ISTVÁN (1630—1690) és LISZNYAI PÁL, amaz kolozsvári, emez debreczeni tanár, voltak csak egyenes követői. A mennyiben ugyanis a ramusi dialektika teljesítő a logika tisztét, elhyeletett az aristotelesi tan által; a mennyiben új volt, belé olvadt a cartesianismusba. TOLNAI F. ISTVÁN tanulók számára írta munkáját: «Dialectica secundum principia Petri Rami»; de becsebbnek tartaték «λογικος λογικος» (logikai szövétnék, Franekera 1659) című irata Sámuel látnok megjelenéséről a holtak közül; mely tárgyat, SCHOTANUS értelme szerint, nagyon is idején volt

meghányni-vetni, mert az ellenkező (katholikus) táborban e tüneményből érvet, példát szerettek volna nyerni a lelkeknek e földön való ismételi megjelenésére. Az egész tünemény, a logikai szövétnék világánál, nem volt egyéb, hanemha az ördög incselkedése, ki Sámuel alakját öltötte magára; egyébiránt a dolgozat, MÁRTONFALVI ítélete szerint, RAMUS tudományának kivívott diadalma. — LISZNYAI K. PÁL, MÁRTONFALVI utóda tanszéken és tudományban, APÁTI MIKLÓS másolata vagy jegyzetei szerint «Notationes in Petri Rami Logicam» (1680) című kéziratban hagyta fel mestere s maga emlékét a bölcsészeti szakban. Híresebb a krónikairásban.

Hasonlóul szóvesztegetés volt az a lelkesedés, melylyel a bacoí tanokat BAYER ajánlotta. Az elvetett mag nem fogamzott. A természet tanulmányozása nem állott oly igen érdekünkben, mint az angol nemzetnek, mely az anyagi jólét kifejtésére korán lett szorítva, s a hasznot többször többre becsülte, mint más ideálisabb népek. A tudomány öregbitését, BACO útján, ez idő szerint NADÁNYI JÁNOS, enyedi tanár sürgette: «De scientiarum incrementis» (1666) székfoglaló iratával, melynek a czíme BACO nyelvét árulja el, valamint BAYER-nél: «Ostium vel atrium naturæ, Filum Labyrinthi» ugyancsak tőle kölesönözvök; máskülönb NADÁNYI fordítván MIZALD ANTAL orvos könyvét, mely a kertmívelést, faoltást, füvek gyógyerejét, gyümölcs eltartását írja le (Kolozsvár, 1669), teljesen a bacoí irány sodrában mozog.

Annál többen voltak a skolasztika hívei mind a katolikus, mind a protestáns részről egyaránt, kik esküdtek a tekintély szavára, s anathemát kiáltottak, ARISTOTELES engedelmevel, egymás fejére. Szerették ARISTOTELES-t, nem szerették egymást. — Műveltségtörténeti adat nálunk, félreismerni az írásbeli szabadságot. Inkább elnézünk valamit, semhogy nyilvánosan czáfolnók; pedig agyonhallgatni rosszabb, mint lehurrogatni. Valamely, a megoszlastól való ok nélküli félelem az oka. Ez a félelem kedvez a tömeges szellemnek, hanem árt az értelmi feltisztultság ügyének. A filozófia érdeme, hogy minden oldalú vizsgálódásra felszabadít. Ez teszi fel az irodalmiság koronáját, de a mit ma sem számíthatunk az idő vívmányai közé. Hogyan számíthatta volna hát a XVII. század! Továbbá el kell ismernünk, hogy idegesek vagyunk s a félelem kellemetlen érzései között jóslunk. Kit ne fogna aztán gondolkozóba ejteni olynemű aggodalom, minő volt Póсахázié,

ki protestáns tudós létére feledé, hogy a reformáció szakadást okozott a magyar nemzetben, mégis pörölvén Kis Imrével hivatkozott a faj és vér azonságára, mondván: «Mi kiváltképen *azon egy* néhai magyar vérből és méhből származott magyar keresztyének temessük el a megbékélhetetlen vallásbeli gyűlölséget.» — Hiszen a mire Pósházi érzelegve hivatkozott, épen arra hivatkozhatott minden magyar jezsuita, t. i. magyar vér és méh azonságára és tűzte is a mire küldetve volt: minden újítást visszavinni a régi állapotokra. Hányszor volt és lesz még módunkban a vér azonságát vagy különféleségét hallani! Az eszmeharczok, mulhatlan körülményei a tárgyilagos igazságnak, nem tettek még tönkre senkit, vagy ha igen egyest: más részről építették a bölcsesség templomát. Midőn a XVII. század folytán pénz, hatalom, ész, tekintély összefogott az eszmék újkori fejlődése ellen hazánkban: a visszahatásnak jól keze-ügyébe esett e félelmet a falra festeni, ez hatott; és PÁZMÁNY az irás mesterségével nyere diadalt a reactio ügyének. A nyelvtan megölte a bölcsészetet, mely a közélettel, költéssel együtt kezde is azonnal leszállani, és egy századig sem láttunk egyebet a visszahanyatlás zsibbadtságánál. Üres szóval haszontalan védeni a nemzetiséget is.

Az imént tárgyalt bölcsészek, a keletben volt irányok képviselőivel, helyileg is rajzolják a bölcsészeti mozgalmakat. Erdélyben jelzettebb volt a cartesi nyom, s a mutatkozott ellenhatás mellett is szabadabb a gondolkodás APÁCZAI óta, melyben a reformátusoknál a ramusi észjárás csatlakozott, de a theozófia sem maradt el. Az eperjési főiskoláé ez időben a szabad mozgás, míg a katolikusoké a legsubtilisabb skolasztika. E nagyobb írók mellett egész serege a kisebb értekezőknek; hadd legyenek itt ezek is először és hihetőleg utoljára. Ám lássa korunk, mennyi elme nyílt és fonyadt el nálunk a szerencsétlen viszonyok miatt, melyek közé a tudomány ügye dobatott. Mert csak egyetlen körülmény sem volt javára életben, iskolában, egyházban és államban. Kivételt a feltörekvő jézusrend formálna, de ennek a helyzete is visszás volt, mert a gondolkodás fegyverét épen a gondolkodás ellen fordította, saját előjogaira gondolván inkább, mint az előmenetelre; és bár mellette minden kar és kör a rövidebbet húzta, maga épen a bölcsészetiekben maradt legalantabb.

Általánosan az iskolász műveltség embere, közelebbi jelzés

nelkül, RIMASZOMBATI MIHÁLY. Tanult 1658 a bazeli egyetemen, 1659 a heidelbergiben, 1661 Leydában, s adott «Specilegium philosophicum» (Heidelberg 1659) című akadémiai értekezést, melynek tárgya a bölcsészet köre. Szerinte filozóf teszi a teológót; bolondság mondani: ez igaz a teológiában, hamis a bölcsészetben. Ily beszéd az igazság czégére, gyalázata. — BASCH SIMON, nagyszebeni fi, irt a peripatétikusok első anyagáról (De materia prima peripatetica. Wittemberg. 1659) és egy csillagászati értekezést, a renden kívül járó csillagokról vagy üstökösökről. (De stellis erraticis extraordinariis seu cometis), mely nyomtatott az előbbi helyen és időben. — REMENIK ANDRÁS bölcsészetiileg fejtegette a külön létező lelket (de anima separata) 1661. — SCHUBERT ANDRÁS JÁNOS, soproni fi, tanult szülő városán kívül az altdorfi egyetemen s irt a természet világa vagy józan ész mivoltáról vagy lényegéről és a kijelentés világától való különbségéről. (De natura seu essentis luminis naturæ sive rectæ rationis et a lumine revelationis differentia, 1662). — Czáfolta ezt ifjú STEGMANN JÁKIM, a kolozsvári egységiek lelkésze, oltalmazván a józan ész jogait a vallás dolgaiban (Usus rectæ rationis in rebus fidei etc.) — PARSCHICZ DÁNIEL, rózsahegyí születés, először Holsteinban a gustrovi, aztán ide haza a körmöczy gimnázium igazgatója, halálaig. Logikai dolgokat irt (Breviarium logicum in octo tabellas distributum, Rostock 1663). Jó zenész is volt. — ESZÉKI ISTVÁN, szatmári fi és itteni majd sárospataki tanuló, s azután akadémikus Belgiumban. Ez időtájat forrt legjobban a tudós világ CARTES ellen és ARISTOTELES mellett, ő is ennek a pártján állott leginkább a hittan érdekei védésével «Prima veritas defensa» (Ultraject. 1666) munkájában. — JAMBRECHOVICH FERENCZ, horvátországi, jézusrendi, született Vinnikán 1661. Munkája: «Philosophia peripatetica» (1669). — DREYLING JÁNOS szinten jézusrendi; munkája: «Palliatii philosophi honores» (Tyrn. (1671). — DINHOFFER GERGELY, kismartoni fi, szül. 1643-ban, jézusrendi lett 1661, † Linzben 1669. Munkája: «Gradus philosophici sanctioris philosophiæ.» (Graecii (1674.)) — SCHAMBERG TÓBJÁS, körmöczyvidéki Freuwald faluban szül. 1626. Hazai tanulását folytatta külföldön Berlinben, Jenában, 1666 Wittembergben; majd beútaza Németországot és nevelő, később 1667 a weinsheimi középtanoda igazgatója lett, mely hivatalát polgárral cserélte mint tanácsnok, majd polgármester. † 80 éven

felül 1713-ban ugyanott. Szentköltő és bölcész. Ide tartozó műve: «Renovata Pharus divina philosophiæ practicæ». Norimb. 1667».

— HEINSELI JÁNOS, a besztercebányai gimnázium igazgatója, honnan Breznóbányára ment át, innen is búcsút vevén 1668-ban, politikai pályára lépett. Írt leginkább bölcészeti-hittani értekezéseket: Diatribe phil. theologica de creatione (Solnæ. 1665). A természeti test okairól «De causis corporis naturalis» (Leutsch. 1667); egyeztette ARISTOTELES-t a bibliával, összevetette miben tér el. (Jena 1660.) — GREISING BÁLINT, brassói fi s ugyanott a középtanoda igazgatója, latin, görög és héber műveltségű tudós. Wittembergben bölcészeti tudorságra emeltetvén, mint segédtanár nyilvános leczkéket is adott. Az igazgatóságból, melyet tíz évig dicséretesen folytatott, 1594-ben rozsnyói lelkészszé lett, hol meg is halt. Írt Cartesius istentagadásáról (De atheismo Renati des Cartes); a természeti istentudatról, az észszerű bölcészetről (De theognosia naturali, de philosophia naturali). Megjelent mindez Wittemb. 1677. — PALUMBINI MÁTÉ, szentmártoni születés, Turóczból. Tanult Jénában, 1674. Haza jövele után előbb moskói, majd zsolnai iskolavezető. A beállott üldözés miatt visszament Jénába, s orvostudori rangot nyert 1679-ben, s még ez év folytán hazatérve, Trencsénben nagy szerencsével gyakorlá az orvosi hivatalt. Munkái a metafizikát érdeklik. 1. De providentia dei ex lumine naturæ deducta. 2. De principio actionum humanorum. 3. De objecto formali metaphysicæ. Ama kettő 1675, emez 1678 mind Jénában. *) TARNÓCZI ISTVÁN, jézusrendi, szül. Nyitrán, tanult Gráczban, Kassán, Nagyszombatban, e két utóbbi helyen kedves tanár. majd igazgatója a szerzet győri házának s mint ilyen halt meg 1689-ben. Nagyobb részt történelmi és egyházi dolgozatai közt írta a bölcészeti rövidletét (Synopsis Philosophiæ), és fordította BONE JÁNOS «mennybe vezető kalauzát», melybe a szent atyák és régi bölcsék nézetei foglalvák. — SZATHMÁRI PAP JÁNOS, előneve szülő városától. Szatmáron kezdte tanulását, aztán ment Belgiumba, hol ily című «jó nagy könyvet» ada ki: «Philosophia prima, seu metaphysica brevibus aphorismi delineata». (Franequ. 1682.) Taníta Nagybányán az iskolában, majd három évig Udvarhelytt, honnan mene a zilahi, deési, végre a kolozsvári egyházba

*) HAAN: *Jena Hungarica*. 22. 1.

lelkésznek. Itt végezte életét. Igazi keresztnéve, úgy látszik, Sámuel; Jánossá Benkő változtatta volna.*) — KASSAI GYÖRGY MIHÁLY szül. 1640-ben Steinott Felsőmagyarországban, † 1730 Wittembergben. Első iskolát Kassán, Eperjesen folytatta s végezte; azután mene Boroszlóba 1671-ben, innen Wittembergbe, hol 1680-ban bölcsészettudor és 1702-ben bölcsész segédtanár lett. Nőtlen élve tisztességes vagyonát a wittembergi szegény magyar tanulók javára hagyta. Hivatala inkább mint munkái után, melyeknek csak czímét ismerem, ítélni bölcsésznek. — KOCSI CSERGŐ JÁNOS, tiszántúli ref. püspök, 1694—1711. Munkája: «De cognitione Dei naturali». Éltét megírta TÓTH FERENCZ «Túl a tiszai püspökök.» 153. stb. II.

Csupán az előadás kedvéért is méltán hozatik fel három magyar ifjú: MOSER DOMOKOS, ERTL JÓZSEF és AUGUSZTIN PATRICIUS, kik «Bellum hungarico-philosophicum seu propugnacula» Ratisbonæ, 1692 stb. czím alatt, mint bölcsészeti tudorjelöltek írtak egy könyvet a tudományok egyes tételei fölött, melyek ugyanannyi vár gyanánt tekinthetők. Ezeket védelmezni kell. Az első védelem Bécsé «az első anyagról»; a második, harmadik, negyedik Budáé arról: van-e az annynak állományi (substantialis) működése, vagy csak járuléki; az ötödik Szegedé: «vajjon az első anyag tiszta hatvány-e». A hetedik vár Siklós, a nyolczadik Hatvan, a kilencedik Csanád, a tizedik Pécs, a tizenegyedik Esztergam (Istriganum), a tizenkettedik Eszék, a tizenharmadik Gyula. — Lássuk az ötödiket. Szeged nagy kiterjedésű, híres város, hajdan szabad is volt. Mivelhető síkság közepén, mely baromtartásra hasznos és bőséges legelőt ad, leghíresebb magyar mezőváros (oppidum); sokáig fallal sem volt kerítve, hanem egyszerű árokkal erősítve, melyben ISTHWÁNFFY szerint 3000 halász lakott. Az ellenség előtt oly félelmes, hogy midőn Dózsa György (Gregorius Siculus) negyvenezer keresztes vitéz élén Ulászló ellen támadott, noha sok várat bevón, rabla, elpusztíta: Szegedet nem volt bátorsága megtámadni; annyival erősbek a férfiak a falaknál. — Az első anyag, melyet mi tiszta hatvánnyal erősítünk mint árokkal, oly város az ellenség előtt, minő Szeged, mely nem tart a megrohanástól, s valamint Szeged vidéke sok élelemre való termékkel szolgál: úgy

*) *Tud. Gyűjt.* 1825. XI. k. 36. l.

az első anyagnak minden gazdagsága megvan a maga hatványában, s oly királyi felsőség, hogy semmi ellenségtől nem remeg.

Ennyi nevet és munkát tudtam elszámolni a XVII. századból, kik a scholastica philosophiát pártolák, s értelmében munkákat bocsátottak világ elé. Jóval kevesebb a DESCARTES követőinek száma, kiket, a többi árnyéklát képviselőivel együtt, ha némileg ismertetve előadtunk, fog következni a jezsuiták hatása által jelzett XVIII. század bölcsészeti műveltsége.

JEGYZETEK.

1. (5. l.) A *fesz* szóhoz ERDÉLYI «Feze. A nagyobb halotti beszédben. — Külön értekezés «A bölcsészet Magyarországon» című czikk 323. lapon *) alatt levő jegyzetéhez» cz. alatt egy 6 lapnyi kis dolgozatot csatolt, mely a *Budapesti Szemle* III. kötete végén (465—70. l.) jelent meg. A czikk tartalma a következő:

A *fese* szó RÉVAI magyarázata után is mint egy darab homály fekszik ott a szövegben. Titka nincs fölfedezve. Alkalmasint messi keresték az igazságot, mely, mint rendesen, közel van. — RÉVAI olvasása, *fesz*, valószínű, de ő a *fesz*, *feszit* szócsalád gyökét látta benne, azonban a *fesz* sohasem jelentett *expansust*, mint a latin szöveg *mortis expansus* akarná; a *fesz* me-revség és nem terj; RÉVAI tehát a szót rosszul fordította, alkalmazta: értelmezésétől a *fese* alakra nézve elállunk. — A KASSAY-DÖBRENTEI magyarázata, hogy *fese* = *vésze*, jelenti a vést, mely a halállal jár: halálvész, mint szélvész; de e magyarázat alapja ráfogás: szélvész nem azt jelenti, hogy a szél veszett el, de nem is azt a romlást, mely vele jár, hanem rendkívüli mértékét a szél rohamának. Ez a magyarázat is elesett. — HUNFALVY a finn *pesü* magyar másút látja benne, *fesz* = *fész*, *fészek*. Ha ez nyelvhasonlítás, akkor igen kevés kell hozzá, hogy a tudományt se tartsuk mindenre elegendőnek, mert annak is lehet meséje. Valóban e magyarázatot a leghívebb nyelvhasonlítók sem fogadták el: a *Magyar Nyelv Szótára* is elveti.

Úgy hiszem, hogy a halotti beszéd eme kifejezése valamely régi bibliai fordításon vagy tanulmányon alapszik, melyet a magyar biblia-fordítók már nem találtak többé; értelme pedig ez: «halálnak és pokolnak lakolása». Azonban az még nem *fese*; így ennek értelmének kell utána járni. A *fese* szó három hang. Az elsőt (*f*) és utolsót (*s*) már cserélte RÉVAI, DÖBRENTEL. A középső volna még megmozdítandó. A nyelv már élete és ereklyéi a multból erre engem teljesen följosítanak. Mondják messze *meszsi*, igenes *egyenes*, pendely pindő stb. olvassuk: *kencs*, *keván*, *elyen*. Magában a halotti beszédben is a *mind* szó állandóan *mend* alakban jó elő. De a *mend* szóban én csak azért, mert *e* áll ott, hol ma *i* hangot

